వికృతి
మార్గశిరము

ప్రథమ ముద్రణ
1000 ప్రతులు
1950

అంకితము

ఆదియందు సోదరులం
అంతకుముందద్వైతం
ఈలోకపు బాంధవ్యం
పుట్టుకతో బంధువులం
పెరుగుటతో స్నేహితులం.

లోకయాత్ర
విసుగుదోప
బంధాల్ తెగ
త్రెంచుకొంచు
విడిపోయిన
మల్లిశెట్టి
సుబ్రాముకు
మక్కువతో
అర్పించిన
అంకితమిది
కుంటెనయిది !

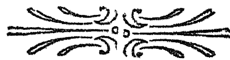
అభిమానులు

శ్రీ రాజా వెంకటమురళి మనోహరరావుగారు	మంచిరాల
,, కొత్త పుల్లయ్యలింగం అండ్ బ్రదర్సువారు	,,
,, పెండ్యాల చిన్నయ్యగారు	,,
,, జవ్వాది లక్ష్మయ్యనాయుడుగారు	పెనుగొండ
,, నాగుబండి చినకృష్ణయ్యగారు	వరంగల్
,, యాదా వైకుంఠంగారు	,,
,, చీదర రాజశేఖరంగారు	,,
,, భూపతి కృష్ణమూర్తిగారు	,,
,, యెరుకుల పాపయ్యగారి కృష్ణయ్యగారు	,,
,, మడూరి శంకరలింగంగారు	,,
,, తోట సోమయ్యగారి శివలింగంగారు	,,
,, దేవిడీ జమీందారిణిగారు	దేవిడి
,, తడవర్తి పున్నయ్య అండ్ బ్రదర్సువారు	రాజమండ్రి
,, జూపూడి వెంకటేశ్వరరావుగారు	,,
,, కారుమూరి సర్వేశలింగంగారు	,,
,, శీమకుర్తి సుబ్బారావుగారు	,,
,, వెత్సా వెంకటరత్నంగారు	,,
,, అన్నం వెంకటరాజుగారు	,,
,, ఆలమూరి సీతారామస్వామిగారు	,,
,, పచ్చిగోళ్ళ వెంకటభోగేశ్వరరావుగారు	,,
,, దూడ వీరాస్వామిరెడ్డిగారు	,,
,, జి. వరదరావుగారు	,,
,, జిల్లా సుబ్బారావుగారు	,,
కోడుకొండ బుచ్చిరాజుగారు	,,

శ్రీ నూలు నాగేశ్వరరావుగారు రాజమండ్రి
,, యడవల్లి రామారావుగారు ,,
,, కోరంగి వీర్రాజుగారు ,,
,, గోకవరపు వెంకటసోమరాజుగారు ,,
,, బాలనాగు రామమోహన్‌రావు అండ్ బ్రదర్సువారు ,,
,, మిరియాల వెంకటరత్నం అండ్ బ్రదర్సువారు ,,
,, వుడత్తు నారాయణమూర్తిగారు ,,
,, బలభద్ర వెంకట్రాజుగారు ,,
,, మహమ్మద్ దావూద్‌ఖాన్‌గారు ,,
,, గుండు వెంకటేశ్వర్రావుగారు ,,
,, యిన్నమూరి చెంచయ్యగారు ,,
,, పెమ్మాడ రామారావుగారు ,,
,, అద్దేపల్లి అప్పలరాజుగారు ,,
,, బచ్చు సత్యానందంగారు ,,
,, తవిడిశెట్టి సాంబయ్యగారు కంభంమెట్టు
,, గుడిమెట్ల లింగయ్య అండ్ వందనం మల్లయ్యగార్లు ,,
,, శిరం నర్సింహంగారు ,,
,, సుగ్గుల అక్షయలింగం గుప్తగారు ,,
,, గెల్లా కేశవరావుగారు ,,
,, కుంచెపర్తి లక్ష్మీనారాయణగారు ,,
,, పసుమర్తి వీరభద్రస్వామిగారు విజయనగరం
,, నారాయణ వెంకటచలమాజీగారు ,,
,, వెత్సా శ్రీరామమూర్తిగారు ,,
,, వుసిరికల సోమసత్యనారాయణగారు ,,
,, కొండా శంకరయ్యగారు సికింద్రాబాద్

శ్రీ బెల్లు జగదీశ్వరయ్యగారు	సికింద్రాబాద్
,, అల్లాడి వీరయ్యగారు	,,
,, తేలుగుంట్ల బాలకృష్ణయ్య అండ్ బ్రదర్సువారు	,,
,, తేలుగుంట్ల నాగయ్యగారు	,,
,, దండు వెంటయ్యగారు	,,
,, దండు ఆగయ్యగారు	,,
,, వి. వి. రామన్ గారు	,,
,, ఉప్పల రాజవీరయ్య, శంకరయ్య అండ్ కంపెనీవారు	,,
,, కైలాసం శరభయ్యగారు	,,
,, దుండిగల్ల జగదీశ్వరయ్యగారు	,,
,, ములుగు రాజయ్యగారు	,,
,, యిందూరి ఈశ్వరయ్యగారు	,,
,, పైడా వెంకటనారాయణగారు	కాకినాడ
,, పైడా సుబ్బరామయ్య శ్రేష్ఠిగారు	నెల్లూరు
,, బచ్చు శ్రీరామ గోపాలకృష్ణమూర్తిగారు	వడ్డిగూడెం
,, కర్రి అప్పారెడ్డిగారు	గొల్లలమామిడాడ
,, గోనుగుంట్ల అంకారావుగారు	వినుకొండ
,, రాజా పెద్దసుబ్బారాయుడు శ్రేష్ఠిగారు	నంద్యాల
,, ఉప్పల సత్యనారాయణమూర్తిగారు	అనకాపల్లి
,, ఉప్పల శ్రీరామమూర్తిగారు	,,
,, అన్నవరపు సుబ్బారావుగుప్తగారు	విజయవాడ
,, ఆలపాటి కుటుంబరావుగారు	,,
,, కాకరపర్తి భావన్నారాయణగారు	,,
,, డాక్టర్. ఉరటి సూర్యనారాయణగారు	,,
,, బచ్చు వెంకటేశ్వర్లుగారు	,,

శ్రీ పచ్చిపులుసు వెంకటసుబ్బారావుగారు	విజయవాడ
,, చుండూరి శ్రీరాములుగారు	ఏలూరు
,, మోతే నారాయణరావుగారు	,,
,, శీర్ల బ్రహ్మయ్యనాయుడుగారు	,,
,, యాదా నరసయ్యగారి జగన్నాథంగారు	పెదపల్లి
,, పసుపర్తి రాఘవులుగారు	,,
,, జవ్వాది సత్యనారాయణగారు	,,
,, గుర్రం రామన్నగారు	,,
,, దారా విశ్వేశ్వరరావుగారు	బందరు
,, పుష్పాట్టూరి పున్నారావుగారు	గుంటూరు
,, తుమ్మలపల్లి సత్యనారాయణమూర్తిగారు	పిప్పర
,, పులవర్తి వెంకటసుబ్బారావుగారు	ఆకివీడు
,, కురిచేటి జనార్దనంగారు	భద్రాచలం
,, దూబగుంట శ్రీరామమూర్తిగారు	కొత్తగూడెం

ఆదర్శం

౧

ఆకాశమంతా మేఘాచ్ఛాదితమై వుంది. ప్రొద్దుపొడిచి అప్పటికి గంటయినప్పటికీ ఇంకా సరిగ్గా తెల్లవారనట్లే వుంది. చెవి గూబలు పగిలిపోయేటట్లు గర్జిస్తున్నాయి మేఘాలు. సన్నవిసపుసూదులతో పొడుస్తున్నట్లుగా వుంది చలిగాలి తాకుడు. అతిసూక్ష్మరంధ్రాల పంపులోనుండి సన్ననీటిధారలు చిందునట్లుగా జల్లులను కురియుస్తున్నది ఆకాశం. కాశ్మీర్ శాలువ ఒంటినిండా కప్పుకొని నిశ్శబ్దంగా అటూయిటూ పచార్లు చేస్తున్నాడు సుబ్బారెడ్డి మొగసాల్లో. కోపోద్రేకంవల్ల హృదయం వేడెక్కి, వెచ్చటిరక్తాన్ని శరీర భాగాలకు హృదయం చిమ్ముతూండడంవల్లనేమో అతడు చలిబాధ పడనట్లుగా కనిపిస్తున్నాడు. అపుడపుడు తలవూచి హ్రస్వంగా నిట్టూరుస్తూ వున్నాడు. అంతనిశ్శబ్దవాతావరణంలో అతనిహృదయం ఝంఝూ మారుతాహతమైవుందంటే కారణమాత్రం లేకపోలేదు. మిడిగ్రుడ్లు చింతనిప్పుల్లాగా మెరుస్తున్నాయి. ఆకండ్లకపాయ వర్ణంవల్లనో యేమో మీసాలు పైభాగంలో కాస్తయెఱ్ఱగా కనిపిస్తున్నాయి. నిర్వాత ప్రదేశమైనా మీసాలుమాత్రం కదుల్తూ ఆడుతున్నా యాతని నిశ్వాసవేగంవల్ల. అస్పష్టనిర్ధారణలవల్ల అపుడపుడూ తలవూచుతూ అనుగుణంగా ఎడమఅఱచేతిలో కుడిపిడికిలివేసి బిగిస్తూ మాటి మాటికీ దర్వాజావైపుచూస్తూ అవిస్పష్టంగా అపుడపుడూ ఏదో గొణుక్కుంటూవున్నాడు. సద్దుగాకుండా వాళ్ళ ఆరోసేద్యగాడు లోపలికొచ్చాడు. వాణ్ణిచూడ్డంతోనే తోలకరివర్షాలముందు ఉరిమి

సట్టుగా "ఆగాడ్దికొడుకేద్రా" అన్నాడు. సుబ్బడు చేతులునలుపు కుంటూ "వాడి పెండ్లాం......"

"ఏం దానికేమొచ్చింది?"

"నొప్పులు పడతావుండాది"

"అయితే ?"

"శానాపెమాదంగానే వుండాది"

"ఉంటే ?"

"మందూ మాకూసూస్తావుండాడండి"

"యిక్కడ వాడెమ్మా మొగుడు చేస్తాడంట్నా. ఇప్పటికింకా కాడే కట్టలేదు"

అనేటప్పటికి అదృశ్యాలుచూచివచ్చి యీ పలుకులు విన్న సుబ్బడికి కన్నీళ్ళురాక తప్పలేదు. అవి కనబడకుండా తటాలున తిరిగి గొడ్లగాటి దగ్గర కెళ్ళాడు.

"యిందుకేరా మీజన్మ ఇట్లా కాలబడింది? లేకపోతే బాగానే వుండేవాళ్ళు. యేనాడన్నా చెప్పందే తెల్లారఝామున కాడిగట్టారా? చీకటిపడితే సరి! పెళ్ళాం బిడ్డలో అంటూ పరుగెత్తి పోవడం! ఏం వాళ్ళ నెవరన్నా ఎత్తుకపోతారా? మూడుపూటలా బాగా పెడ్తావుంటే తిని పొగరెక్కిందిరా మీకంతా" అంటూ అటుచూచి.

"వాణ్ణిముందూ యిక్కడికొచ్చి మళ్ళా పొమ్మను. లేకపోతే నేను రావాల్నేమో అడుగు" అనేటప్పటికి సుబ్బడు మళ్ళావెళ్ళాడు.

కూతురు అనసూయ పరుగెత్తుకుంటూవచ్చి ఒగరుస్తూ "నాన్నా నాన్నా అమ్మచెయ్యి కాలింద" అనేటప్పటికి కప్పుకున్న శాల్వ విసిరట్లా పారేసి పరుగెత్తాడు వంటింట్లోకి. కన్నీళ్లు కారుస్తూ కాలిన చేతిపై ఊదుతూవుంది పార్వతమ్మ.

"అంత అజాగ్రత్తైతే ఎట్లాగే" అంటూ, కొబ్బరినూనె తీసుకొచ్చి కోడీకతో తడిపి పూస్తూ.

"మంటగా ఉందా?" అన్నాడు ఆదరంగా చూస్తూ.

నాన్నకు కనబడగూడదని అంతవరకూ నిర్ధారణలో వున్న రామిరెడ్డి, అనసువెళ్ళి అమ్మ సంగతి చెప్పగా అంతా మరిచి పరుగెత్తుకొచ్చాడు. వాణ్ణి చూడగానే సుబ్బారెడ్డి "ఏరా ఇపుడేనా నిద్రలేస్తున్నావ్?" అన్నాడు. రామిరెడ్డి మాట్లాడకుండా. గుడ్లు మిణకరిస్తూ నిలబడ్డాడు.

"రాత్రిం తాలస్యంగా యెందుకొచ్చాడో అడుగు" అంది పార్వతమ్మ.

ఆమాట వినగానే రామిరెడ్డి గుండెల్లో పిడుగు పడ్డట్లయింది. రాత్రి అన్నంత పనీ ఇపుడు చేసింది వాళ్ళమ్మ. గుడ్లపై నీళ్ళు పారాడగా.

"వెన్నెలలో ఆడుకుంటూవుండినా" అన్నాడు పళ్ళ లేకుండానే. దగ్గరికొచ్చాడు సుబ్బారెడ్డి. కొంచెంకొంచెం వెనక్కి జరుగుతున్నాడు రామిరెడ్డి. జరిగి పారిపోబోయాడు. పట్టుకున్నాడు సుబ్బారెడ్డి. చెవ్వు పట్టుకొని నలుపుతూ "రాత్రిపూటానామ్మా ఆటలూ? చదువుకోవద్దన్నారా అయ్యవార్లు?" అని అంటూ రాత్రి కరణంయింట్లో జరిగిన సమావేశంలోని సంఘటనలు జ్ఞప్తికి రాగా.

"నేనొకటడుగుతా గాని, చెప్తావు గదూ" అన్నాడు శాంత స్వభావాన్ని తెచ్చిపెట్టుకొని నవ్వును నటిస్తూ.

జవాబు సూచకంగాఆయన మొగంలోకి చూచాడు రామిరెడ్డి.

"అయితే మాలవాళ్ళ నెందుకురా తాకడం?"

"......................."

"తాకితే యింటికొచ్చి పసుపునీళ్ళుగూడా చల్లించుకోవట గదూ?"

"తాకితే నేం నాన్నా వాళ్ళుగూడా మనుషులే గదూ?నిన్ను తాకినట్లే వాళ్ళనూ తాకొచ్చు" అన్నది అతని వక్షమును కౌగలించు కొన్న అనసు.

"ముయ్ నోర్" అని గద్దించేటప్పటికి, దారం తెంచిన గాలిపటంలాగా ఎగిరిపోయి వాళ్ళమ్మను కౌగలించుకొంది కన్నీళ్ళు రాలుస్తా.

"పలకవేంరా గాడ్దా శీనుగాడు వాడిక్కై వాడేవచ్చి కూచుంటాడా? లేకపోతే అయ్యావాళ్ల నీపక్కలో కూర్చోమంటారా?"

"...................."

"నీవేం మాలోడివై పోదా మనుకున్నావా?"

"...................."

దేనికీ జవాబీలేదు రామిరెడ్డి. తెచ్చిపెట్టుకున్న శాంతస్వభావం కొంచెం కొంచెమే జారిపోగా.

"గాడ్దికొడకా, అంతగానా మీరిపోయేది" అంటూ చెంప కేసి కొట్టాడు.

"అమ్మా" అంటూ ఏడ్చింది అనసు.

పరుగెత్తుకుంటూ వెళ్ళి చలనం లేకుండా స్థైర్యంగా ఉన్న కొడుకును కౌగలించుకొని "చంపచూడూ.ఎట్లాపొంగిందో. ఇంతగానా కొట్టేది? కోపమొస్తే కండ్లు కనబడవేమో?" అంది పార్వతమ్మ.

బుర్రున బయటికెళ్ళాడు సుబ్బారెడ్డి. మొగసాల్లోకి పోగానే యల్లప్ప కనబడ్డాడు. చూడగానే సుబ్బారెడ్డి కోపం ఒకరూపాన్ని ధరించింది. కోపాన్ని అణుచుకోడానికి ప్రయత్నిస్తూ.

"యల్లప్పా! రాత్రి యేం జరిగిందో తెలుసా?"

"యేంది సామీ?"

"శాస్త్రిలు, కరణమూ, నామీద పడ్డారు."

"ఎందుకో"

"మీ శీనిగాణ్ణి బళ్ళోకి రాకుండా ఆపుచెయ్యించలేదని"

"ఎన్నిసార్లు చాలించినా ఆఅయ్యావోర్లు..."

"అయ్యావార్ల దేముందిరా మధ్య? నీవు ఘట్టిగా చెప్పి తేగదూ? ఏదో నన్ను తృప్తిపరచడానికి అపుడపుడూ చాలించినట్లు నటిస్తున్నావ్. అంతేనా? ఇక ఆ వేషాలు కట్టిపెట్టు. మనదగ్గరిక ఆ పప్పుడకదు...మాలముండా కొడుకులకు కూలీనాలీ చేసుకోని బతక్కుండా చదువేందోయ్? యీ వెధవలకు చదువొస్తే ప్రిపంచాన్నే తినెయ్యరూ? నేను మొదట్నుండీ చెబుతున్నా వాణ్ణి మనావలకాడకి పంపీరా అని; కూడూ గుడ్డా యిచ్చి నెలకొక రూపాయిస్తాను గదా! నామాట విన్నావా? యెందుకింటావులే? నీకూ నెత్తికొచ్చినాయ్ కండ్లు. ఏమంటే చిన్నప్పట్నుంచీ మనకుండే చనువువల్లా, మన రెండు కుటుంబాలకుండే బాంధవ్యం వల్లా కచ్చితంగా చెప్పలేకపోయాను. వాడే గ్రిహించుకుంటాళ్ళేఅని నిన్ను ఖండితంగా అడగలేదు. అయినా ఆవెధవబడికి పోయి యేడ్చేదేముందిరా? లక్షణంగా మనింట్లోవుంటే కూడూగుడ్డా సుఖంగా లభిస్తుందిగదా! నేను పిల్లవాడుగా వున్నప్పట్నుండీ నీవు మనింట్లోవుంటున్నావుగదా. నీకేం లోటొచ్చిందిరా? యేది లాభమో ఆలోచించు. యింతకూ వాణ్ణి బళ్ళోవేసింది మొదలు అంతా అనష్టం— ఊళ్ళోపిల్లల్నంతా తాకడం వాళ్ళతో సమానంగా కూర్చోడం—ఇంకా కొందరు పిల్లల్ను ఒరే అనడం. రామరామ! ఇదేమన్యాయం? కులాలూ, వర్ణాలూ, నాశనమై అధ్వాన్నమై పోతున్నాయ్. "ఊళ్లోకతంతా మనకెందుకులే— మన కత మనం జూచుకుంటే చాల్లే— అను

కొని యిన్నాళ్ళూ యెట్లాగో కండ్లుమూసికోనుంటిని గదా - మొన్న మీశీనిగాడూ, మారాముడూ, మాయింటికొచ్చి మామొగసాల్లో అరుగుమీద ఒకర్నొకరు తాకుతూ, కాళ్ళాడించుకుంటూ, ఒరే ఒరే అనుకుంటూ, రామరామ......సరేగాని, మావాడంటే పిల్ల వాడు, మీశీనిగాడికెంతపొగుర్రా? మావాడితో సమానంగా కూచ్చో డమే! వాడికెంత తెలివిలేదురా? ఆఁ.........ఊరికేపోనీ లేదులే. అట్లాపట్టి, మాంఛి రెండుపీకులుపీకాను చెంపకేసి"

"వాడికేందెలుసుసామీ పిల్లలయదవ? మీవోడికంటే ఒకేడు తక్కువేగదో? మీవోడికి మించిన తెలివితేటలు వాడికేడొచ్చాయ్? ఆనాడు కొట్టడం మంచిపనేలేదే! బలేపన్జేశినావ్"

"అదిగాదురా వెధవముండాకొడకా! మావాడొకవేళపిలిస్తే మాత్రం దగ్గిరికిరావచ్చా? ఒకవేళ తెలీకదగ్గిరికిపోతే, "నేనుస్వామీ, తాకొద్దు" అనిచెప్పడానికిబదులు, తాకితగలెయ్యడమే? మీరింట్లో భద్రంగాచెబితే వాడిట్లాయెందుకుచేస్తాడ్రా? వాళ్ళమ్మ పట్నవాసం మనిషిగదూ - తాకితే లెక్కలేదని చెప్పిందేమోలే! అందరు మాల పిల్లలూ మీపిల్లవాడిమాదిరేవున్నారా?

ఈఅయ్యవారొకడు బాగయ్యాడు మాప్రాణాలకు! ఇన్నాళ్ళూ ఆబాపనయ్యతోరుండె ఎంతబాగుండింది. ఎంతబాగుండింది!! మాల వాణ్ణిచూస్తే - రామరామ!-పదహారామడపరుగెత్తేవాడు.అసలాశబ్దం వినేవాడా? సపిస్తే మాలపిల్లల బడికిరానిచ్చేవాడా? పాపం! మహారాజు! అట్లాంటోళ్ళు చాన్నాళ్ళుబతకరు. ఆయనుంటే మాకీ చిక్కులొచ్చేవిగావు. ఇవుడుండే ఆయనగూడా బాపనోడే. యెందుకూ? రెండిగ్లీషుముక్కలొచ్చాయోలేదో - అప్పుడే కులమూ లేదంట, ఏమీలేదంట - అందరూ ఒక్కటేనంట! ఇదెక్కడన్నా

కద్దా? బాపనోళ్ళు, సూద్రోళ్ళు, మాలోళ్ళు అంతా ఒకటే జాతారంట్రా? ఎప్పటికన్నా అవుతుందా ? బుద్ధివుంటే సరి! ఇట్లాంటి కులభ్రష్టులు చదువు చెబితే పిల్లవాళ్ళుగూడా, కులభ్రష్టులుగాక నుదే మాతారు?

పాపం! మొన్న శాస్త్రులొచ్చి, ఒకటేఅఘువరింపు ! వాళ్ళపిల్ల వాణ్ణిగూడా మీవాడు తాకుతూవుంటాడట ! అందులో ఆపిల్లవాడి ప్రక్కన అదిపనిగా కూచుంటాడట ! అయ్యో ! బాపనోళ్ళ పిల్లోడి పక్కనమాలోడే ! వాడునాశనమైపోడూ ? అసలు మీకు కూడు దొరుకుతుందా? వంశనాశనమైపోయా ?''

''నేనేం వాడి శాత లోకాలేలిస్తామనుకున్నానాసోమీ;అసలు మాకెందుకండీసదువు ? మీబోటి మహారాజుల కుండాలగాని ! ఆ అయ్యోరేవొచ్చి రోజూమొత్తుకుంటూవుంటే, మాలచ్చిమి నాతో పోట్లాడి పంపిస్తావుండాది. నువ్వు నాతో అన్నపుడల్లా వాణ్ణిసాలిస్తా వొచ్చినా. అడుగో, ఆ అయ్యోరే వాణ్ణి శెరుస్తుండాడు. నేనేం జేశేది? వాడింతగా శెడిపోతాడని ముందే తెలిశుంటే.........''

''అందుకేరానాయునా - వాడుచెడేదీగాక, అందర్నీ కుల భ్రిష్టులచేస్తున్నాడ్రా. వాడివల్ల మాకులాలుకాస్త నాశన మాతున్నాయ్......ఇన్నిదినాలుగా చెప్పినట్లు నీకింక చెప్పను..... నీవు వాణ్ణి బళ్ళోనుంచిచాలించి, మా ఆవలకాడికి పంపిస్తావా, లేక పోతే నీపెండ్లిబాపతు యిరవైరూపాయలూయిచ్చి పన్లోనుంచి మానుకుంటావా? ఇక రెండోమాటలేదు. ఇదివరకు చేసినట్లు చేసే దానికి వీల్లేదింక. తెలుసుకో'' అని సుబ్బారెడ్డి బుర్రున యింట్లోకి వెళ్ళబోతూండగా ముదాంవాడికోసంవెళ్ళిన సేద్యగాడొచ్చాడు. గిర్రునతిరిగి ''ఏడ్రావాడు'' అన్నాడు సుబ్బారెడ్డి. ''వాడిపెండ్లాం చచ్చిందండీ'' అనేటప్పటికి చావకుండా వుంటారా'' అంటూ లోపలి కెళ్ళాడు.

సుబ్బారెడ్డిది 'కోట' అనేగ్రామం. ఆవూళ్ళో సుబ్బారెడ్డిది పెద్దసంసారం. రెండంతస్తులమహాడీ. గొప్పఆస్తి. పూర్వంవాళ్ళతాత చెన్నారెడ్డికాలంలో పెద్దదర్జాగా వుండేదట ఆకుటుంబం. చుట్టుపట్ల వాళ్ళంతా ఆయనదెబ్బంటేహడల్. చెన్నారెడ్డి చేతిక్రింద ఒకదోపిడి గాండ్ర జట్టుండేది. ఎవరన్నా పరపతికోస్తే లక్షణంగా అన్నంగిన్నం పెట్టి బాండురాయించుకొని డబ్బిచ్చేవాడు. వారు కొంతదూరం పోయాక, తనదోపిడిజెట్టీలనుపంపి కొట్టించేవాడట. తనధనం తక్షణం తనకు దక్కడమేగాకుండా, వ్రాయించిన బాండ్లమూలాన వాళ్ళ భూములూ, బుర్రా స్వాధీనంచేసికొనేవాడట. యింకా యెక్కడన్నా, యీదోపిడిగాండ్రు దోచితెచ్చిన సొమ్ములు మొదలైనవి అగ్గువగా కొనేవాడు. తనవూళ్ళో యెవరికన్నా పరపతియిస్తే, దానికి అంతకాలుకట్టి వడ్డీకి వడ్డీపెంచి, అంతకు పదంతలుచేసి, గోలపెట్టి, బెదరించి, పాపంఅమాయికులనోరుగొట్టి, వేలకువేలు చేసేభూములను కొన్ని నూర్లబాకీల్లోకి చెల్లుగట్టి స్వాధీనం చేసుకొనేవాడు. ఈవిధంగా యిరుగు పొరుగుల రక్తాన్నిత్రాగి, వాళ్ళఆస్తులు దోచుకొని తాను గొప్ప మహారాజై అంతా—మనుమడైన యీసుబ్బారెడ్డి చేతిలోపెట్టి చని పోయాడు. ఆపిత్రార్జితమే యీధనమంతా.

సుబ్బారెడ్డిఆకారం చూడడానికి కటువుగావుండదు. అయినా చాలాసార్లు భయంకరంగానే కనిపిస్తాడు. మాంచి ఒడ్డుమనిషి. పెద్ద పెద్ద మీసాలు చింతనిప్పుల్లాంటి కళ్లు. ఎప్పుడుగూడా నిషాలోవున్న మనిషిలాగా వుంటాడు. వూళ్ళోవాళ్ళంతా అతన్నిచూస్తేభయంతో నైనా గౌరవిస్తారు. బీదవాళ్ళు ఎక్కడన్నా కూర్చొని వున్నారంటే అతన్నిచూడగానే లేవాల్సిందే, లేకపోతే వాళ్ళతాతమాదిరిగా

దౌర్జన్యంగా కొట్టిస్తాడేమోఅని భయం. అతనితోవిరోధంపెట్టుకుంటే చాలావిషయాలలో జరగడం కష్టంఅని హృదయవిరుద్ధంగానైనా అవిధంగా చేస్తూవుంటూరు. అతనివద్ద చనువుగావుండగలిగేది ఒకయల్లప్ప మాత్రమే. ఎందుకంటే:-చెన్నారెడ్డికాలంలో యల్లప్పతండ్రిచంటెప్ప అతనికి చేదోడువాదోడుగా వుండేవాడు. వాళ్ళప్రాపువల్ల చంటెప్పకు ఆవూళ్లోనూ, మాలవాడలోనూ మంచిపలుకుబడివుండేది. చిన్నపిల్లవాడుగావున్నప్పట్నుండీ సుబ్బారెడ్డికి చంటెప్పంటే భయమూ గౌరవమూనూ. యల్లప్పా సుబ్బారెడ్డీ ఒకేవయస్కులుగాబట్టీ - యల్లప్ప గూడా వాళ్లింట్లో పెరిగినవాడుగాబట్టీ - యల్లప్పకు సుబ్బారెడ్డంటే చనువే. అందుకే అందర్నీ శాసించేరెడ్డి శ్రీనివాసుడివిషయంలో యల్లప్పను శాసించలేక పోయాడు. శ్రీనివాసుణ్ణి చదువునుండి చాలింపించాలని చాలాప్రయత్నంచేశాడు. ఎన్నిసార్లు యల్లప్పకు తమ పాత సంబంధాన్ని జ్ఞప్తికితెస్తూ "మాతాతకు మీనాయనమాదిరిగా-నాకు నీమాదిరిగా - మనపిల్లవాడికి శ్రీనుగాడు బంటుగావుంటే ఎంత బాగుంటుందో చూడు" అనిచెప్పినపుడంతా అమాయకుడు యల్లప్ప నేరుగావెళ్ళి పెళ్ళాంతో కొట్లాడి, శ్రీనివాసుణ్ణి చాలించేవాడు. చాలించి బలవంతాన్నైనా ఆవులకాడికో గొఱ్ఱెలకాడికో పంపించేవాడు. తర్వాత అయ్యవార్లువచ్చి యల్లప్పకేదోవిధంగా నచ్చజెప్పి మళ్ళా బళ్ళో చేర్చేవారు.

సుబ్బారెడ్డి కొడుకు రామిరెడ్డికి పన్నెండేండ్లు. అనసూయకు తొమ్మిదేండ్లు. అమ్మచాలుగాబట్టి అందంగావుంటారు. హైస్కూల్లో చేరాలని ప్రైవేటు చదువుకుంటున్నారు.

ఆవూళ్లోవున్న బ్రాహ్మణ కుటుంబాలు రెండే. శాస్త్రిలది కొంతనెమ్మదైనసంసారం.మర్యాద బాగానేవుంది. ఆవూరికేగాకుండా చుట్టుపట్ల పల్లెలకు గూడా పురోహితుడతను. అతను పౌరోహిత్యం

వల్లనే మంచి ఆస్తి సంపాదించాడు. అదే యితరపురోహితులకు శాస్త్రులకు వున్న తేడా. తనకున్న యీనాంభూమి అయిదెకరాలే కాకుండా, పైగా పదిమెకరాల మంచి మాగాణి సంపాదించాడు. ఒక సుమారైన ఆరంజితోట గూడా వుంది. ఏటేటా మొత్తం నూరుబస్తాల ధాన్యమొస్తుంది. వెయ్యిరూపాయలకు తక్కువలేకుండా ధనాదాయం వస్తుంది. పెండ్లిండ్లకు, తద్దినాలకు, దివసాలకు, పుణ్యాహవాచనాలకు, బియ్యం, పప్పు, దక్షిణ వగైరా దండిగావచ్చేది. దక్షిణవిషయాలలో దాక్షిణ్యంచూపని పురోహితుడని ప్రఖ్యాతి. అడిగినంతడబ్బు పీడించి అయినా పుచ్చుకుంటాడు. తనవూరివ్యక్తి పొరుగూరిలో వివాహం జరుపుకుంటున్నాగూడా తానుగూడా అక్కడ ప్రత్యక్షమై ఆవూరి పురోహితుడితో తనహక్కునుగురించి తగువులాడ్తాడు. ఆపురోహితుడికి మంత్రాలేరావని కేకలేస్తాడు. ఏదైనా సమయం సంధించుకొన్నపుడు పురోహితులంతా ఈవిధంగానే పోట్లాడతారు కాని మన శాస్త్రులు చాలా నీచంగా గూడా ప్రవర్తిస్తాడు. ఈవిషయంలో ఇతనిది పెట్టినపేరు. కోమట్లెవరన్నా చనిపోతే శాస్త్రులకు బలేహుసార్. ఎందుకంటే ఒక్కొక్కచావుకు కనీసం నూరురూపాయలైనా గిట్టుకుంటుంది. పైగా ఒక ఆవుదూడగూడా లభిస్తుంది. ఇపుడు శాస్త్రుల యింట్లోవుండే ఆవులన్నీ కోమట్లపుణ్యమే. ఇటువంటిధనం యితరులకు అంతగా అచ్చిరాదు గాని శాస్త్రులకు అచ్చిరావడమేకాకుండా సంసారంపెరిగిపోతూవుంది. రాబడిఎక్కువయ్యేకొద్దీ వ్యయంతక్కువయింది. అందులో అతను బలే పిసినిగొట్టు. నశ్యానికి తప్ప బయటికి ఒక రాగిదమ్మిడీగూడా పోనీడు. అయితే యిటీవల పడుచు పెండ్లాం విషయంలోనూ, ఆమెప్రోత్సాహంవల్ల కొడుకువిషయంలోనూ కొంచెం ధారాళంగా వుంటున్నాడు. మంచి మంచి గుడ్డలూ, నగలూ, కొంటున్నాడు.

శాస్త్రిలు సన్నంగా బక్కచిక్కివుంటాడు. శరీరం చామన చాయరంగుతో వుంటుంది. అరవై అయిదేండ్లు పైబడ్డదివయస్సు. సాధారణంగా కర్రసాయంతో నడుస్తూవుంటాడు. తలకొంచెం వొణుకుతూ వుంటుంది. పండ్లు బొత్తిగా లేవు. దవడలు నొక్కుకపోయి వుంటాయి. కండ్లుగూడా చాలలోతులో వుంటాయి. పాడుపడ్డ బావి గట్టునపెరిగి యెండిపోయిన గరికలాగా మెరుస్తావుంటాయి ఆతనికనుబొమలు. గోగునారపోచలు ముచ్చెనగుంతలో అతికించినారాఅన్నట్టుంటుంది చిన్నపిలక. కొలింతిత్తి మడతల్లాగావున్న నొసటిపై ధారాళంగా విభూతిధారణ చేసివుంటాడెప్పుడూ. తాళ్ళతో కట్టిన ముక్కద్దాలు ముక్కుదూలంపై వ్రేల్లాడుతూ వుంటాయి. కొద్దిగా నోరు తెరచి క్రింది పెదవిని వెనక్కిలాగి అద్దాలఅధోభాగం గుండా చూస్తావుంటే క్రొత్తగాచూచేవాళ్ళకు అవుకున్నా నవ్వాగదు.

ప్రొద్దున్నే స్నానంచేస్తాడు. అంతవయసులోగూడా పాలుమాలకుండా కాలవకెళ్లి చన్నీటి స్నానమే చేస్తాడు. సంధ్యావందనం మాత్రం తప్పక ఆచరిస్తాడు. పొడిగుడ్డలు కట్టుకొని విభూతిధారణచేసి అద్దాలుపెట్టుకొని మొగసాల్లో ఎత్తుగడ్డపైన చాపేసి కూర్చుంటాడు. జందెం సవరించుకుంటూ అనుష్ఠానవేదమైన పంచాంగం ముందు వుంటుంది. కొద్దోగొప్పో కలిగిన రైతులు అవతలి ప్రక్కన గడ్డపై కూర్చుంటారు. ఆ తాహతులేని బీదరైతులు గడ్డపట్టుకొనినిలబడ్తారు.

"స్వామీ! యీరోజు యేంవారం? పంచాంగంలో వానెట్లావుంద? ముహూర్తాలు యేయేనెలలలోవున్నాయి? మాపిల్ల అత్తవారూరికి పోవాల యేదినం బాగుంటుంది? కాస్తచూడండి" అని అడుగుతూవుంటే,

"ఆఁ. ఏమోయ్ శేషయ్యా! మొన్న రాగులుకొట్టి యింట్లో పోసుకుంటివే. నాకు తెచ్చియిచ్చావా? ఏమోయ్ పుల్లారెడ్డీ? పాత

బాకీ విషయం యేంచేస్తివి? ఏరా మల్లప్పా. మొన్నటి దక్షిణయింకా యివ్వలేదు?'' అని యీవిధంగా అధికారయుతంగా, దర్జాగా వూగుతూ మాట్లాడేవాడు. ఎప్పుడూ ఏదో ఒకటి, ఎవర్తోనో మాట్లాడందే అతనికి చిత్తశాంతి వుండదు.

అంతా రెండేండ్లయింది, మళ్ళా పెండ్లయి. కొంతడబ్బు ధార పోసి మాణిక్యంలాంటి ఒకపిల్లను కట్టుకున్నాడు. ఆమె పేరు కామాక్షి. తొలిభార్య సంతానం ఒకకొడుకున్నాడు. పేరునాగలింగం. పద కొండేండ్లుంటాయ్. రెడ్డి పిల్లలతో కలిసి ప్రైవేటు చదువుకుంటున్నాడు.

ఎదుటిల్లే కరణంగారిది. పేరు మల్లంభొట్లు. ఆజిల్లాలో వైదీక కరణం యితడొకడే. ఇతర కరణాల మాదిరిగా తప్పులు, దౌర్జన్యాలు, అన్యాయాలు చేస్తాడుగాని, తప్పించుకొనేనేర్పు తెలియక, అప్పుడపుడూ దేహపూజలుగూడాపొందుతూ వుంటాడు. మాటలుకూడా కొంత పెడసరంగా వుంటాయి. యుక్తిరహితంగా వుంటాయి. కచ్చితంగా వుంటాయి. అతను, యెక్కడో మూడవ ఫారం చదువు కున్నాడు. చదువుతో పోరాడి, పోరాడి, కడపటికి కిట్టక చాలించు కున్నాడు. చదువుకుంటూండిన కాలంలో అంత యిదిగా పాటించక పోయినా యింటికొచ్చినతర్వాత పదిలో పదకొండయ్యాడు. తన కులానికుండే మర్యాదస్థానం నిలపాలనుకున్నాడు. అందులో కరణీకం పుచ్చుకోడంవల్ల గౌరవం సంపాదించాలనీ, అందర్నీ అదుపాజ్ఞలలో వుంచుకోవాలనీ, ఇంకా యేమేవో ఆయనవ్యూహాలు! ఆయనకు ముప్పై యేండ్లుంటాయి. పెండ్లయి పదేండ్లయింది. ఒకకూతురు ఒకకొడుకు వున్నారు. కూతురు శ్రీలక్ష్మి. అనసూయ తరగతి చదువుతూవుంది. పిల్లవానికయిదేండ్లు. అక్షరాభ్యాసమై ఆరునెల్లయింది.

ఊరినానుకొని మూడుఫర్లాంగులదూరంలో మాలవాడ వుంది. మాలవాడ ప్రక్కన్నే కాలవగూడా వుంది. అది కోటప్రక్కగాపారి,

కోటచెరువులో పడుతుంది. మాలవాడవున్నప్రదేశం కాస్త ఎత్తై నదే. కాని అంతఆరోగ్యంగావుండదు. మాలవాడలో వీధులంతా అసహ్యంగా ఉంటాయి. ఆవుదూడలు బఱ్ఱెదూడలు వచ్చి చెత్తలోని గడ్డిపోగులు తింటూవుంటాయి. చిన్నపిల్లలు వీధులలోనే మలవిసర్జనం చేస్తారు. కోళ్ళు దాన్ని వీధిలోకంతా చిమ్ముతూవుంటాయి. వారానికొకసారయినా చనిపోయినపశువును కోస్తారు. ఎముకలంతా ఎక్కడంటే అక్కడ పడివుంటాయి. కుక్కలు పటపటా యెముకలు కొరుకుతూ, కాట్లాడుతూ, కోళ్ళను, ఆవుదూడల్నూ తరుముతూ వుంటాయి. మురుగుడు గుంతలలో పొర్లాడి మదించి తిరుగుతూ వుంటాయి పందులు. కుక్కలతో చెర్లాటమాడుతూ వుంటాయి పందిపిల్లలు. దిగంబర దేహాలతో ప్రకృతిమానవుల్లాగా,ఆపందులతో కుక్కలతో ఆడుకుంటూ, వాటిపై రాళ్ళువిసర్తూ ఉంటారు పిల్లలంతా. ఇంతగా వర్ణించటంకంటే, అక్కడ దరిద్రదేవత నానావేషాల్తో తాండవనృత్యం చేస్తూదంటే చాలు.

అందరూ దరిద్రులు. కూలీలు. ఎప్పుడూ పొలాల్లోనేవుంటారు. ప్రొద్దస్తమానం కష్టంచేసినా సంపాదించాంలే అనే తృప్తి వుండదు. కోడికూతతోలేచి పొలాలకువెళ్ళి గుడ్లగూబలకూతలతో యిల్లు చేరుకుంటారు. ఎముక యెముకా విరగ్గొట్టుకొని, కండకండా నలగ్గొట్టుకొని, ఉసూరోమని యింటికొచ్చేప్పటికి బావురుమని యేడుస్తూంటారు పిల్లలు. చంటిబిడ్డలకు పాలివ్వడం, అన్నం చేసుకోడం, అన్నం అయ్యేటప్పటికి సగం రాత్రవుతుంది. మళ్ళా కోడికూత వేసేదే తడవు. లేచిపోతూ వుండడమే. ఇక ఇంటిని శుభ్రంచేసుకోడానికి, వీధుల్నూ నీటుగా పెట్టుకోడానికీ వాళ్ళకు తీరికెక్కడిది? శరీరమంతా హూనం చేసుకొన్నవాళ్ళు శుచిభోజనాలు, శుభ్రవాతావరణాలు కావాలని

కూచుంటారా? నిరక్షరకుక్షులకు, ఆరోగ్యసూత్రాలూ, శాస్త్ర పద్ధతులు, మనసుకు పడతాయా?

వీళ్ళకు పుట్టుకతోనే వస్తుంది బానిసబ్రతుకు. ప్రతిమాల వాడుగూడ ఒకకామందుక్రింద సేద్యానికుండవలసిందే. వాడు పుట్టినబిడ్డల్నందర్నీ సేద్యపుపనులలో నిపుణులను చేస్తాడు. యీడు వచ్చిన కొడుకుల్ని వేర్వేరైతులయిండ్లల్లో సేద్యానికి నిలుపుతాడు. సేద్యంచేసే యీడురాకపోతే, గొర్రెలకాడికో, పశువులకాడికో నిలుపుతాడు. అట్లయినా దండిగా వస్తుందా అంటే అదీలేదు. ఎంత జేసినా, యెన్నిరోజులుచేసినా కడుపూ నిండదు, కాలూ నిండదు. ఎప్పుడూ అరగడుపుకూడే. అర్ధశరీరానికి గుడ్డే! దరిద్రదేవత తాండవిస్తూవుంటుంది సతతమూ. అమాయకులు! ఈకూలీ సేద్యపుపనులు భగవంతుడే వారికి ప్రసాదించినట్లుగా, అందుకే వారాకులంలో పుట్టినట్లుగా ఆవృత్తి తమవిధిగా భావిస్తారు. పుట్టింది మొదలు గిట్టే వరకూ బానిసత్వమే. జీవితంలో తామెవరా అని ఆలోచించుకోడానికిగూడా వ్యవధి వుండదు. ఎవరో ఒకరికి దాస్యం చెయ్యాల్సిందే. లేకపోతే స్వతంత్ర జీవనానికాధారం? మాలవాడికిగూడా భూములా? నివసించడానికిండ్లా? జ్ఞానార్జనానికి చదువా?

అజ్ఞాన దేవతకు ఉనికిపట్టులు మాలమాదిగ వాడలు. ఒకవేళ యెవరన్నా చదువుకో దలచుకొన్నారో రైతులూరకుండరు. వాళ్లు చదువుకుంటే "మరెక్కడ చెప్పినమాట వింటారు" అని ఏదో ఒక విధంగా, మరొకరూపాయ యెక్కువిస్తామని ఆశపెట్టో పాలికి పది సెంట్లు దున్నుకోడానికిస్తామనో-చెప్పి చదువు చాలింపించి సేద్యంలో నిలుపుకుంటారు.

సుబ్బారెడ్డి యింటినుండి యల్లప్ప యెనిమిదిగంటల కిల్లు చేరాడు. బాగాకల్లుతాగికోంచెంకోపంగాకా స్తపట్టుదలగానేవచ్చాడు. కూలికివెళ్ళి వాళ్ళంతాహూనమైనట్లుకాగా నరాలొకవైపు పీకుతూ వుండగా అలసివచ్చినలక్ష్మి పొయ్యిదగ్గరకూచొని చంకటి చేస్తూ వుంది. శీనివాసుడు పొయ్యివెల్తురన పాఠంచదువుకుంటూ,

"అమ్మా అందరూఆవిధంగా మంచియిండ్లుకట్టుకొని బాగా గుడ్డవేసుకొని ప్రతిరోజూ కూడుతింటూవుంటారే. మనంగుడిసెల్లో వుండి, గుడ్డలకూ, చంకటికీలేక చస్తామే...అదేమమ్మా?" అన్నాడు.

"అవున్నాయనా! మనకెక్కడొస్తాయిరా అసుఖాలు? పగ లెల్లా యెండకుయెండి, చచ్చిసున్నమై మనమాలవాళ్ళంతా పనులుచేసి పండిస్తే వాళ్ళుగాదెలకుపోసుకొని తింటారు. కష్టంమంది, ఫలంవాళ్ళది."

"అయితే మ్మా! మనంమాత్రం సేద్యం చేసుకుంటేయేం? నాయన సుబ్బారెడ్డింట్లో సేద్యంచేసే దానికంటే మనకు చెయ్య గూడదూ?"

"మనకు భూము లెక్కడివిరా!,'

"వాళ్ళకో?"

"వాళ్ళకున్నాయ్"

"మనకెందుకు లేవు?"

"మనకుపట్టారానివ్వరు"

"ఎందుకు?"

"మాలవాళ్ళకు భూములుంటే కూలికిరారని, రైతులడ్డపడి భూములురాకుండాచేస్తారు. రెడ్లూ,కరణాలూ లంచాలుతిని, వాళ్ళకే

సాయంచేస్తారు. వాళ్ళవైపేవుండి, మనకొచ్చేభూములుగూడా ఏదో ఒకవిధంగా రైతులకే పట్టావచ్చేటట్లుచేస్తారు.''

''అయితే గంగయ్యమామకు ఇదివరకు భూమివుండిందంట గదూ? నిరుడు ఉలవలు పండించుకున్నాడు''

''మొన్ననే రామయ్య ఆపొలాన్ని కొంతడబ్బు గంగన్నకిచ్చి పట్టామార్పించుకున్నాడు. గంగన్న వాళ్ళింట్లో యిపుడు సేద్యగాడు.''

''మనకు భూములేవుండగూడదని పట్టుదలామ్మా వాళ్ళకు?''

''లేకపోతే వాళ్ళకు కూలీలుదొరకరు''

''అయితే మనమెప్పుడూ కూలిచేసి బ్రతకాల్సిందేనా...... ఎందుకమ్మా యేడుస్తున్నావ్?''

లక్ష్మికన్నీళ్ళాపుకోలేకపోయింది. ఎప్పుడూ కూలిచేసి బతకాల్సిందేనా, అన్నమాటవినేటప్పటికి, ఇన్నాళ్ళుగాచేసినకష్టంఅమాంతంగా అనుభవానికొచ్చి దుఃఖాన్ని తెప్పించింది. చంకటి కెలికే కర్రను కుడిచేత్తో పట్టుకొని, యెడమచెయ్యి శ్రీనివాసుడి మెడకుచుట్టి లాగి తలముద్దాడుతూ.

''మనంచచ్చేంతవరకుం రైతులకు కూలి చెయ్యాల్సిందే నాన్నా'' అంది.

''భూములుంటే కూలిబతుకులేకుండా పోతుందమ్మా. వాళ్ళ మాదిరిగా మనంగూడ మర్యాదగా బతకొచ్చు'' అంటూ ఆమెమొగంలోకి చూచాడు. లక్ష్మి కన్నీరు తుడుచుకుంటూ ఏమీమాట్లాళ్ళేక ''నీవు బాగాచదివి కొలువులో చేరినపుడు, సంపాదించుకుందాంలే,'' అని చంకటి కెలకడం మొదలుపెట్టింది. ''అమ్మా నేను బాగా చదువుకుంటానే అయితే, మాఅయ్యవారు చాలా మంచోడమ్మా,'' నీవు రోజూ బడికి వస్తావుండు, మంచిచొక్కాలూ చెడ్డీలు కుట్టిస్తా'' నన్నాడు. నన్ను పెద్దబళ్లో చేరుస్తాడట! కొత్తయ్య

వోరుగూడా మాలోళ్ళంటే పడిచస్తాడు. బలేమంచోడు. నన్ను బాగా దగ్గిరికి లాక్కోని, మాట్లాడ్తాడు'' అని అంటూండగా యల్లప్ప వచ్చాడు. వచ్చీరావడంతోటే—

''ఒరే, శీనిగా! నువ్వు బడిసాలించై రా'' అన్నాడు కఠినంగా. శ్రీనివాసుడు వెర్రిగా వాని మొగంలోకి చూస్తూ, లేచి, యెందుకు నాయినా?'' అన్నాడు.

''యెందుకా? నోరుమూసుకోని కూచో; రేపుట్నుంచీ గొర్రెల కాడికిపో''

''ఊహూం, నే చదువుకోవాల''

''మహా సదివినావ్ లేవోయ్-మాటకుమాట!''

''నేబడికిపోతా''అన్నాడు యల్లప్పధోరణి అర్థంచేసుకోకుండా.

''ఆఁ, గాడ్దికొడకా, ధిక్కరించి మాట్లాడ్తావుగా'' అని రెండు చెంపలమీాద రెండు దెబ్బలేశాడు. బసబస పొంగాయి చెంపలు. ఎఱ్ఱగా వేళ్లేర్పడ్డాయి ముద్రేసినట్లు. కెలికేచంకటి విడిచిపెట్టి పిల్ల వాణ్ణి రెండుచేతుల్లోకీ జవురుకోని, చెంపనిమురుతూ?

''ఎందుకంతకోపం?'' ఎప్పుడూ యింతేనా? ఊరికే పట్టుకొట్టడ తాపు పిల్లల్ను. మళ్ళా పంపించాడేం సుబ్బారెడ్డి?'' అన్నది అనునయ కంఠంతో లక్ష్మి.

''ఆఁ, పంపించినాడు. పోవద్దంటుండా. సదువంట సదువు! మాలోడేంది. సదువేంది? మేమంతా సదివినామో! మేం బతకడంలే? ఏనాడూ, తినడానికీ, తాగడానికీ తక్కువలేకుండా సంపాయించుకో డంలే? యీానసదివి రాజ్యాలేల్తాడు కామోసు! ఏపనికైనా అడ్డుం డాల. పోకండప్పుండా కొడకా, బళ్ళోకిపోతే యెడంగా కూసోలేవా? వాళ్ళందర్నీ తాకేదెందుకో?''

మాఅయ్యోర్లందర్నీ తాకుతాడు. ఆయనే కూర్చోబెడ తాడు వాళ్ళమధ్య. నేనేంజేసేది?'' అన్నాడు ఏడుస్తూనే శ్రీను.

''బాగైనాడులే ఆఅయ్యోరు! పెద్దోళ్ళు పెట్టించాని కిరుద్దంగా యేందది? అయ్యోరికేం? ఆయన తాకొచ్చు.''

''వాళ్ళుతాకితే తప్పులేదురా? మనం తాకితేనే తప్పు. తప్పు పట్టేదీ, దండించేదీ మనల్నే'' అందిలక్ష్మి.

''అయ్యింతా మనకెందుకులేయే యిపుడు? వాడు సదువు సాలించెయ్యాల్సిందే. మనకెందుకు సదువు? రేపట్నుండీ గొర్రెపిల్లల కాడికి పంపమన్నాడు సుబ్బారెడ్డి.

ఏదో రెండు మంచిమాటలు చెప్పి, భర్తను శాంతపరుద్దా మని, శ్రీనును వదిలిపెట్టి దగ్గరికొచ్చింది లక్ష్మి. గప్పున కల్లుగబ్బు కొట్టింది. ఆ వుండే కొంచెంవెల్తురులో యల్లప్పకండ్లు అగ్నికణాల్లాగా మెరుస్తున్నాయ్. ఇది ప్రథమంగాదు. యీవిధంగా యెన్నోసార్లు తాగివచ్చేవాడు యల్లప్ప. చాలాసార్లు శాంతపుమాటల్తో చెప్పేది. చెప్పినపుడంతా సరే అనేవాడు. మళ్ళా మామూలే. అందు కేకుటుంబ పోషణకు లక్ష్మి కూలికిపోవాల్సొచ్చింది. యల్లప్ప యిటీవల నేర్చు కొన్నదిగాదా తాగుడు. చిన్నప్పుడు వాళ్లతాత, వాళ్ళనాన్న, అది పనిగా కల్లంగడికి తీసుకెళ్ళి, బాగానేర్పారు. పొగాకుకలిపి తాంబూ లం వెయ్యడం, కల్లు, సారాయి మొదలైనవి తాగటం పిల్లప్పుడు పెద్దవాళ్లవల్లనే నేర్చుకుంటారు మాలలు. ఆడవాళ్లుచేసే కూలివాళ్ళ వక్కాకుక్కు చాలదు. మగవాళ్లు చేసేకూలి వాళ్ళ బీడీలకు, త్రాగు డుకు చాలదు. కాబట్టే ఆజాతి క్రమేపి బీదస్థితినుండి నీచస్థితికి వస్తూ వుండటం! ఆవిధంగా సమీపించిన లక్ష్మి గిరుక్కున తిరిగి యింట్లోకి వెళ్ళింది. యల్లప్పగూడా తప్పుచేసినవాడు మొగంచూపలేనట్టు బయ టికి వెళ్ళాడు.

స్నానానంతరం భోంచేసి తాంబూలం వేసుకుంటున్నాడు యల్లప్ప. లక్ష్మి పొగాకు తెచ్చి వానిచేతికందిస్తూ, కొంచెందూరంగా కూర్చొని, ప్రసన్నవదనంతో—

"ఒకమాటడుగుతాగాని కోప్పడకుండా జవాబుచెప్తావుగదూ?" అంది యల్లప్పవైపు అదోకమోస్తరుగా చూస్తూ. కండ్లింకా యెరుపులోనే వున్నాయ్. ఆయెర్రటికండ్లను బాగా తెరిచి చూస్తూ.

"యేందో శెప్పు" అన్నాడు నెమ్మదిగా.

"అయినా— వాళ్లెవరో చెప్పినారని మనవాణ్ణి చదివించుకోకుండా వుండటమా? వాణ్ణి చదుకోనీరాదూ! చదివితే మనకేమేలు!

"అదుగో! మళ్ళీ ఆమాటే యెత్తావుండావ్?"

"అంతమంది చదువుకుంటూ వుండారుగదా, వాళ్ళతోపాటు మనవాడుగూడా..."

"ఛా! వాళ్లతో మనకు పోటీ అంటనే! గొప్పోళ్ళకూ మనకూ సాటే? యెవురన్నా యింటే మొకానవూస్తారు"

"దీంట్లో పోటీయేముంది? వాళ్లూ అన్నం తింటారు. మనమూ తింటాము. అదిపోటీ అనుకుంటామా? అట్లని తినకుండా వుంటామా? తిండియెంతో చదువూ అంతే!"

"అబ్బా! నీతో యెప్పుడూ యింతే; నీకు జవాబు శెప్పకోలేక సచ్చిపోతావుంటానేను. అయినా, వాడు బళ్ళోకివెళ్ళి అందర్ని తాకుతావుంటాడంట! ఆరెడ్డీ, శాచ్చుర్లు, కరనమూ, అందురూ, పట్టుపట్టేశినారు"

"అసలు మావూరిబడికి పోయేపిల్లోళ్ళల్లో యిట్లా భేదాలు లేనేలేవు. అందరూ ఒకటిగానే వుంటారు. అసలాపట్నంలో మేంగూడా బాగాతిరిగి తాకుతూ వుంటాం. అవంతా యిక్కణ్ణే. పోనీ... యీసంవత్సరం యేదోవొకవిధంగా యిక్కడ సదివించుకుందాం. వచ్చేయేడు మాయమ్మగారూరికిపంపి అక్కడ చదివించుకోవచ్చు."

"అట్ట యీాల్లేదే! ఇంక యీావూళ్ళో యీాడు సదివేదానికి యీాల్లేదని సుబ్బారెడ్డి కచ్చితంగా శెప్పినాడు. వాడు బడన్నా మాను కోవాలంట. లేకపోతేనేను వాళ్ళింట్లోనుండి సాలించుకోనన్నా సాలిం చుకోవాలంట. పనిమానుకుంటే మనకు జరగటం?"

"బాగానే జరుగుతుంది. యిపుడు మాత్రం నీవుయింటికి. . ." తర్వాత పూర్తిచెయ్యలేక పోయింది లక్ష్మి.

"నేనింటికేమీా తేవడంలేదు నిజమే. అయినా సుబ్బారెడ్డింటికి మనకూ వుండే సంబంధం- ఆవోదా- అంయ్‌సాలవంత్నే? అయినా మనకెందుకే రయితుల్తోపోరు? వాళ్ళంతా యెదురుతిరిగి, మీావోడు బళ్ళోకే రాగూడదని అంటావుంటే, మనం యిరుద్దంగా శెయ్యటం యేంబాగుంటాది? శెప్పు. వాళ్ళ ఆదరువుతో బతికేవాళ్ళం?"

ఈమాటలు వినేటప్పటికి లక్ష్మికి గూడా మనసులో ఒకవిధంగా అయింది. వాడిమొగంలోకి చూచింది. ఒకవిధంగా ఫీలవుతున్నట్టుగా గ్రహించింది. వానిఅమాయికత్వానికీ, తృప్తికి, జాలివేసింది. వెంటనే,

"పోనీ-యీాసంవత్సరమే వాణ్ణి, అంటేరేపే, మాయమ్మగా రూరికి పంపిస్తే?"

"అబ్బో! ఆపని జేశేవ్! యింకేమీా సాగదు. వాడు సుబ్బా రెడ్డింట్లో సేద్దానికుండాల్సిందే రేపుట్నుంచీ"

"మనం ప్రతిదానికీ యింతగా అదిరిపోయి చావబట్టే వాళ్ళు మనపైన స్వారి చెయ్యటం! పిల్లవాణ్ణి చదివించుకోడంలోగూడా యిదేందబ్బా? వాళ్ళనేమన్నా కర్చుపెట్టి చదివించమన్నామా?"

"ఆఁ, యేమంటావే? మొదట్నుంచంతా మాతాతల్నూ, తండ్రుల్నూ, మమ్మల్నూ, చాకిందంతా యెవరనుకున్నావే! మొద ట్నుంచీ సాకింది వోళ్ళుగాదు! యిపుడు మనమాలోళ్ళంతా బతికేది ఆరయితుల వల్లగాదు! మంచి రోజుల్లోనూ, శెడ్డరోజుల్లోనూ, కూలికి

పిలిచి, యేదో పనులుసూపించి, బతికించేది వాళ్ళుగాదం ట్నే?......
వాళ్ళమాటకు యెదురు తిరిగితే, తిన్నింటి వాసాలెంచినట్టుంటాది.
శిన్నప్పట్నుంచీ, కూడూ, గుడ్డా, యిచ్చిసాకింది వోళ్ళూ- పెండ్లి
శేశింది వోళ్ళూ. అంతా శేశింది సుబ్బారెడ్డి గదంటనే? ఆయనమాట
యినకుండా వుంటే బాగుంటాదా?

లక్ష్మి యేమీ మాట్లాడ్లేక పోయింది. ఇంతబానిసత్వం అను భవిస్తూ, అంత విశ్వాసపు మాటలు మాట్లాడే యల్లప్పపై కొంచెం సానుభూతి చూపిందిగాని, ఏమీ అనలేక పోయింది. వాళ్ళఅక్కర కొద్దీ బాగాపనులు చేయించుకొని, ముష్టివేస్తూవున్న వాళ్ళ మాదిరిగా యిచ్చే కూలీగింజలు వాళ్ళదాక్షిణ్యంతో మనకు లభిస్తున్నాయని సంతోషిస్తూ కృతజ్ఞత చూపిస్తున్న అమాయకుడి పలుకులకు ప్రత్యుక్తులామెకు స్ఫురించలేదు. స్ఫురించినా ఇక మాట్లాడ్డానికి బాగా లేదనుకొంది. అయితే ఒక్కటిమాత్రం అంది. "ఇంత అమాయికంగా బతుకుతూ, అల్పసంతోషులుగా వుండబట్టే, యీకూలీ :నం కూటికి లేక కుళ్ళిచావడం- మర్యాదలేని మానహీనులుగా బతకడం" అని.

లక్ష్మిది అక్కడికి యిరవైమైళ్ళదూరంలో వున్న రాజంపేట. అది మంచిటౌను. దానిప్రక్కనే మాలవాళ్ళకు ప్రత్యేకంగావూరుంది. ఆవూళ్ళోవాళ్ళు టౌనుకెళ్ళి, పనీ పాటా చేసుకొని బ్రతుకుతూ వుంటారు. పల్లెల్లోమాదిరి వాళ్ళనంత నీచంగా చూడరు. అంటరానితనాన్ని అంతగా పాటించరు. అటువంటి వాతావరణంలో పెరిగింది లక్ష్మి. భేదభావాలామెలో లేవనవచ్చు మొదట. యల్లప్పనుపెండ్లాడి పల్లెకొచ్చింది మొదలు, ఆమెలో సమత్వభావాలు నశించాయ్. కొత్త కొత్తలో, అందరు మాలవాళ్ళమాదిరిగా రయితులజూస్తే, అనవసరంగా, అదిరిపోయి, 'సామీ, సామీ' అంటూ, ఒదిగొదిగి

తిరిగేదికాదు. అందుకామెను రైతులు పొగరుబోతనుకుంటూ వచ్చారు. తోడిమాలలుగూడా అంతేఅనుకొనేవారు.

ఆమె సంసారాని కొచ్చినప్పటినుండీ రామయ్యకామెపైన కన్నే. ఇతను సుమారుపాటి రైతు. కొద్దిగా పలుకుబడ వుండేవాడే. వయసు ముప్పైపైనవుంటాయి. చాలా పోకిరిరకం. పెద్దవ్యభిచారి. అతనిచేతికింద గంగయ్య, గుండదయ్య, అనే యిద్దరు పేరుమోసిన రౌడీలుగూడా వున్నారు. తన ధనసాయంచేతా, రౌడీలసాయం చేతా, సాధారణంగా, నాజూగ్గా కంటబడ్డ యువతుల్ని – వూళ్ళో గాకుండా, మాలవాడలోగూడా – పొందడానకి ప్రయత్నించేవాడు. చాలవఱకూ కృతకృత్యుడౌతూ వచ్చాడు.

లక్ష్మి కొంతవరకూ అందగత్తే. మనిషి కాస్త చలాకీగానే వుంటుంది. మొదటమొదట బాగా జడవేసి తిరిగేది. అందుకామెను చూచి చాలామందికి నోట నీళ్ళూరేవి. రామయ్య కామెను పొందా లని పెద్దకోరిక పుట్టుకొచ్చింది. ఆమెయెపుడూ ఒంటరిగా యితనికి చిక్కలేదు. ఆమెలభించకుండా పోయేకొద్దీ వానికామెను పొందాలనే ఆశ యెక్కువైంది. లక్ష్మి మొదట కూలికి పోయేదిగాదు. ఇటీవల పిల్లలు కలిగారుకాబట్టీ, మగనిసంపాదన వానికే చాలదుగాబట్టీ, ఓర్పుదేవతైన లక్ష్మి కుటుంబపోషణకై కూలికి పోవాల్సొచ్చింది. ఒకనాడు, యల్లప్ప, లక్ష్మి, యేదో మాట్లాడుకుంటున్నారు. అప్ప టికి ప్రొద్దుపొడుస్తూ వుంది. రామయ్య ఆదరాబాదరా వొచ్చి, "ఏమే, లక్ష్మి! ఈరోజు మడినాటుకు వస్తావంట్నే ? అన్నాడు శ్రద్ధగా ఆమెమొగంలోకి చూస్తూ. ఇదివఱకెపుడపుడూ, అక్క డక్కడా లభిస్తూవుండిన చిఱునవ్వులు, క్రీగంటిచూపులు, ప్రతిఫలిస్తా యనుకొన్నాడు రామయ్య. దానికివిరుద్ధంగా, లక్ష్మిముఖం కోపంతో కమలిపోయింది. కొంచెం చీదరగా, ముఖంచిట్లించు కుంటూ,

"ఏమయ్యా ! అట్లామాట్లాడ్తావ్ ? ఏమే గీమే అంటా వెందుకూ ? నీపెండ్లాన్నా ? నీవుంపుడుకత్తెనా ? మర్యాద లేదూ ?" అనేటప్పటికి యల్లప్పనోరుమూశాడు. "ఊరుకోయే" అంటూ ఇంతలో రామయ్యా,

"యేమే ! శానా దర్జాగా, సున్నితంగా, రాగాలు దీసి మాట్లాడుతున్నావ్ ? ఇంకేమనవంటావే బోడిముండా ? యిది మీయమ్మగారూరనుకొన్నావా ? కోట ! కొంచెం చూచిమాట్లాడు. యెవరనుకున్నావ్ ? రైతనుకున్నావా ? లేకపోతే మాలామాదిగ ముండాకొడుకనుకున్నావా ? నెత్తికొచ్చినట్లున్నాయే కండ్లు — చూస్తాం" అంటూ నేరుగా వెళ్ళాడు అంగలు వేసుకుంటూ.

లక్ష్మికి ఇంకా అవమానం తెప్పించాయి అతనిమాటలు. చదికిలబడ మొగం చేతులతోకప్పుకొని యేడుస్తాంది చవికలో. ఆమె నావిధంగా ఇదివరకు తనవూళ్ళోగానీ, యింతవఱకూ యీవూళ్ళో గానీ, యెవరూ, యీవిధంగా సంబోధించి యెరగరు. ఇంత అవమానించిన పుణ్యాన పోలేదు. అసలు భర్తసమక్షంలో భర్తగూడా పిలవనంతహక్కుతో పిలుస్తావుంటే స్వతంత్రహృదయం తిరగబడింది. అంత నీచంగా, ఆగర్వి పిలిచేటప్పటికి, వళ్ళుమండింది. ప్రతీకారవాక్యాలు నోటిలోనుండి అప్రయత్నంగా వెలువడ్డాయ్.

రామయ్య వెళ్ళిపోగానే "యేమే! మీవూళ్ళో చదువుకున్నానని శెప్తితే, యిదేనా సదివిందానికి తెలివి ? రైతుల్ను పట్టుకొని యంతమాటంటే అంతమాటంటావా ? ఛా ఛా ! యిందుకే మాలోళ్ళు సదవగూడదని మనబామ్మాళ్ళు కట్టు కట్టేశింది. లేకుంటే వూరికేనా ?" అన్నాడు, యల్లప్ప అంతా యెరిగినవాడులాగా.

"ఏం, కట్టుకున్న మొగుడు యెదురుగా వుండగానే మొగుడికంటే ధీమాగా, ఏయ్, గీయ్, అంటే—వాళ్ళ ఆడవాళ్ళనుగూడా

అన్లాలంటే........" అనేటప్పటికి నోరుమూసుకోగామూసి "ఛాల్లే! యింక నోరుమూసికో. అందరూ యింటూవుండారు" అన్నాడు యల్లప్ప. అంతకుముందే ఆవ్యవహారాన్ని చూడ్డానికి మూగిన పిల్లలూ, పెద్దలూ, ఆమెమాటలువిని చాలా ఆశ్చర్యపడ్డారు. అన్యాయంగా భావించారు. అందరూ దవళ్ళు నొక్కుకుంటూ "ఇదేం దమ్మా! మనకూ రైతులకూ సాటా? అబ్బో!" అంటూ వెళ్ళి పోయారు.

ఇంతలో గంగన్న వాచ్చాడు లోపలికి. జరిగిందంతా విన్నాడు. రైతుల దౌర్జన్యం అతని కంతగా నచ్చదుగాని, తిరుగుబాటు మాత్రం కూడదంటాడు. అంటే అహింసాసిద్ధాంతం అని గాదు. బలంలేకని. లక్ష్మిభావాలూ, ధోరణీ, అతనికి బాగానచ్చినాయ్. ఆమెయెడ అతనికి గౌరవభావమూ, వాత్సల్య మూనూ. అతన్ని 'అన్నా' అని బాగా గౌరవిస్తుంది; టౌనులలో విషయాలూ, మాలల అధోగతి, సవర్ణుల దౌర్జన్యమూఢ ప్రవర్తనలు - గురించి తీరికవున్నపుడు మాట్లాడుతూ వుంటారు. కాస్త తిరిగి, ఆవూరూ, యీవూరూ, చూచినవాడవటంవల్ల లక్ష్మిధోరణి కాస్త అతనికి అర్థమయింది. ప్రస్తుతం జరిగిందానికి లక్ష్మిపై సాను భూతి కలిగిందిగాని, ఆకాస్తగూడా తొందరపాటే అనుకున్నాడు. లోపలకొచ్చి,

"యేందమ్మా యిదంతా?" అన్నాడు.

"నీకు తెలీందేముందన్నా" అంటూ సజలనేత్రాలతో చూచింది వానివైపు.

"నిజమేతల్లీ; మనం యేంజాస్తాం శెప్పు-ఏమీ శెయ్యలేనప్పుడు వాళ్ళ దవుర్జన్నేం సగించుకోని వూరికే వుండాల్సిందే."

"నిజమే తరతరాలుగా యిట్లానే సాగింది. ఇంకా యెన్ని తరాలు సాగుతాయో!"

అయితే శేశేదేముండాదే. దరిద్రులము? వాళ్ళకింద బతికే వాళ్ళమూ!" అన్నాడు యల్లప్ప విసుగ్గా. "నిజమే! నేను వూళ్ళో నుంచి వస్తావుంటే దోవలో రామయ్య యెదురుపడ్డాడు. కోపంగా రుసరుసలాడ్తా వస్తావుండాడు. పక్కమనిషితో "దీనికొవ్వు కరిగించాల్సిందే–ముందూ యెల్లుగాణ్ణి రెడ్డి యింట్లోలేకుండా చెయ్యాల. తర్వాత వూళ్ళో యెవరుగూడా వాళ్ళను కూలికి పిలవకుండా చెయ్యాల. అపుడుగాని దిగదు కైపు." అని అంటూ పోతావుండాడు. "ఏందా?" అని ఆలోశిస్తా యీడికొచ్చేటప్పటికి కతంతా అర్థమైంది." అంటూ వెలవెలపోయే యల్లప్ప మొగంచూచి,

"యిట్టావుండాయమ్మా పరిస్థితులు! అంతా వాళ్ళశాతల్లో వుండాది. యేమన్నా శెయ్యగలరు. యింతకూ ఆపాపిష్టిమనిషి యెన్నిశీచ్చాడో" "యింకేముండాదిలేరా గంగా! కొంపకు నీళ్ళొచ్చినాయ్! ఇదంతా కర్మ" అంటూ నెత్తికొట్టుకొని, పైగుడ్డ చంకలో యిరికించుకొని, మూలవున్న కర్రను తీసికొని, బయటికెళ్ళాడు యల్లప్ప.

లక్ష్మి ఆలోచిస్తా అక్కడేకూచుంది. శ్రీనూ, పిల్లసుజాత, ఎదురుగ్గా కూర్చున్నారు. చిన్నపిల్ల సుజాత, ఆమెమెడ కౌగలించుకొని మొగంలోకి చూస్తా "కన్నీళ్ళు తుడుస్తావుంది. ఆపరిస్థితులు ఆవిషయాలూ, అంతగా అర్థంకాలేదు పిల్లలకు. లక్ష్మిమాత్రం ఆలోచిస్తా కూర్చుంది. శీను కాసేపుండి బడికెళ్ళాడు. సుజాత కాస్త సద్దతిని నిద్రపోయింది. అప్పటికీ కూర్చున్నస్థలంనుండి లేవలేదు లక్ష్మి.

యల్లప్ప అమాయకత్వం- మూర్ఖ్యం- స్వామిభక్తి- భయమూ
రైతులమూర్ఖం- దౌర్జన్యం- అన్నీ ఆలోచిస్తూ వుంది. యీవ్యవ
హారం యేమవుతుందో- సాయంకాలంయల్లప్ప యేధోరణిలోవస్తాడో
అని లోలోపల కొద్దిగా భయపడసాగింది. ఎంతాలోచించినా తనతప్పు
మాత్రం ఏమీలేదని తేలిపోతున్న దేగాని భిన్నంగా ఏమీ తేలడం
లేదు. మధ్యాన్నమయేటప్పటికి గంగన్న పెండ్లాం సుబ్బి వచ్చి
"అయ్యోవొదినా! అన్నందిను" అంది. ఇంతలో యింకొకామెవచ్చి
"జరిగిందేదో జరిగిందిలేమ్మా, కొంచెం అన్నంతిను వూరికే ఆలో
శిచ్చేమాత్రం యేమొత్తాది" అన్నది.

ఈసానుభూతివాక్యాలు వినడం లక్ష్మికిది ప్రథమం. ఈమాల
వాడలో. దానికికారణం లక్ష్మివాలకమే.

లక్ష్మి తల్లిగారివూళ్ళో నాలుగోతరగతివరకూ చదువుకొంది.
మంచి గుడ్డలుకట్టడం, మంచిభాషమాట్లాడ్డం అలవాటు. ఆమెవేషం,
భాషా, మాలవాళ్ళకు కాస్త విరుద్ధంగా, విచిత్రంగా కనిపించేవి.
రైతులకు వెగటుగా, హేళనగా వుండేవి.

పుట్టింట యిక్కడవున్నపుల్ల, అట్లాయెత్తి యెరగదు లక్ష్మి.
ఏదో సదువుకుంటూ వుండేద! ఆమెకు నలుగురన్నగార్లు. నలుగురి
వెనుక ఒకే ఆడపిల్లగాబట్టి ముద్దుగా పెంచేవారు తలిదండ్రులు.
అన్నల కామంటేబలేదయ. ఆయింట్లోఆమెకేమీలోటురానిచ్చేవారు
గాదు కొంతవరకూ చదువుకుందిగాబట్టి మంచి గుణాలేర్పడినాయ్.
ఓర్పు, మంచినడవడి,అలవాటు చేసుకున్నది. సాధారణంగా పల్లెలలో
గూడా, నవనాగరకతా వ్యామోహంవల్ల, స్నోలకనీ, పౌడర్లకనీ,
సబ్బులకనీ, డబ్బు సంపాదించేందుకు, తలిదండ్రుల కంటబడకుండా,
భర్తలకు తెలీకుండా, అన్నదమ్ముల చెవులబడకుండా, ఆవయసులో
వుండే అజ్ఞానులైన, కొందరు బీదయువతులు కొంత అవినీతికి పాల్పడ

తారు. ఇది ఒకకులంలోనే గాదు. అన్నికులాల్లోనూ జరిగేదే. లక్ష్మి అవన్నీ చూస్తూవచ్చిందే గాని, అనుసరించలేకపోయింది. అట్టివాళ్ళను అసహ్యించుకొనేది. కొంతమంది యువకులు ప్రయత్నించక పోలేదు. ఈమె లొంగలేదు. ఇటువంటి కులంతక్కువవాళ్ళను (కులంవుంటే?) చూస్తే పైవారికి లేశమాత్రంగూడా జంకూ గొంకూ వుండదీవిషయంలో- ఎందుకంటే, పైవారిసాంగత్యం అదృష్టదాయిని అనో- విధిలేక, తప్పించుకోలేకనో- చాలమంది వారిచేతులలో పడతారు గాబట్టి.

పట్టణాలలోని అవినీతి, కంటికి అంతగా కనిపించదు. పల్లెలలో బాగాకనిపిస్తుంది. ఎక్కువగా ప్రబలిపోతున్నదిగూడా. మాల, మాదిగవాడల్లో యింకాజాస్తి. లక్ష్మి కోటకువచ్చిన కొత్తలో కొంతమంది మాలయువకులు కొంచెం హుషారుగా, చెనికారు; కాని, ఆమె తెలివిగా, నేర్పుగా, అల్లరిలేకుండా వారికి బుద్ధిచెప్పి తప్పించుకొంది. అందుచేత అక్కడామెకు కొంచెం పగగూడా?'' మొదట వుండిందంటే సత్యదూరం కాదు.

ఆవిధంగా ప్రతిజ్ఞాపూర్వకంగా బయలుదేరిన రామయ్య నేరుగా బడిదగ్గరికొచ్చాడు. అప్పుడే స్నానంముగించి రెండవఅయ్యవారు నారాయణతో మాట్లాడుతున్నాడు. కేశవరావు తలదువ్వుకుంటూ చటుక్కున లోపలప్రవేశించి ఉగిత్తలగా.

''అయ్యా'' అన్నాడు రామయ్య. అతనివాలకం, ఆ కంగారు, చూచి నిశ్చేష్టులై కూర్చొన్నారయ్యవాళ్లు. గాఢంగా నిశ్వసిస్తూ దృఢస్వరంతో ''ఘూశారా? ఎంతపనయిందో'' అన్నాడు రామయ్య. ''ఏం జరిగింది రామయ్యా! ముందూ కూర్చొని మాట్లాడు'' అని బెంచీచూపించాడు కేశవరావు.

"కూర్చోడం లేదయ్యా రెడ్డిదగ్గిరికి పోతావుండా"

"అయితే విషయం యేమిటో చెప్పు"

"మాలోళ్ళకు సదువు కావాల్నో అని మొత్తుకుంటారే యిందుకేనా?"

"ఏం, ఏమయింది?"

"ఆమాలముండకు రెండక్షరాలొచ్చునో, రావో, ఏమంటుం దో చూడు" అంటూ జరిగిందంతా చెప్పాడు. అయ్యవార్లిద్దరికీ నవ్వు వచ్చింది. ఒకరిమొగాలొకరు చూచుకొని చిరునవ్వునవ్వుకొని, మళ్ళా దాన్ని ఉపసంహరించుకొని.

"దాంట్లో యేముంది రామయ్యా? ఆమెవొక సాధారణ స్త్రీ మాదిరేజవాబిచ్చింది. మనస్త్రీలయినాఅంతే. ఇందులోతప్పేముంది?"

"మనస్త్రీలూ మాలస్త్రీలూ ఒకటేనంటావా?"

"అంతే. తేడాయేముంది?"

"తేడాలేదా? బాగాచెప్పావయ్యా? యిట్టయితే రైతులిక బతకాల్సిన పనిలేదు. వాళ్ళు కొంతమంది చదువుకున్నా గూడా మేము నాశనం కావాల్సిందే. అంతావొకటే అంటే వాళ్లు మమ్ము ల్ని లెక్కపెడ్తారా? మేమిక సేద్యాలు చెయ్యించుకుంటామా?"

"అయితే మీరంటే వాళ్ళు పడాల్సిందేనంటావు?"

"యెచ్చా తక్కవలు లేకపోతే పనులెట్టాసాగుతాయ్, ప్ర పంచం యెట్లానడుస్తుందయ్యా?"

"కూర్చో రామయ్యా, ముందూకూర్చో చెబుతా" అన్నాడు కేశవరావు. కేశవరావుకు బాగాతెలుసు వాళ్ళతో యెట్లామాట్లాడేది. రామయ్యఅగ్గిలోకుక్కుతున్నట్లుగా ఉద్వేగంలో మాట్లాడుతున్నాడు. కాస్తచిరునవ్వుతో కూర్చోమని అడిగినాక, వాదనకెంతైనాతగుదు నంటూ బెంచీమీద కూర్చున్నాడు రామయ్య.

కేశవరావన్నాడు:—“ప్రపంచ విషయంపై నీవు శ్రద్ధవహిం చడం బాగానేవుంది. రామయ్యా! అయితే ప్రపంచం బాగుకోరేవాడివి కాబట్టి ఒక్కటిగ్రహించు. ఒకమానవుడింకొకమానవుడికి సేవ చేయాలనీ- వాడంటూవుంటే వీడు పడాలనీ- యెక్కడాలేదు. నిన్నె వడన్నా, యేమన్నా, అంటే నీవెట్లా మానసికబాధ పొందుతావో, అందరూ అంతే అనుకో”

“పోవయ్యా బాగా చెప్పావుగాని, మీకేం, బాగాచెప్తారు. మీకు ఫర్వాలేదు. వాళ్ళవల్ల చచ్చేది రైతులే” అన్నాడు కోపంగా, యీసడింపుగా. అయ్యవారికి వాదాన్ని పెంచాలనిపించలేదు. ఇపు డేదో నీతిబోధనలు బోధిస్తే, రామయ్యబుర్రకెక్కుతాయనే ఉద్దే శ్యమూ లేదు. అందులో ఇక యెక్కువమాట్లాడతే మర్యాదలేకుం డా మాట్లాడతాడేమో అని.

“ఏముందిలే. రామయ్యా, కాలంమారేకొద్దీ అన్నీ మారుస్తూ వుంటాయిలే. ఒకవేళ మాలవాళ్ళు చదువుకుంటే, చదువొచ్చింది గదాఅని, రైతుల్ను తిడుతూ కూర్చుంటారా?” అన్నాడు అపుడే వచ్చిన శ్రీనువైపూ, మిగిలిన పిల్లలవైపూ చూచి.

౪

కేశవరావు బ్రాహ్మణయువకుడు. పుట్టింది పూర్వాచార ధురంధరులయింట్లో. ఆఆచారాలన్నీ భయంచేత పాటిస్తూ వుండే నప్పటికీ హైస్కూలులోచేరి, కొన్నివిషయాలు బోధపడినాక, వాటికి తిలోదకాలిచ్చాడు. మొదట మాలవాళ్ళంటే బలేనీచం. యింట్లో వాళ్ళు బోధించేబోధనలువినీ, వాళ్ళు యితరులయెడచూపే ప్రవర్తన

చూచీ - బ్రాంబలం టే దేవుళ్ళతో సమానులనీ - యితరులంతా వారికంటే తక్కువనీ - నీచమనీ - అనుకొనేవాడు. వాళ్ళమ్మ, మాలవాళ్ళ, మంగలివాళ్ళ, తాకవద్దని ప్రతిదినమూ నేర్పుతూ వుండేది. యెవరన్నా బ్రాహ్మణేతరులపిల్లలు వారింటికొస్తే నీచంగా సంబోధిస్తూ, క్రింద కూర్చోమనేది. మనవాడుమాత్రం కాళ్ళాడించుకుంటూ, మంచంపై కూర్చొని ఠీవిగా మాట్లాడేవాడు. ఇతను, యితరుల యింటికి పోయినపుడు వాళ్లు బాగా మంచంపైన కూర్చోమనేవారు. ఇందులో తేడా అప్పటికేబాగా అర్థమయిందతనికి. శూద్రపిల్లల్తో తనకొడుకును "స్వామీ" అని పిలువమనేది వాళ్ళమ్మ. వాళ్లుగూడా అట్లాగే పిలిచేవారు. ఇతని కెక్కడాలేని ఆధిక్యతవచ్చేది. శూద్రులయిండ్లకు పోనీవద్దని చెప్పేది. ఒకవేళ వెళ్ళినా, మంచినీళ్ళుకూడా ముట్టుకోవద్దని చెప్పేది. యివేగాకుండా, యిట్లాంటివెన్నో అంతర్యాలు బోధించేదాతల్లి! తల్లినేర్పుకొద్దీ బిడ్డలుగదా! బిడ్డలుచెడినా, మంచివారయినా - సమత్వభావాలల వర్చుకొన్నా, అసమత్వభావాలకు దాసోహమన్నా - దొంగతనం నేర్చుకున్నా, పెద్దమనిషి అయినా - అంతా తల్లిదండ్రులనేర్పుపై చాలా ఆధారపడివుంటుంది. తీర్చే తీరుబడిపైనా, వాతావరణంమీద గూడా.

అతను వీధిబళ్ళో చదివేటప్పుడుగూడా ప్రత్యేకంగా కూర్చొనేవాడు. తాను బెంచీమీద కూర్చుంటే - ఇతరకులస్థులపిల్లలు ఎవరన్నా దానిపైన కూర్చున్నారో - సహించుకొనేవాడుగాడు. తనతో సమానంగా కూర్చుంటారా, అనుకొనేరకం. అనుకోడమేగాదు, అనేవాడుగూడా. అతనికి చదువుచెప్పేవాడుగూడా ఛాందసబ్రాహ్మడు గాబట్టి, ఆభేదాల పాటించేవాడు. ఆచర్య కేశవరావుకు ఒకచిన్న దైవత్వాన్ని ఆరోపింపచేసేది. మొదటాఅయ్యవారు మాలపిల్లల్ను

బడికిరానిచ్చేవాడుగాడు. తర్వాత యిన్స్పెక్టర్లు చాలా కఠినంగా చెప్పడంవల్లా - పంతులపని పీకేస్తామని భయపెట్టడంవల్లా- ప్రత్యేకంగా ఒకవసారావేయించి, దానిలో ఆమాలపిల్లవాళ్ళ కూర్చోబెట్టి, ఎపుడో బుద్ధిపుట్టినపుడు, ఆఅమృతపుధారలొలికే నోటినుండి, రెండు చదువుముక్కలు వారిపై విసిరేవాడు. ఆయన పెద్దఛాందసంగా, సంధ్యావందనంచేస్తూ - జపాలుచేస్తూ - మాలవాండ్లను దూరంగాపొమ్మంటూ - స్నానానంతరం గంటసేపు మంత్రాలు చదువుతూ వుంటే - ఇవన్నీచూచిన కేశవరావు "నేనెప్పుడబ్బా పెద్దవాణ్ణయి, యిట్లాచేసి, యీవిధమైన గౌరవం సంపాదించేది" అనుకొనేవాడు. ఒకనాడు సమీపంలోవున్న గుండాలకోనకు వెళ్ళారందరూ. అక్కడగుండంలో అయ్యవారు స్నానంచేస్తూవుంటే, గట్టున, విప్పేసినగుడ్డల కనిపెట్టుకు కూర్చున్నాడు కేశవరావు. గుండంలోకి అయ్యవారుదిగి పోతూవుంటే, ఆ అయ్యవారు ప్రాణాపదలేకుండా ఎంతలోతునీళ్ళలోకయినా పోగలడనీ - లోపలికెళ్ళితే, నీళ్ళఅడుగునవున్న, దివ్యసౌధంలో బంగారుఉయ్యాలలో ఊగుతూన్న దేవుడీతనితో మాట్లాడగలడనీ - బ్రాహ్మణుడంటే దేవుడుగూడా మాట్లాడ్తాడనీ - ఇంకా యీవిధంగా ఎన్నెన్నో ఊహిస్తూ కూర్చున్నాడు. అయ్యవారు పొరపాటున ఎదుర్రొమ్ములోతు నీళ్ళలోకిజరిగాడు. . భయపడి గట్టుకురాబోయాడు. నీళ్ళు అతనిని వెనక్కిలాగజొచ్చాయి గాని, ముందుకు రానీలేదు.

భయపడుతూ, ఒగరుస్తూ, కండ్లుతేలవేసి ఏమ్ ఏమ్ అంటూ వెర్రిఅరుపు అరిచాడు; అప్పటికె నోరుదాటుతున్నాయి నీళ్ళు. మునిగిపోబోతున్నాడు. అందరూ చూస్తూనేవున్నారు. కేశవరావు కేకవేసి యేడుస్తున్నాడు. ఇంతలో యెవరో యిద్దరుదూకి బయటికిలాక్కొచ్చి,

"యీతరానివాడివి లోపలికెందుకు పోయావయ్యా అన్నారు. కొంత మంది అయ్యో అన్నారు. కొంతమంది నవ్వారు. ఈతరాకపోతే మాత్రం దేవుళ్ళతో మాట్లాడేశక్తివున్న బ్రాహ్మణులు నీళ్ళల్లో మునిగిపోతారా? అని అనుమానించి, అసలా ప్రభావంవల్లనే ఇవుడాయన బ్రతికి గట్టునపడ్డట్టుగా నిర్ధారించుకున్నాడు కేశవరావు. తర్వాత దేవుడి దగ్గరికి వెళ్ళారు. బ్రతికిన యెంద్రకాయ రూపంలో యీశ్వరుడు కనిపిస్తాడు. ఆయెంద్రకాయనుగురించి పెద్దపెద్ద కతలు చెబుతారు. కొంతమంది నవీనయువకులు దాన్నిగురించినమ్మరు. పాతవాళ్లు అదంతా సత్యం, నిత్యం అంటారు. అందరూ అక్కడికివెళ్ళి 'గోవిందా' అంటే దేవుడు బయటికివస్తాడు. పుణ్యాత్ములకుమాత్రం కనిపిస్తాడనీ, పాపాత్ములు వెళ్ళినట్టయితే కనబడడనీ ప్రతీతి. కేశవరావు, ఆమూగిన జనంలో దూరి లోపలికివెళ్లి అయ్యవారిప్రక్కన నిలబడ్డాడు. ఎన్ని గోవిందలు పెట్టినా యంద్రకాయ బయటికిరాలేదు. కడపటికి, విఫల మనోరథులవెంట వీళ్ళూ బయటపడ్డారు. కొంతదూరం వచ్చింతర్వాత "అయ్యా! మీకుగూడా దర్శనం కాలేదేం?" అన్నాడు. "ఒక్కొక్కసారి దేవుడికి కోపంవస్తుంది" అన్నాడు అయ్యవారు. అయితే పాపాత్ములకేగదా కనిపించకపోవడం? మనకెందుకు కనిపించలేదు" అన్నాడు సందేహాలపై మనస్సును కేంద్రీకరించుతూ. "ఈగుంపులో ఏ వొకరు పాపాత్ములైనా దేవుడికి కోపమే" అని సమర్థించాడయ్యవారు. ఆ సంఘటనలనుగురించి కొంత ఆలోచించిన తర్వాత బ్రాహ్మణులకుగూడా కలికాలంలో అంతమహత్తు లేదనుకొన్నాడు.

మాలవాళ్లంటే మనుషులేకాదని అతని అభిప్రాయం. వాళ్ళ గురించి, అంతనీచంగా అనుకోడానికి ఇదివరకు నేర్చుకొన్న వేగాక మరొకటిగూడా వుంది.

ఒకనాడు వాళ్లయ్యవారు కాలువకు స్నానానికిపోతూవుంటే ధోవతితీసికొని వెంటవెళ్ళాడు. స్నానానంతరం, అయ్యవారు తడి

గుడ్డలు కట్టుకొని, బిందెనిండుకూ నీళ్లుతీసికొని, ఏదో మంత్రాలు ఉచ్చరిస్తూ వస్తున్నాడు. తీరా యిల్లు సమీపించేటప్పటికి, వాళ్లూరి మాలవాడు యెదురుగావచ్చాడు.

"థూ! వెధవముండాకొడకా! కండ్లుకనబడ్లేదంట్రా?" అంటూ ఆనీళ్ళక్కడే కుమ్మరించి, ఆమంత్రాలనోటితో యింకా కొన్నితిట్లు తిడుతూ వెనక్కివెళ్ళి మళ్ళా తెచ్చుకున్నాడు. ఈవిధంగానే తర్వాత కొన్నిసార్లు జరిగింది. ఇవన్నీకలిపి, కేశవరావుకు, మాలలంటే, చెట్లకంటే—పుట్లకంటే, రాతికంటే, రప్పకంటే— నీచాతినీచంగా అయిపోయారు.

తర్వాత ఒకయ్యవారిదగ్గర ప్రైవేటుచేరాడు కేశవరావు. కులమత సమత్వాలగురించి అంటూవుండేవాడతను అపుడపుడూ. మాలవాళ్ళను తాకేవాడుగూడ. బ్రాంబడుకాదుగాబట్టి అట్లాఅంటున్నాడనీఆవిధంగాఆచరిస్తున్నాడనీ, అనుకునేవాడు కేశవరావు. చిలకమాదిరిగా నేర్చుకున్న కేశవరావు కులమత భేదాలుండటమే మంచిదనుకొనేవాడు. దానికి కారణంలేకపోలేదు.—ఏదైనా పండగా పబ్బం వస్తే శూద్రులూ, మిగిలినవారూ, బియ్యం, పప్పువగైరా తెచ్చి దూరంగా నిలబడి "స్వామీ, ఇవిగోండి, తీసుకోండి, అనియిస్తారు పంచాంగం చెప్పిందానికీ, ముహూర్తాలు చెప్పిందానికీ. ఇటువంటి వాటికంతా, దక్షిణలు, తాంబూలాలు, దొరుకుతాయ్. ఊరివాళ్లు, పాలూ, పెరుగూ, మజ్జిగా, నెయ్యీ మొదలైనవి వుచితంగానే యిస్తారు. కొత్తగా పైర్లుకోసినపుడు ముందుగా వీరికి చెల్లిస్తారు. ధాన్యంకొంత. ఒకటిగాదు. యింకా యెన్నివిధాలనో సత్కరిస్తారు. ఇవన్నీ భక్తిచేతగాకున్నా సంప్రదాయంక్రింద జరుగుతూఉండంటే సమంజసంగా వుంటుంది. ఇవంతా యింట్లోచూచేవాడు కేశవరావు.

తాము గొప్పవారయినందుకు జరిగే సన్మానాలేయివి, అనుకొనేవాడు. ఇట్టిఆంతర్యాలులేకపోతే మనకీవిధంగా జరుగుతుందాఅనుకొనేవాడు.

తర్వాత హైస్కూల్లో చేరాడు. చాలా విచిత్రంగానేవుండేది హైస్కూలుజీవితం. ఇక్కడే అతనిలో గొప్పమార్పురావటం. ఇక్కడే కులమత సమత్వభావాలాతనిలో పోటమరించి పాదుకున్నాయ్. ఇక్కడే మాలలపైఉండే అసహ్యభావం ప్రేమగామారి పెరుగ జొచ్చింది. ఇక్కడే, గాంధీజీవితవిధాన ప్రభావానికి లోబడి ఆ ఆదర్శాల ఆచరించాలనే పట్టుదలకలిగి, కార్యదీక్ష హెచ్చుజొచ్చింది. తనకాలేజీ కొద్దిజీవితంగూడా బాగా జరిగింది. ఆదర్శాల కొంత వరకూ ఆచరణలో పెడుతూవచ్చాడు. ఇప్పట్లోగృహకల్లోలాలు బయలుదేరాయ్. తనహృదయ స్వతంత్రానికి అడ్డువచ్చాయి. ఇంట్లో వాళ్ళతో విరోధం సంభవించింది. ఇంటరుతో కాలేజీమానుకోవాల్సొచ్చింది. హృదయస్వాతంత్ర్యానికి ప్రాధాన్యంయిచ్చే కేశవరావు స్వతంత్రజీవనంవల్ల, బీదగావుండిగూడా ప్రపంచానికి మేలుచేయవచ్చునే నిర్ధారణకువచ్చాడు. గాంధీజీ నాయకత్వంకింద కాంగ్రెసు ఉద్యమం మహోజ్జ్వలంగా జరుగుతున్న రోజులవి. ఆత్మస్వాతంత్ర్యం కోసం, దేశస్వాతంత్ర్యంకోసం, వేనకువేలు స్త్రీపురుషులు, లాఠీ దెబ్బలు తింటున్న సమయంఅది. జైళ్ళకు విరివిగా పోయే తరుణం అది. సంతోషంతో, తృప్తితో, చిరునవ్వు నవ్వుకుంటూ ఉరికంబా లెక్కే కాలమది. దేశమంతా స్వతంత్రభావాలు క్రమ్మాయి. పట్టుదల, కార్యదీక్ష, శక్తులు, ప్రబలినాయి. దేశంలోని ఆబాలగోపాలం ఒకఉద్రేకంతో, ఒకఉత్సాహంతో, ఒక ఉత్తేజంతో, ముందుకు నడుస్తున్నారు. వినూత్నవికాసం, సౌందర్యశోభ, దేశాన్నిక్రమ్మినాయ్. అందరుమానవు లొకటే, మానవసేవే మాధవసేవ. ఆత్మ

స్వాతంత్ర్యమే అమూల్యమైన ఆభరణం'' అనే పలుకులు దేశమంత టా వినబడుతున్నాయ్. చైతన్యంకల్గింది కేశవరావులో. ఉద్రేకంతో పొంగిపోయాడు. హృదయస్వతంత్రాన్ని ప్రకటిస్తూ యిల్లువిడిచాడు. స్వేచ్ఛగా మానవసేవచేయ సంకల్పించి, ముఖ్యంగాహరిజనోద్ధరణకు, పాటుపడవలెనను ఉద్దేశంతో, బయలుదేరాడు. ''ముందుగా గ్రామ పునరుద్ధరణ జరగాలి. గ్రామసౌభాగ్యమే దేశసౌభాగ్యము. గ్రామాలలో అవిద్యాపరుడుంటే దేశమంతా నష్టపడుతుంది. ప్రతియువకుడు, విద్యానంతరం గ్రామాలకువెళ్ళి గ్రామసౌభాగ్యానికి పాటుపడితే, దేశాభ్యుదయానికి పాటుపడినవాడౌతాడు'' అనిచెప్పిన గాంధీజీ ఆదేశానుసారం పనిచేయ సంకల్పించుకున్నాడు. తనఉద్యమానికి కోటను కేంద్రంగా పెట్టుకున్నాడు.

అతనికి హరిజనసేవ మొదటిది. రెండవది, మన, తుచ్ఛమై, కుళ్ళి, చీకి, చివికిపోయిన ప్రస్తుత సవర్ణహిందూసంఘాన్ని సంస్కరించడం! హరిజనులకు విద్యనేర్పడం–వారిని సంఘంలో మానవ స్థానంలో నిల్పడం–వర్ణాంతరవివాహాలుజరపడం–వితంతువివాహాలుజరపడం–ఇంకా యిటువంటివి దేశసౌభాగ్య ప్రదములైనవి. అతని ముఖ్యాశయాలు. అతనికి రాజా రాంమోహనరాయ్—కందుకూరి వీరేశలింగం—వివేకానంద–మహాత్మాగాంధీ–మొదలైనవారు ఆదర్శ పురుషులు.

ఇన్నిభావాలతో; యింతకార్యదీక్షతో, యిల్లువదలి, కాలేజీ వదలి, యిక్కడికివచ్చి, యీకోటలో బడిపంతులుగా చేరాడుగదా–యిక్కడగూడా తనస్వేచ్ఛాభావాల కడ్డుతగిలే జీవులుద్భవించినయ్. ''హరిజనసేవే తననిధి'' అని వారికి చదువుబాగానేర్పి, వారిపై వారాధారపడి జీవించేటట్లు నేర్పితేగాని సమత్వంరాదని, అతను శ్రమపడి, వచ్చినకొత్తకొత్తలో ఎంతోమంది హరిజన బాలబాలి

కల్ను చేర్పిస్తే, శాస్త్రి—రెడ్డి—రామయ్య—కరణం మొదలైన వారు మాలల్ను బెదిరించి, పిల్లల్ను బడికిరానీకుండా కట్టుబాటు చేశారు. కేశవరావునుగూడా అట్టిపని చెయ్యగూడదని హెచ్చరించారు. ఇతడు పట్టుదల వదిలేఘటంగాడు. మళ్ళా మాలవాడకెళ్ళ, వాళ్ళకేవేవో బోధించి మళ్ళా అందర్ని వచ్చేటట్టుచేసేవాడు. రైతుల పట్టుదలకు, మాలమాదిగల మూర్ఖత్వం తోడుకాగా, మళ్ళా హరిజన విద్యార్థిసంఖ్య తగ్గేది.

హరిజనులయెడ తనకుగల ప్రేమ, ఆదరము, సన్నిహిత బాంధవ్యంవల్ల మళ్ళా సంఖ్య యథాస్థితికి వచ్చేది. ఈవిధంగా హరిజనపిల్లలు రావటం చాలించడం మళ్ళారావటం జరుగుతూండి నప్పటికీ, శ్రీనివాసుడుమాత్రం వస్తూనేవుండినాడు. కడపటికి ఆదెబ్బ వాడికిగూడాతగిలింది. పైక్రమము వాడిపట్లగూడా రుజువయింది. ఎందర్నివదిలినా శ్రీనును వదలలేకపోయాడు కేశవరావు. యల్లప్ప కేదైనాచెప్పి ఒప్పించాలంటే ప్రపంచమంతా ఒకవైపుతిరగాలి. అట్టువంటి యల్లప్పనుగూడా ఒప్పించి శ్రీనును రప్పించేవాడుబడికి. శ్రీను చాలాచురుకైన పిల్లవాడుగాబట్టి—అందమైనవాడుగాబట్టీ తన ఆశయ సిద్ధికి బాగా ఉపకరిస్తాడని—వాణ్ణి ఎట్లైనాతయారుచెయ్యాలనే ఉద్దేశంతో—ఎంతవరకైనా చదివించాలని దృఢసంకల్పుడైనాడు.

పరిస్థితులవల్ల చదువు మానుకున్నాడేగాని, బి. ఎ, యం. ఏ, పరీక్షలు కట్టుకొని ప్యాసుకావాలని సంకల్పించుకున్నాడు. పుస్తకాలు తెప్పించి చదువుతున్నాడు. అతడు అన్‌ట్రెయిండు అయినందువల్ల జీతం నెలకు 25—0—0 లు వచ్చేవి. అన్నికర్చులూ 10 రూపాయలతో సరిపెట్టుకోనేవాడు. మిగిలినడబ్బును పుస్తకాలకూ, దిన, వార పత్రికలకూ, కొంతబీదలకూ, హరిజనులకూ, వ్యయించేవాడు. ప్రతి నెలా ఒక (5—0—0) అయిదురూపాయలుమాత్రం ప్రస్తుతం

బి. ఎ. చదువుతున్న తనసహాధ్యాయిగావుండిన అమ్మాయికి పంపుతూ వుండేవాడు. వంటమాత్రం తానే స్వయంగా చేసుకొనేవాడు. శాస్త్రి గానీ, కరణంగానీ, ఎప్పుడన్నా పండగా పబ్బాలలో పిలిపించినా భోజనానికి వెళ్ళేవాడుగాడు. ఎవరైనా యేమైనా యివ్వబోయినా,. కడకు తనవిద్యార్థులు తెచ్చినాగూడా కూరగాయలుతప్ప మరేమైన ఉపాయనాలనుగూడా తీసికొనేవాడుగాడు.

కేశవరావుకు సరైనస్నేహితుడే దొరికాడిప్పుడు. నారాయణ కేశవరావు పాతస్నేహితుడే. అతనికంటె రెండేండ్లుజూనియర్. కేశవరావు అనుయాయుడు. నిర్మలమైన భావాలుగలవ్యక్తి. అందుకే కేశవరావే అతన్ని రమ్మనికోరాడిక్కడికి. కోటపాఠశాలలో విద్యార్థులు సమృద్ధిగావుండటంవల్ల పంతుళ్ళు ఎక్కువకావలసివచ్చారు. అయ్యవార్ల దొరికేరోజులుకావవి. కేశవరావుప్రయత్నంవల్ల ఒకరైనా రావడమైంది. నారాయణ యస్. యస్. యల్. సి. ఫెలయి హయ్యర్ గ్రేడ్ ట్రెయినింగుకు వెళ్ళాడు. కేశవరావు ట్రెయినింగు చదువలేదు కాబట్టి, నారాయణే హెడ్మాస్టరు కావల్సివచ్చింది. అంతచదువుకున్నా రెండేండ్లు ఉపాధ్యాయవృత్తిలోవున్నా, అతడర్హత లేనివాడు ప్రభుత్వదృష్టిలో. సరే వాళ్ళిద్దరిలో యెవరైతేయేం? నారాయణే పేరుకు హెడ్మాస్టరయ్యాడు.

నారాయణ యెప్పుడైతే కోటలోదిగాడో, చంద్రోదయం సమయంలో సముద్రంపొంగునట్లు పొంగిపోయాడు కేశవరావు. ఇక ప్రపంచాన్నే తలక్రిందులుగా చెయ్యగలననే విశ్వాసం కలిగిందతనిహృదయంలో. నారాయణను గట్టిగాకౌగలించుకొని "నారాయణా! చదువుకుంటున్న వారంతా నీమాదిరి ఊహలుకలిగివుంటే దేశం అయిదుసంవత్సరాలలో అత్యున్నత స్థానాన్నందుకోదూ ?" అన్నాడు ఆనందబాష్పాలు కారుస్తూ.

"అదినిజమే కేశవ్! స్కూళ్ళు తగలబడిపోయాయోయ్ వెధవ భావాలతో. వట్టి అనుకరణ- ఆవేశం, అంతే, కార్యశూరత యేమీలేదు. మరి కాలేజీలలో కొంత బాగా వుండవచ్చు."

"ఛా ! ఛా ! ఇంకానీచం. హైస్కూళ్ళలో చదివేవాళ్ళకు అమాయికత్వం విడవదింకా. అంచేత వాళ్ళఅజ్ఞానాన్ని సహించుకోవచ్చు. కాలేజీకివచ్చిగూడా చాలమంది అతిమూఢంగాప్రవర్తిస్తున్నారంటే దానికి క్షమాపణేలేదు. ఎంతోమంది ఎన్నికులాలవాళ్ళో చదువుతూవుంటారుగదా! పైకి అసమత్వాన్ని ప్రకటించరు. లోలో పల అసమత్వభావాలు అగ్నిగుండాలై ప్రజ్వరిల్లుతూ వుంటాయి. సహనం చాలామందిలోకనబడదు. నైతికప్రవర్తనకనిపించడంకష్టం."

"సరేగాని బ్రామిన్, నాన్‌బ్రామిన్ ఫీలింగ్సు ఎట్లా వుంటాయి?"

"అవి కొంచెంకొంచెమే ప్రబలుతున్నాయి. అసమత్వాన్ని ఇన్నిదినాలుగా ప్రదర్శిస్తూవచ్చిన బ్రాహ్మణులను, ప్రస్తుత ఏకైక భాషలో జరుగుతున్న విద్యాప్రబోధంవల్ల, సమత్వమేమిటో తెలుసుకున్న బ్రాహ్మణేతర్లు కొద్దిగా ద్వేషిస్తున్నారు. ద్వేషకారణాన్ని కనిపెట్టి, అట్టిద్వేషాన్ని అపనయించడానికి అనువైనట్లు ప్రవర్తించకుండా వీరుగూడా ప్రతిగా వారిని ద్వేషిస్తున్నారు. పోనుపోనూ అపార్థాలెక్కువై ద్వేషాలు ప్రబలిపోతున్నాయి."

"ఇవి యెట్లావొచ్చాయో తెలిసిందేగాని ఇంతగా విజృంభించడానికి కారణం?"

"అదీ తేలికే. యేముంది? ఇదివఱకంతా చదువుకున్నవాళ్ళు బ్రాంబలు. ఉద్యోగాలు చేస్తూవచ్చారు. ఇపుడు ఇతరులుగూడా చదువుకుంటున్నారు. ఉద్యోగాలకేగదా ఈచదువు? కాబట్టి ఉద్యోగాలు వాళ్ళకూ కావాలి. అప్పుడు పోటీవస్తున్నది. పోటీలవల్ల విద్వేషాలు పెరిగిపోతున్నాయ్."

"అవునవును. కేవలం చదువుకొన్న, చదువుకుంటూన్న వాళ్ళ లోనే యీ భావాలు కనుపిస్తున్నాయ్. పల్లెటూళ్ళలోకి ప్రాక లేదింకా?"

"అక్కడికీ పాకుతుంది. ప్రాకాల్సిందే. అప్పటికిగాని ఎవడూ పుట్టుకతో గొప్పతనాన్ని తెచ్చుకోలేదని తేలిపోదు! ఇదే గాదు. ఇట్లాంటి అధికార, ఆధిక్యాలపై "ఎందుకు, ఎందుకు" అనే ప్రశ్న బయలుదేర్తే నేగాని త్వరగా విషయాలు తేలవు."

"అవునవును ఫ్రెంచివిప్లవంలో మాదిరిగా."

"రష్యావిప్లవం? అదీ అంతే. ఏదిగూడా నారాయణా, కల కాలం మనదు. అందులో తెచ్చిపెట్టుకొన్న భేదాలు అచిరకాలం లోనే అణగారిపోతాయి. ఏదిగూడా మొదట ఎంత ఉద్ధృతంగా ప్రబల్తుతుందో, అంత అవలీలగా సమసిపోతుంది. మన కులతత్త్వాల సారాంశమూ అంతే.

"అయితే, ఫ్రెంచి విప్లవం, రష్యావిప్లవం వంటి విప్లవం రావా లంటావన్న మాట"

"అటువంటి విప్లవాలు హృదయానికి రావాలి. అవి ఆర్థిక, రాజకీయాలలో ప్రతిఫలించగూడదు.

"అంటే?"

"అంటే:—ప్రస్తుతం మనమతం అనుసరిస్తున్న పాతపద్ధతులు సమసిపోవాలి- ఆర్థికాంతర్యాలు అణగారిపోవాలి- నైతికశక్తులు అమాంతంగా అతిశయించాలి- అని హృదయంలో భావాలు ఉద్వే గంతో విహరించవచ్చు. అదే భావవిప్లవం. దీన్ని కార్యరూపంలో పెట్టడంలో, జాగ్రత వహించాలి. దొమ్మిగా బయలుదేరి, కుల వ్యత్యాసాలకు కారకులైన బ్రాంబలను చెండాడతామనీ- ఆర్థిక వ్యత్యాసాలకు కారణభూతులైన జమీందార్లను హతమారుస్తామనీ-

అవినీతిపరుల నమాంతంగా తనుసూత్రమనీ- ఈవిధంగా చేస్తే, తాత్కాలికఫలితాన్ని యీవచ్చేమోకాని, ఫలితం శూన్యం"

"ఇక ఫలితానికేం? అట్టివాళ్ళే లేకుండా పోయినపుడు వాటికి తావేవుండదుగా?"

"కాదు. దౌర్జన్యంవల్ల చేపని శాశ్వతఫలదాయకంకాదు, దౌర్జన్యానికి ఎప్పుడూ తిరుగుబాటు తప్పదు. దౌర్జన్యంచూపితే, సుముఖులుగూడా విముఖులౌతారు. చాలమందిని అణిచినప్పటికీ, మిగిలినవారూ, తర్వాత విముఖులైనవారూ, కలిసి, ప్రథమపోరాటం పైన్నే దెబ్బతీస్తారు. ఎన్నోయుగాలనుండీ జరుగుతూండిన, మతవిప్లవాలూ, సాంఘికవిప్లవాలూ, రాజకీయవిప్లవాలూ, ఇందుకు తార్కాణం. నీవిన్నిటిని గురించి చదివావుగదా ఫలితాలు చూశావుగదా!"

"అయితే మనపని యెట్లాసాగించాలని నీ అభిప్రాయం?"

"సాత్వీమార్గంలోనే!"

"అంటే?"

"అంటే—విప్లవమార్గం వదలాలి. పరిణామవాదం స్వీకరించాలి?"

"నీవిప్లవవాదానికి తిలోదకాలిచ్చావా?"

"అవును. ఆవిప్లవం హృదయానికే. ఆదర్శాలవరకే. ఆచరణ మాత్రం పరిణామపంథాలో నడవాలి?"

"అవును, శాశ్వతఫలితాన్నిచ్చేదదే"

ఉద్రేకంతో, ఆనందంతో వీళ్ళీవిధంగా మాట్లాడుకుంటూ వుండే పిల్లలంతా నోరుతెరుచుకుని వింటూవున్నారు. మధ్యాహ్నం దాటిపోయింది. అన్నాలవేళ విషయం వీళ్లూమరిచారు. పిల్లవాళ్లూ మరిచారు. అంతకుముందురాత్రి పెట్టివుంచిన అలారంఅపుడుకొట్టింది. గంటచూస్తే రెండు. పిల్లల్నందర్నీ అన్నాలకుపంపి, వాళ్లు వంటకు ప్రారంభించారానాడు.

౨

బడికి శ్రీనివాసుడు రాలేదు. కేశవరావు ఊహించాడు ఏం జరిగివుంటుందో. ఉస్సంటూ తలపట్టుకొని "యెంతకష్టంరాబ్బా వీళ్ళతోయేగేది?" అన్నాడు.

"ఏమిటోయ్ నిస్పృహ?" అన్నాడు నారాయణ. నారాయణ అప్పటికి క్రొత్తే ఆస్కూలుకు. అంటే రెండు నెలలయివుంటుంది ధాదాపు. అతనువచ్చినప్పటినుండీ స్కూలు సాఫీగా సాగుతూవుండిందానివల్ల తత్సంబంధిక పరిస్థితులు తనకు తెలియవు.

"నిస్పృహ కాదోయ్, విసుగు"

"దేనికి?"

"శ్రీనివాసుడు బడికిరాకపోవడం తెలుసుగా!"

నారాయణ కిదివరకుపాతవిషయాలు ప్రాసంగిక వశంగా కొంత చెప్పివున్నాడు. మళ్ళాఅన్నాడు:—యీవూళ్ళో రైతులంతా వట్టిమూర్ఖులోయ్: శాస్త్రిలోక మూర్ఖుడు. రెడ్డిఒక దౌర్జన్యవాది. కరణమొక దుష్టుడు, మాలవాళ్ళ పైకిరానీగూడదని వీళ్ళపట్టుదలకు అంతంలేదు. మొన్నచూచావుగా రామయ్యాధోరణి?" అని.

"చాలామూర్ఖమోయ్! మనహిందూసంఘం ఇట్లాంటి స్వార్థపరుల చేతులలోపడి నలిగి నాశనమై పోతూంది. ఈ విషయానికొస్తే పల్లెటూళ్ళలో బలేనీచం. శుద్ధమొద్దులు! చెబితే అర్థంచేసుకోరు. పెద్దోళ్ళు పెట్టారంటారు. పైగా, తెలిసి చెప్పేవారిని తెలియనివారి కింద లెక్కేసి ఉపేక్షిస్తారు. ఏమన్నాగానీ, యీదఫా, అందర్నీ ఒక చోటచేర్చి మాట్లాడ్దాం. జ్ఞానాన్ని కొంచెం బోధిద్దాం. తత్క్షణం మాలవాడకెళ్ళి శ్రీనివాసుణ్ణేగాకుండా, నిలిపేసినవాళ్ళందర్నీ బళ్ళో

కొచ్చేటట్లుచేద్దాం. తర్వాత వూరివారినంతా పిలిపించి 'తలిదండ్రుల' సమావేశంపేరట, మాట్లాడ్దాం'' అనేటప్పటికి అడ్డొచ్చి,

"అదంతాయెందుకయ్యా?'' ఊరంతా యెందుకు? ఆ శాస్త్రి, ఆకరణం, ఆరెడ్డి-యీముగ్గురేచాలు. మూడూ మూడు మొద్దులు. ఎంతజెప్పినా ఒకటేపట్టు.'' అన్నాడు కేశవరావు.

సాయంకాలం అయ్యవార్లిద్దరూ షికారు బయలుదేరారు. ఊరికి దక్షిణంగావున్న చిట్టడవిలో నడుస్తున్నారు. చిట్టడవిదాటితే పెద్దడవివస్తుంది. కొండలొస్తాయ్. అది వసంతకాలమవటంవల్ల చెట్లనిండా ఆకులునిండుకోని, రమ్యత్వాన్ని ప్రసాదించకపోయినా, చిగుళ్ళతోను, పూతతోనూ నిండినచెట్లు, సౌరభాన్ని వెదజల్లుతూ, ఆహ్లాదాన్ని కలిగిస్తున్నాయ్. ప్రొద్దు క్రుంకబోతున్నది. పక్షులన్నిశబ్దం చేస్తు గూళ్ళుచేరుకుంటున్నాయ్. కోకిలలు శ్రావ్యంగాపాడుతున్నాయి. గొర్రెలు, మేకలు పశువులు మందలు మందలుగా గ్రామముఖమై వస్తున్నాయ్. అయ్యవార్లు దారిప్రక్కన ఒకచోటకూర్చొని ప్రకృతినీ, ఆకాశాన్నీ తిలకిస్తున్నారు. తెల్లటికొంగలబార్లు రివ్వురివ్వుమని పయనిస్తున్నాయ్. వాళ్ళభావాలాపక్షులవెంట బడిపోతున్నాయ్. ఏదోభావోత్తేజితులై మైమరచినట్లున్నారు. ఆపక్షుల స్వతంత్ర జీవనాన్నిగురించే ఆలోచిస్తున్నారు.

వాళ్ళకెదురుగా కన్నీళ్లుకారుస్తూ నిలబడ్డ శ్రీనును కొంతసేపటికిగాని వాళ్ళుచూడలేదు. పెద్దకట్టెలమోపు నెత్తిపైనుంచి దింపి, నిలబెట్టి పట్టుకొనేవున్నాడు. నెత్తిపైనున్న గుడ్డచుట్ట అట్లాగేవుంది. కమిలిపోయిన మొగంతో, లోతుకుపోయిన కండ్లతో నిలబడి దీనంగాచూస్తున్న శ్రీనునుచూచారు. ఇదివరకున్న భావప్రపంచములో నుండి, తటాలున ఈఅస్వతంత్ర, నికృష్ట, నీచప్రపంచంలోకి భావాలను

మరలించేటప్పటికి, భావాలు నిర్జీవాలై, అచేతనాలై గుండెల్లో కూలబడిభారాన్ని కలిగించినయ్.

"ఏరా, యిన్నికట్టె లెందుకు కట్టుకున్నావురా?" అన్నాడు నారాయణ.

"దండిగా కట్టుకరమ్మన్నారు"

"ధారాళంగా యిన్ని మోయగలవా?"

"ఊహుఁ, చాలాచోట్ల దింపుకుంటూ వస్తున్నా. మెడలు నొప్పులుపట్టాయి"

"మీనాయన మళ్ళీ పాతధోరణి కొచ్చాడుగదూ?"

"ఆయనకత మామూలేనండీ. ఉదయం రెడ్డివచ్చి, గుడ్లురిమి నన్ను బయటికినడు, అన్నాడు" "ఛా" అన్నాడు మానాయన. మా అమ్మ మూకవ్రతంలోవుంది. పోకతప్పిందిగాదు."

"అయ్యవార్లొక్కసారిగా నిశ్వసించి, నిట్టూర్చి ఒకరి మొగా లొకరు చూచుకున్నారు.

"నన్నెలైనా గట్టునెయ్యండిసార్" అన్నాడుశీను.

ఆవేడికోలు, ముఖభంగిమం, ఆకన్నీళ్ళుచూచేటప్పటికి యిద్ద రయ్యవార్ల హృదయాలు చాలాబాధపడ్డాయ్.

"నీవుపదశీనూ, నిన్నెట్లయినా హైస్కూలులో చేరుస్తామ్. ఆ భారంమేమువహిస్తాం. నీకేంభయంలేదు. రాత్రికే వస్తున్నాం పద మీమాలవాడకు" అనిచెప్పిపంపారు.

శీను కట్టెలమోపును దొడ్డిలోవెయ్యడానికి వెళ్ళాడు. అన సూయబావిలోనుంచి,నీళ్లు చేదుతూవుంది. బక్కెటు బరువుగావుండటం వల్ల బలవంతంగా లాగుతూవుంది. తనకుమించినశక్తిని దానిపైనిమో గిస్తున్నది. ఈతనార తాడు చాలారఫ్‌గా వుండటంమూలాన, చేతులు మంటలెత్తాయ్. చిన్నగాబయటికిలాగి, ఎట్లాగాకమిలి బొబ్బలెగిరిన

అరచేతులు మూచుకుంటూవుంది. ఇంతలో శ్రీను కట్టెలమోపుతో ప్రత్యక్షమయ్యాడు. చెమటలుకార్చుకుంటూ, గాఢంగా బుసపెడుతూ వచ్చి విసిరి కిందేసి, నొప్పులుపట్టిన మెడలను సవరించుకుంటూ, చేతులతో తలపట్టుకొని, ఈవైపుకూ ఆవైపుకూ తిప్పుతున్నాడు. తనఅవస్థ తనకర్థమయింది అనసుకు. శ్రీనుఅవస్థచూచి కండ్లనిండుకూ నీళ్ళు తెచ్చుకొంది.

"అన్నికట్టె లెవరు తెమ్మన్నారు శీనూ" అంది సజలనేత్రాలతో వాడిమొగంలోకిచూస్తూ. వాడూ సమీపించి, కొంతదూరంగావుండే "చేతులట్లా యెందుకయ్యాయి?" అంటున్నాడు సానుభూతితో. మాట్లాడకుండా కన్నీళ్లెక్కవకార్చింది అనసు. ఇవన్నీవస్తూవస్తూ చూచినతల్లి అదరా బదరా సమీపించి, తటాలున పిల్లను రెండు చేతుల్లోకి జవురుకొని, "ఎందుకేసిరు నీళ్ళజోలి? చేతులుచూడు!" అంటూ "ఏరా ఇంకాయిక్కడే వున్నావు, ఆదూడలవదలకుండాను" అని బిరబిర వెళ్ళింది. అనసు కన్నీటితో నిండినచూపుల్తో శ్రీనును తిలకిస్తూనేవుంది కనబడినంతవఱకూ.

రాత్రి భోజనానంతరం బయలుదేరారు మాలవాడకయ్యవార్లు. ఆవాడలో యిరవైచుట్టిండ్లు వుంటాయ్. దానిప్రక్కన మాదిగవాడలో పది అటువంటియిండ్లే వుంటాయ్. చుట్టూగోడలకు మారు తడికలు కట్టబడివున్నాయ్. ప్రక్కతడికల నానుకొని ఒక అరఅడుగుయెత్తు గడ్డమాత్రం వుంటుంది గోడవుండవలసినస్థానంలో. కొన్నియిండ్లకా తడికలుచూడా శిథిలమైపోయి వుంటాయ్. పందులు దూరటంవల్లా, కుక్కలు దూరటంవల్లా, తడికల అడుగుభాగమంతా కిటికీలు కిటికీలుగా కనబడుతూవుంటాయి. యెల్లప్పయిల్లు మాలవాడలోకల్లా కొంచెం బాగావుంటుంది. చుట్టిల్లేగాక ఒకచవికగూడావుంది. బాగాయెత్తైనగోడలు— ఎవరన్నావస్తే ఆచవికలో కూర్చొనిమాట్లాడి

పోతూవుంటారు. ఇల్లుకొంచెం నాజూగ్గావుంటుంది. లక్ష్మికొంత నాగరి కురాలు కాబట్టి, కొంచెం ముందడుగు వేద్దాంఅనే దృక్పథంలోమనిషి కాబట్టీ, దరిద్రంలోపడి అవస్థననుభవిస్తున్నా, యింటినిమాత్రం శుభ్రంగా పెట్టుకుంటుంది. అయ్యవార్లనుచూస్తూనే ఆశ్చర్యపడ్డారు యల్లప్పాలక్ష్మీ. వారువచ్చిన ఉద్దేశం లక్ష్మితటాలున గ్రహించింది. లోలోపల చాలాఆనందించింది. అదరాబదరా మంచంవాల్చి "కూ సోండి సోములూ, యేం, అట్టావొచ్చినారే" అంటూనిలబడ్డాడు యల్లప్పచేతులు నలుపుకుంటూ.

"భోజనానికొచ్చామోయ్" అన్నారిద్దరూ ఒక్కసారి.

రెండుచెంపలూ వాయించుకుంటూ, "తప్పు తప్పు, అట్టనొద్దు సోములూ! మాకుపాపం! యంతమాట!" అన్నాడు యల్లప్ప.

వానిగాబరాచూచి నవ్వుతూ

"అదేమోయ్, మీరుమాత్రం ఆయన్నమేగదూ తినేది?" అన్నారు.

"అయితే, బేదంలే"

"భేదమేమిటోయ్ అందులో- అదేబియ్యాన్నీ- అదేనీళ్ళు పోసి, అదేకట్టెల్తోగదాఅందరూఉడికించేది!మాకుపెట్టబడుతుందనా?"

మీరామాట అంటమేతప్పు. అదియింటే మాకునరకం. అస లు మాయిండ్లల్లోకన్నా రావచ్చామీరు? మనపెద్దోళ్ళట్టాపెట్టినారు సోమీ. వాళ్ళేమితెలీక పెట్టినారా? ఆపాటింపులు తప్పితే తలపగ ల్దూ?" అన్నాడు యల్లప్పభయంగా.

"తల పగిలిపోవడమే?"

"మీకు తెలీందేముండాదయ్యా, బాగాసదువుకున్నోళ్ళు. మీరేఅట్టంటేయట్ట?"

సంవాదం మార్చదలచి కేశవరావు "పోనీగాని, శ్రీన్ను ఎందుకు చాలించావు చెప్పు" అన్నాడు.

"యెందుకూ లేదుసామీ. వాళ్ళంతావకటేమో యిన, సాలిస్తావాలేదా అంటావుంటే యేంజేసేది? అయినామా కెందుకండీసదువు, మీపాదాలకాడ బతికేవోళ్ళకు? ఇంకా బాపనోళ్ళకు, సూద్రోళ్ళకు, రాజోళ్ళకు, కోమటోళ్ళకూ వుండాలగాని.

"వాళ్లూమీరూ అంతా మనుషులేలేవోయ్ సరేగాని, భోంచేశావా?"

"యాడసామీ, అదో, యిపుడేవొచ్చి, లచ్చిమిఅన్నం శాచ్చావుండాది. నేనూ తానం శేశియీాడకూసోంగానేమీరూదిగినారు."

అన్నానికిపిలువురాగా యల్లప్పవెళ్ళాడు. వానికివడ్డించి లక్ష్మి బయటికొచ్చి, "మీరు చెప్పేదంతా పట్టణాలలో పనికొస్తుందేమో గాని, యిక్కడెట్లాసరిపోతుందండీ. చెవిటివానిముందు శంఖూది నట్లుంటుందేమన్నా చెబితే. వీణ్ణిచదివించాలని నాకు శానా యిష్టంగా వుంది. రైతులు పూర్తిగా వ్యతిరేకిస్తావుండారు. మేము విడ్డూరంగా వుంటే గడవదు. కడకు మాయమ్మగారివూర్లోగూడా చదివించడానికి వీలులేకుండా పోతూవుండాది. సుబ్బారెడ్డి పట్టుపట్టికూచున్నాడు. చూడండీ, యెండకూ, గాలికీ, అడివంతాతిరిగి, అన్నమూ నీళ్ళూఅనుకోకుండా యట్లా నిద్రపోతావుండాడో — కట్టెలమోసి మెడలునొప్పులుపట్టాయని, తోమించుకొని పడుకున్నాడు. మీరు వాడిపైన దయగావుండటంచూచి,

"వాడిచుక్కలు బాగుండాయ్ బాగాచదువుకుంటాడు. అనుకున్నా. యేంజేస్తాం" అని యింకా తత్సంబంధమైన మాటల మాట్లాడుతూవుండగా, యల్లప్పచెయ్యకడుక్కొనివచ్చాడు. రాగానే "యల్లప్పా! దేవళంముందు చాపవేయుంచి, అందర్నీపిలు మాట్లాడాలని" అన్నాడు కేశవరావు.

పిల్లా, జల్లా, ముసలీ, ముతకా, అంతా వచ్చికూర్చున్నారు. కేశవరావు అన్నాడు:—

"మనమంతా మానవులం. దేవుడిబిడ్డలం భేదాలేమీలేవు. ఇవంతా మధ్యనేవచ్చాయి." అని అంటూ కులా లెట్లా వచ్చిందీ- అవి యేవిధంగా అపార్థంగా చేసుకోబడిందీ - అస్పృశ్యత యెట్లా వచ్చిందీ - అదియెట్టి అనర్థాన్ని మనదేశానికి కలుగజేసిందీ - దాని నిర్మూలనంకోసం మహానాయకులంతా యేవిధంగా కష్టిస్తూవుండేదీ- మొదలైన విషయాలన్నీ ఒకగంటసేపు చెప్పాడు. ఒకముసలివాడు:-

"స్వామీ! కులాలులేకుంటే యట్ట?" అన్నాడు.

"ఏం, లేకుంటే బువ్వదిగదా? కులంఅంటేయేమిటోయ్? అదొక వస్తువా? ఒకకల్పితపుమాట. దాని కిపుడర్థంలేదు. అసలు కులం లేకుంటే బతకలేమా? అన్నందిగదా? ఏదీ? కులంలేదనుకుని అన్నం తిను. దిగదేమో చూడు. నీళ్ళుత్రాగు. సహించవేమోచూడు. ఇదంతా వట్టిది. బూటకపుమాట. అదివున్నప్పటికంటే, లేనప్పుడే, యేపేచీ లేకుండా - యేభేదంలేకుండా - మానవులెట్లా బతకాల్నో అట్లా బతుకుతాం". మరొకడన్నాడు: —

"మీరిన్ని అన్నారుగదా రైతులు ఒప్పుకుంటారా?"

"దీనిలో ఒకరొప్పడం, ఒకరొప్పకపోవటం ఎమీలేదు. మన సంఘం పతనముకావడానికి అందరూ కారకులే. దీన్ని బాగా చెయ్యా లన్నా అందరూ చెయ్యాలి. మీకుచెప్పినమాటలే, ఎవరికైనాగూడా."

ఇంకాయిటువంటి ప్రశ్నలకంతా తగువైనట్లుజవాబుచెప్పాడు. అందరికీ బాగానచ్చింది ఉపన్యాసం. యిదివరకువచ్చి అపుడపుడూ మాట్లాడడంకంటే ఈనాడు చాలా ఉద్రేకంగా, ధైర్యంగా మాట్లా డాడు. అందరూలేచారు.

"రేపట్నుండీ రాత్రిపూటవస్తాం.మీరందరూ చదువుకోవచ్చు. అందరూతప్పక చదువుకోవాల్సిందే. పలకలు పుస్తకాలు మేంతెస్తాం." అన్నాడు నారాయణ. నవ్వులతో, సంతోషంతో ఉప్పొంగిపోయే హృదయాలతో వాళ్ళను సాగనంపింతర్వాత ఒకడన్నాడు:—

"ఒరేయ్, వాళ్ళు శెప్పిందినిజమేరో!అందురూమనుషులేగదా మనల్ను యెంత నీశింగా సూచ్చారా? పుట్టిన బిడ్డకాణ్ణించి, సచ్చే ముసిలోడివరకూ, మనలోయంత పెద్దోణ్ణయినా 'వాఁరే' అంటారు. యీళ్ళునూశు! యంతబాగా మాట్లాడ్తారో!"

ఇంతలో యింకొకడు:—

అవున్రో! వాళ్ళు శెప్పిందంతా నిక్కచ్చిగా నేవుండాది. సదువుకోని, మన మాలమాదిగోళ్ళు శానామంది కొలువులు శాస్తుండారు. మొన్న మనూళ్ళేకి తాశిల్దారొచ్చిండ్లే? ఆయన్ను సూశేటప్పటికి, మన సుబ్బారెడ్డి, కరణం అంతా అడల్. ఏమోయ్ రెడ్డీ. నీయిట్ట మొచ్చినట్టు శాస్తుండావే – కిచ్చీలెక్కలు అయిదురోజులలోపల సరిశేశి సూపకపోతే నిన్ను సస్పెంటుశాస్తాను – ఏం కరణం! జమాబందీ లెక్కలలో తేడాకత యేంజేస్తివి? యిట్లా శేశావంటే నీకొలువూడ్తాది. అని అంటావుంటే, "శిత్తంసార్, శిత్తంసార్, తొరగా శాస్తామండీ" అంటూ కొంగదండాలుపెట్టి గాభరాపణ్ణారు. ఆయన మాలోడంట.

రెడ్డిసేద్యగాడు సుబ్బడన్నాడు:—

"మాలోడికి సదువొచ్చేయిట్ట! అనియింకా యేమేమో అనుకుంటావుంటే సుబ్బారెడ్డీ కరణమూ, నేను యిన్నా. తరువాత ఆయిన సుబ్బారెడ్డింట్లోనే భోంచేసిపోయినాడు. సదువొచ్చేఅట్ట – రాకుంటే యిట్ట – ఆపొద్దు సుబ్బారెడ్డికులం శళ్ళేదేమో!"

౬

కోటపాఠశాల బాగాజరుగుతూందిప్పుడు. హరిజనులు దండిగావస్తున్నారు. వాళ్ళకు ప్రత్యేకస్థానం లేదు. ఏతరగతిలో వాళ్ళ నాతరగతిలో సవర్ణులతోబాటు కూర్చోబెడుతున్నారు. అలవాటుపడ్డ వాళ్ళు కాదుగాబట్టి, హరిజనపిల్లలు మొదటజంకేవారు, ఇతరపిల్లలతో కూర్చోడానికి. పైవారుగూడా కొంచెందూరంగాపోయేవారు. వీళ్ళలో నాగలింగం మొదటివాడు. నాగలింగం, శాస్త్రి తొలిభార్యకొడుకు. వానివేషం అచ్చం వాళ్ళ నాన్న వేషంలాగుంటుంది. చిన్నకొప్పెర జుట్టు – నొసట నల్లనిచుక్కబొట్టు – చెవులలో సన్ననిపోగులు – ముక్కుకొకపోగు – మెడలో హనుమంతుడి తాయెత్తు – ఇంకా యేమేమో! పొట్టిచొక్కావేస్తాడు. నిక్కరు గజ్జలలోకి యెగదీసి కడ్తాడు. అచ్చం! ఆడేందుకు సిద్ధంగావున్న దొమ్మరిపిల్లవాడులాగా వుంటాడు. వాళ్ళనాయనపుస్తకాలూ, పంచాంగాలూ, అన్నీ దస్తరంలోవేసి కట్టుకొని, బళ్లోకి మోసుకొస్తావుంటాడు. పెద్దచదువరిలాగా ఆయెత్తుదస్తరాన్ని ముందుపెట్టుకొని, పిల్లవాళ్ళకంతా చెప్పేవాడు "చూడు, నాదెంత దస్తరమో" అని ప్రత్యేకంగా కూర్చునేవాడు మొదట! అయ్యవారు కావాలని మాలవాళ్ళలో కూర్చోమనేవాడు. అయిష్టంతో, బలవంతంతో వాళ్ళదగ్గరికిపోయి, ఏదో ఒక విధంగా వాళ్ళ తాకీతాకనట్టుగా కూర్చుంటాడు. శీను వాడి క్లాసే అయినందువల్ల ఒకచోట కూర్చోక తప్పిందికాదు. పాపం, ప్రాయశ్చిత్తరూపంగా సాయంకాలం పసుపునీళ్ళు చల్లించుకొనేవాడు. శీను చామనచాయగావుంటాడు, చక్కనిశరీరనిర్మాణం. కొద్దిగా శుష్కించివుంటాడు. వానిమొగానికి పలువరసచాలా అందాన్నిచ్చేది. వాడునవ్వుతూవుంటే చూచేవాళ్ళకు తనివితీరదు. వాడికి అయ్యవారు

కుట్టించిన రెండు చొక్కాలూ, రెండు చెడ్డీలే. వాటినే వాళ్ళమ్మ శుభ్రంగా ఉదికి శుభ్రంగా వీణ్ణిబళ్ళోకిపంపేది. శీను ఎవరితోగూడా యెక్కువమాట్లాడడు. జాగ్రత్తగా మాత్రం పరిశీలిస్తూవుంటాడు.

భేదాలు విస్మరించడానికి అయ్యావారెన్నో కథలరూపంగా బోధిస్తూవుండేవారు. దినాలు గడిచేకొలదీ- సన్నిహితత్వం ప్రబలే కొద్దీ- అందరూకలిసిపోయారు. వాళ్ళందర్లో ఒకటలవడింది:—యెవ రన్నా "యేరామాలోళ్ళ తాకుతావు?" అంటే.

"యేం? వాళ్ళు మనుషులుకాదూ? పశువుల్ను తాకుతారే, కుక్కల్ను మీదెక్కించుకుంటారే, మనుషుల్ను తాకూడదో? తాకితే యేమన్నా అంటుకుంటుందా?- అంటుకుంటేకడుక్కుంటాంలే. నిన్ను తాకొచ్చా?" అనేవారు. ఈవింత వూళ్ళోవాళ్లనుకుంటూండే వారొకవింతగా.

అట్లా మూడుమాసాలు గడిచినాయ్. ఊళ్ళోకొంతమందికి నచ్చినా చాలామందికి నచ్చలేదీరకం. "ఈపాపిష్టి అయ్యవార్లు బా గయ్యారు మనకు? మరీ ఆకొత్తయ్యవోరొచ్చినాక యింకాయెక్కు వైంది." అనుకొనేవారు. కనబడ్డవాడంతా మునతిమూర్తులతో, "యేండయ్యా యీఅన్యాయం? కులాలు నాశనమైపోతావుండాయి. యేమీ యీసదువు లేకపోతే చస్తామా?" అనేవాడు. ఊరబావికడ చేరిన ఆడంగులకంతా యివే ప్రసంగాలు!

ఒకసాయంకాలం జవానొచ్చి, 'రేపు' యినస్పెక్టరొస్తాడని చెప్పాడు. ఊరంతా తెలిసిం దాఉదంతం. చాలామంది మాట్లాడు కున్నారు. బళ్ళోకిపిల్లలు రాలేదుమరునాడు. సరిగ్గా బెల్ అయ్యేటప్ప టికి యినస్పెక్టరొచ్చాడు. మాలపిల్లలు పూర్తిగా వచ్చారు. తక్కిన వారు చాలకొద్దిమంది వచ్చారు. నారాయణమాత్రం కొద్దిగాభయ పడ్డాడు. యినస్పెక్టరు కేశవరావును బాగాయెరిగినవాడే. అయినా

చాలా స్ట్రిక్టుమనిషి. అటెండెన్సు రిజిష్టరు తీసికొన్నాడు. నిన్నటిదినం హాజరయినవారందరూ చాలామంది యీదినం రాలేదు.

"యేమిటిదంతా" అన్నాడు యినస్పెక్టరు.

"ఏమిటో మాయగావుందండీ" అన్నాడు నారాయణ.

"మాయకాదు. సవర్ణులు కావాలని చేసినపన్నాగము" అన్నాడు కేశవరావు.

"అంటే?" అన్నాడు ఇనస్పెక్టరు.

చెప్పాడు కేశవరావు చాలావిషయాలు. నిన్నటివరకూ నడిచిన అటెండెన్సుచూపినాడు. ఈనాడు హరిజనుల హాజరుచూపినాడు. "ఇదంతా మాపైన దెబ్బతీయాలని చేసినపని" అని చాలాచాలావిషయాలు చెప్పాడు. ఇనస్పెక్టరు కర్థనుయింది. చాలా ఉత్సాహంగా విని, తలవూచి,

"మేనేజరున్నాడా వూళ్ళో?" అన్నాడు.

"ఆఁ"

"పిలిపించండయితే"

సుబ్బారెడ్డి వచ్చాడు భయపడుతూ కొన్నిచీనీపండ్లు తెప్పించుకొని. వచ్చి, పండ్లుపక్కనపెట్టించి, నిలబడ్డాడు దండంబెట్టి. ఇనస్పెక్టరు సీరియస్‌గా, కూర్చోమని సంజ్ఞచేశాడు. కూర్చున్నాడు గుడ్లు మిణకరిస్తూ.

"స్కూలు కాన్‌సల్ చేస్తాను" అన్నాడుఇనస్పెక్టరు భీకరంగా. సుబ్బారెడ్డి చేతులు నలుపుకుంటూ బయటికిచూచాడు. కొంతమంది బైటపోగయ్యారు వినటానికి, అయ్యవార్లకత యీనాడుగాని తేలిపోదని సంతోషపడుతూ. తమాషా యేంజరుగుతుందో చూద్దామని ఉవ్విళ్ళూరుతూ నిలబడ్డారు. ఇన్‌స్పెక్టరన్న ఆమాట అయ్యవార్లనే అనుకున్నారు. ఒకరిమొగాలొకరు చూచుకొని, మోచేతుల్తో ఒక

ర్నొకరు పొడుచుకుని హెచ్చరించుకుంటూ, చిరునవ్వులు నవ్వుకొన్నారు. సుబ్బారెడ్డికిగూడా అంతబాగా అర్థంకాలేదు ఆప్రశ్న. అంతచలనంలేనట్లుగా నటిస్తూ "ఎందుకండీ" అన్నాడు సుబ్బారెడ్డి.

"ఎందుకా? మీకెందుకయ్యా చదువు?" అన్నాడు ఇన్స్పెక్టరు విసుగ్గా.

"అదేమిటండీ?"

"ఏమిటా? ఇట్లావుంటే బడి యెన్నాళ్ళు సాగుతుంది?"

"ఇందులో మాలోపమేముందండీ" అన్నాడు తప్పిందిలే అపవాదం అనుకుంటూ.

ఇన్స్పెక్టరు ముందే మండిపడుతున్నాడు. సుబ్బారెడ్డివాదం ఇంకా రెచ్చగొట్టింది. చుఱ్ఱునలేచాడు కుర్చీలోంచి. రిజిష్టరుముందూ పడేసి.

"యేమిటీహాజరు" అన్నాడు.

"నాలోపమేముండండీ యిందులో?" అన్నాడయ్యవాళ్ళవైపు చూస్తూ. ఒకకటాక్షం బయటికికూడా విసిరేశాడు. అప్పటికింకా యెక్కువగా పోగయ్యారు వేడుకచూద్దామని. ఈదెబ్బతో అయ్యవాళ్లు తగ్గుతారని అందరూ సంతోషిస్తున్నారు.

"అయితే తప్పెవరిది" అంటూ రొప్పినాడు ఇన్స్పెక్టరు.

"అయ్యవార్ల నడగండి"

"అయితేచూడు" అంటూ అంతకిత్రంనాటినుండీ కనుపరిచిన హాజరు, ఆనాడుకూడా తగ్గకుండా వుండిన హరిజనులహాజరూ చూపించి, "ఎవరుదీనికి కారకులు" అన్నాడు. సుబ్బారెడ్డి కర్థమయింది కేసు తనవైపు పడ్డదని.

"ఏమో నాకు తెలీదండీ" అన్నాడు సర్దుబాటుగొంతుతో,

"తెలియదా! మీకెట్లా తెలుస్తుంది. ఎవరికన్నా ద్రోహం చెయ్యాలంటే ముందూ దూకడం తెలుసు. ఇతరులుపైకి వస్తారేమో అని అపాయపడటం తెలుసు. అంతేనా! ఇదిగో ఈదినమే రికగ్నిషన్ కొట్టెయ్యిస్తా. పైకివ్రాస్తున్నా. పాపం, పోనీలెమ్మని, అయ్యవాళ్లు దొరకనికాలంలో, మీరు ముగ్గురుకావాలని మొత్తుకుంటే కడపటికి ఒకాయన్ను పంపించాం. అదంతాయెందుకు? ఎవరికోసం? మీకోస మేనా? దానికిదా మీరుచేసేది? మీరు అయ్యవార్లపై దెబ్బతీయా లని, అంతాకలిసి యిట్లాచేస్తే, నష్టపడేదిమీరే. వాళ్ళకేం? బంగా రంగా మరొకచోట చేర్తారు. ఎవడో పూజారిపైన అలిగి దేవుడు మొగం చూడకుండా వెళ్ళాడట"

సుబ్బారెడ్డిమొగంలో కత్తికావేసినా రక్తంలేదు. వ్యవహారం బెడిసికొట్టిందనుకున్నారు. బయటున్నవాళ్ళంతా ఒక్కొక్కరే తప్పు కొనిపోతున్నారు. సుబ్బారెడ్డి కాస్త చిక్కులోపడ్డాడు. అట్లాఆలో చిస్తే ఒకచిన్న ఉపాయం తట్టింది.

"నాలోపం యేమాత్రమూలేదండీ యిందులో. మాపిల్లలు చూడండి వచ్చారోలేదో" అన్నాడు. నిజమే, రామిరెడ్డి అనసూయ వున్నారు. శ్రీలక్ష్మి, నాగలింగం యింకాకొద్దిమందికూడా వున్నారు.

ఇన్‌స్పెక్టరన్నాడు:—నిజమేనయ్యా. నీవంతమాత్రం యుక్తి గాచేస్తావని నాకు తెలుసు. తక్కినవాళ్ళంతా యేమయ్యారు?

"దానికినేనెట్లాపూచీ" అన్నాడురెడ్డి.

"సరేలే. బడిపోవడానికిగూడా నీవుపూచీకావులే" అంటూ ఏదో వ్రాసినట్లునటించి.

"వస్తానండీ కేశవరావుగారూ" అంటూ లేచాడినస్పెక్టరు. భోంచేసివెళ్ళండి అన్నారువారు.

"అట్లావీలుకాదు. తక్షణంవెళ్ళాలి"

"అయితే......" అని సుబ్బారెడ్డి అంటుండగా అడ్డొచ్చి, "నాకు తెలుసు నీవుచెప్పబోయేది. ప్రస్తుతం కొంతమైంయిస్తున్నా. నేను సరిగ్గా ఐదవనాటికొస్తా అప్పటికి.....జాగ్రత" అంటూ ఇన్ స్పెక్టరు వెళ్ళిపోయాడు.

౭

సుబ్బారెడ్డి మహాడీపైన ఒకరూములో కలిశారు మన త్రిమూర్తులు. "సుబ్బారెడ్డీ, యీరకం బాగులేదయ్యా! యీవిధంగా ఆపంతుల్లు బ్రాహ్మణ, శూద్ర, మాల, అనేవివక్షతలు లేకుండా, బలవంతంగా ఆవిధంగా తయారుచెయ్యటం బొత్తిగా బాగులేదు. అసలు కేశవరావు బాపనవెధవై పోయెనే, ఆశూద్రయ్యవారితో కలిసి ఒకేచోట వండుకోడం- ఒకేచోట తినడం...అదీపోనీలే, ఆ మాలపిల్లవాడిచేత కుండలు తాకించడం... ఏందిదంతా?...మనపైన పంతానికేగదూ! పిల్లలు యిష్టపడకున్నా అదపనిగా కూర్చోబెడతాడట! మానాగలింగడు బళ్ళోకేపోనంటున్నాడు. మనహిందూమతానికి పోగాలమొచ్చిందయ్యా, వచ్చింది! ఇటువంటిఅయ్యవార్లను నెత్తిన పెట్టుకొని, మనకులాల్ను చెడగొడుతూంటే చూస్తూ వూరుకోవలసిందేనా? లేకపోతే దీనికి విరుగుడేమన్నా వుందా? నీవాస్కూలుకు మేనేజరువని చెబుతున్నా" అన్నాడుశాస్త్రిలు.

"అవునురెడ్డీ, మనం మాలవాళ్ళతో కలిసీమెలిసీవుంటే, మన నెత్తికెక్కరూ? మాలదాన్ని వెంకటమ్మా" అంటే, మదులెక్కి దూకిందట" కిందుండేవాణ్ణి పైకెక్కిస్తే, పైవాళ్ళురుర్యాదేమవు

తుంది? అసలు మనపనులు జరుగుతాయా? వాళ్ళంతా చదువుకుంటే మనపొలాలు బీడుపెట్టి, జోలికట్టుకొని అడుక్కోతినవలసిందే? ఆ మాలవెధవలు చదివి, కొలువుల్లోచేరితే, మనబోటి రెడ్లూ కరణాలూ చావాల్సిందే! చూస్తున్నాంగా! అనుభవిస్తూండిగూడా, మనం యింకా వుపేక్షించినామంటే, వెనక చిక్కులొస్తాయి!! ప్రతిచోటా మనమాదిరే అనుకొని, కట్టుకట్టి, మాలల్ని చదువకుండా చేస్తే దేశం తొందరగా బాగుపడుతుంది. నాకీ కరణీకమే లేకపోతే, ప్రచారానికే బయలుదేరేవాణ్ణి'' అన్నాడు కరణం.

''నిజమే, మీరు చెప్పినదంతా నిజమే. వాళ్ళు చదువుకుంటే మనమాట లింటారా? మళ్ళా కూలికి రమ్మంటే వస్తారా? అసలు చదువుకోవచ్చా వాళ్ళు? సరస్వతిని ముట్టుకోవచ్చా? సరస్వతి అపవిత్ర ఐపోదూ?'' అన్నాడు సుబ్బారెడ్డి.

'' వెయ్యిమాట్లకు! మళ్ళేముంది! బాగన్నావయ్యా రెడ్డీ. శెభాస్! నాఆయుస్సుగూడా పోసుకొని వెయ్యేళ్ళు వర్ధిల్లు......ఆఁ చూడూ...అయ్యవార్లనే మార్పిస్తే, మన కాచిక్కులు అవే వూడిపోతయ్! వాళ్ళెంతకైనా సమర్థులు! రేపు వాళ్ళందర్నీ రెచ్చగొట్టి, మనకు పనులకే రాకుండా చేస్తారు. ఆలోచన చెయ్యి'' అన్నాడు శాస్త్రిలు, కొంచెం దగ్గి, సర్దుకుని. ''నిజమేనయ్యా! ఈకాలం అయ్యవార్లు దొరికేది నిండా కష్టంగా వుంది. అప్పుడుమనం బడి బీడు పెట్టుకొని కూర్చోనుంటే, ఆ కేశవరావే వచ్చి వుంటానన్నాడు. మనం వెళ్ళిపొమ్మనడం బాగులేదు. అంటే బంగారంగా వెళ్తారు. వాళ్ళకేం? బోలెడు స్కూళ్ళు బీడుపడి వున్నాయ్. అందులో మన పిల్లవాళ్ళు ప్రైవేటు చదువుతున్నారు. అదొక చిక్కు.''

''అసలు మాలవాళ్ళను రాకుండా చేస్తే?''

"అదిగూడా కష్టంగానే వుంది. వాళ్ళుగూడా నేర్చుకున్నారు. ఈ అయ్యవార్లు వాళ్ళమనసులుగూడా చెరిచారు. అయినా నిన్నటి విషయం మీద చూచేవున్నారు. ఇన్ స్పెక్టరు చాలా కోపంగా వున్నాడు. ఇపుడేం చేసినా మనస్కూలు కొట్టేస్తారు.

"దానికేంరెడ్డీ, మనపిల్లలువాసందుకుగదా ఇనస్పెక్టరట్లా అన్నాడు! మనంఅందరం పిల్లల్ని బాగా పంపుదాం. మాలమాదిగల చాలించేద్దాం" అన్నాడు కరణం ఆలోచించి.

"నిజమే, నిజమే, బాగుందయ్యా, నాయబ్బగదూ, వెయ్యేండ్లు బతుకునాయినా! బలే, బలే! ఇంకేం సుబ్బారెడ్డీ? రాత్రికే మాలవాడకెళ్దాం" అన్నాడుశాస్త్రులు మంచంపైనుంచిలేచి.

"సరే! యినస్పెక్టరు వచ్చివెళ్ళిన తర్వాత అన్నాడురెడ్డి.

స్కూలుతనికీ అయినరాత్రి బయలుదేరారు త్రిమూర్తులు మాలవాడకు. దేవాలయందగ్గర ఒకచాపపైన దూరంగాకూర్చున్నారు. సమావేశమైన హరిజనులకూ, వాళ్ళకు ఒక అయిదుగజాల దూరమైనావుంటుంది. సళ్యంపిల్చి, రెండు తుమ్ములుతుమ్మి, దగ్గి, చీది, గొంతుసరిచేసుకొని "ఏమండాయ్! మనపెద్దలంతా, యెన్నోయేండ్లనుండి, పేచీలులేకుండా బ్రతికినారు. వాళ్ళకాలంలో కులధర్మాలు చక్కగా పాటిస్తూవచ్చినారుగాబట్టే, నెలకు మూడువానలు కురిశీ, పాడీపంటా సమృద్ధిగా వుంటూవచ్చినాయ్. ఈకలికాలంలో ధర్మం ఒకపాదానమాత్రమే నడుస్తూవుండబట్టి, అధర్మం యెక్కువైంది, ఆగాంధీగారూ ఇంకా అట్లాంటికాంగ్రెసు ఫకీర్లూ, అంతాఒకటే అంటున్నారు. బాపనిడికీ, శూద్రికీ, మాలడికీ భేదంలేదంట. ఇదెక్కడన్నాకద్దా? ఏధర్మశాస్త్రంలోవుం దీవిధంగా? వేదాల్లోవుం దా? మనుశాస్త్రంలోవుందా? రామాయణంలోవుందా? భారతంలో వుందా? అవన్నీ మీకేంతెలుసు? భారతంలో, రామాయణంలో,

మరీ మా బ్రాంబలగురించి యేమి తెగవ్రాశారను కున్నావ్? బ్రాంబలదెబ్బంటే అంతయిదిగావుండేది! కాబట్టే, భారతంలో, రామాయణంలో, నెలకు మూడువర్షాలు పడేవని వ్రాశారు. ఏంకరణం? ఏం సుబ్బారెడ్డి! అంతేగదూ? ఆఘట్టాలను మొన్ననేగదూ మనం జదివింది?...ఆఁ! అటువంటి ఆచారాలను, ధర్మాలను, కాదని, కాలదన్నడం మూలాన్నే ఈనాడు వానలులేక చచ్చిపోతున్నాం. కాబట్టి పెద్దోళ్ళు పెట్టిందానికి విరుద్ధంగా, అందరూఒకటేఅనడం బుద్ధితక్కువ. అసలు దేవుడే ఆవిధంగా యేర్పాటుచేశాడు. "చాతుర్వర్ణ్యమ్మయాసృష్టం" అని దేవుడేఅన్నాడు. అంటే, కులాలు, కులభేదాలూ దేవుడేపెట్టాడరా. దానికిమనమేంజేస్తాం. ఆవిధంగా పుట్టినతర్వాత, ఆ కులధర్మాలు పాటించడం తప్పుతుందా? ఎవడికులవృత్తి వాడుచేసుకోవాల. మీకులాన్ని కూలీనాలీ చేసుకొని బ్రతకడానికి పుట్టించాడు దేవుడు. ఆవృత్తిచేసి తరించాల్సిందే. అసలు వృత్తిలో ఎంతగొప్ప వుందనుకున్నావు, ఒకడుచేసేవృత్తి ఇంకొకడికి నాలుక్కోసుకున్నా రాదు. ఏదీ, కుమ్మరివాడుతప్ప, సారెపైకుండను ఎవడన్నాతీగలడేమో చెప్పు. చెప్పులుకుట్టడం, మాదిగవాడుతప్ప మరెవడన్నా కుట్టగలడేమో చెప్పు. తెగిపోయిన నూలుపోగును, సాలెవాడుతప్ప, తదితరుడెవడైనా, ఎంగిలికాదు, సరిగదా, జిగురైనావేసి అతికించ గలడేమో చెప్పు. ఇట్లాగే ఎన్నోవృత్తులు. ఒకచిన్నకత చెప్తాతావినండి! జాతివాళ్ళు మనదేశానికివచ్చిన కొత్తకొత్తలో, మనవిద్యలన్నీ నేర్చుకోడానికి ప్రయత్నించారట! మంత్రాలు, తంత్రాలు, సంస్కృతం, అవీ, యివీ, అన్నీనేర్చుకొన్నారట! కడపటికి కుండలుచేసేకాడికొచ్చి, చేతగాక నిలిచిపోయాడట! సారెతిప్పగలిగాడట. కుండచెయ్యగలిగాడట! సారెపైనుండి కుండదింపుకోలేక పోయాడట! సలపోరి, సలపోరి, చేతగాక, దండంపెట్టి పోయాడట! అట్లాగా, కులవిద్యంటే యేమనుకున్నారు?

"కులవిద్యకు సాటిరాదు గువ్వలచెన్నా" అన్నారు పెద్దవాళ్లు. అంతేగాని, మీరుకూడా ఎవరెవరి మాటలోవిని, తొందరపడకండి. ఇతర్ల కులవృత్తిజోలికి పోకండి! బ్రాంబలకులవృత్తి చదువుకోడం, ఉద్యోగాలు చెయ్యటం, పౌరోహిత్యాలు చెయ్యటం. అసలు చదువు బ్రాంబలకే! ఇంకెవరికీపనికిరాదు. రాజులు చదువుకోవచ్చు. కోమట్లు గూడ, శూద్రులుగూడ ఫరవాలేదులే! కాని, మాలమాదిగలు మాత్రం చదవగూడదని, అన్నిశాస్త్రాల్లోనూ నిషేధింపబడివుంది. వాళ్ళుతాకితే మైలపడిపోతుంది సరస్వతి. అసలు మనుషుల్నే తాకూడదే- దేవుళ్ళను తాకొచ్చేరా? అయినా అందరూచదువుకొని, కొలువులుచెయ్యనుపోతే సేద్యం, కూలీ, ఎవరుచేస్తారు?

"ఇంకొక విషయం యేమిటంటే..." అనేటప్పటికి, అప్పటికే విసిగిపోయిన కొందరుయువకులు "ఇక చాల్లేయ్యా, చదువు మీకేగాదులే, మాకూడ! మేంగూడా మనుషులమేలే" అని అరిచారు. శాస్త్రిలు బిక్కమొగమేశాడు. సుబ్బారెడ్డిలేచి "ముయ్యం డోయ్‌నోరు! ఆఁహాఁ!" అన్నాడు. సద్దణిగింది.

శాస్త్రిలు మళ్ళామాట్లాడాడు. ఏదేదో మాట్లాడాడు. విన్నవాళ్ళు విన్నారు. పెడచెవినిపెట్టేవారు పెట్టారు. కొంతమంది ముసలివాళ్లుమాత్రం శాస్త్రిలవారివాదాన్ని మెచ్చుకొని "ఎంతబాగా చెప్పినాడురా" అనుకుంటూ మనసులో దండంపెట్టుకున్నారు. ఇటీవల రాత్రిపూట చదువుకొనే యువకులకు గిట్టలేదామాటలు. ముసలివారికంటే వీరేయెక్కువమందున్నారు. శాస్త్రిమాటలు వారికి అసహ్యంగా కనిపించాయి. తక్షణమే జవాబు చెప్పాలనుకున్నారు. ఒకరొక్కరు హెచ్చరించుకొని అన్నారు:—"అదంతా వీలుకాదండోయ్! మీకుమాదిరి మాకుగూడా చదువవసరమే. పలకాపుస్తకాలు కొనకొమ్ములేండి" అంటూ గబగబాలేచి వెళ్ళారు. త్రిమూర్తులు వెట్టి మొగాలేసుకొని, ఒకరిమొగం, ఒకరు చూచుకొన్నా రాశ్చర్యంగా.

త్రిమూర్తుల ఉపన్యాసఫలితం మరునాడే కనిపించింది. అయ్య వార్లు ఆరాత్రి వెళ్ళగానే, యువకబృందం విన్నవించింది విషయ మంతా. సాంతంవిని, శాంతంగా, సమాధానాలు చెప్పి, బాగాప్రోత్స హించారు. "సంఘీభావం కలిగివుండండి. ఎపుడూ, ఎవరూ, మిమ్మ ల్నేమీ చెయ్యలేరు. ఎన్నిపనులైనా సులభంగా నెరవేర్చుకో వచ్చు" అని ఇంకా ఎన్నెన్నో చెప్పారు.

రైతులకిపుడు మాలవాళ్ళు పొగురుబోతులుగానూ, బుద్ధి హీనులుగానూ, కనబడుతున్నారు. వాళ్ళనుచూస్తే కోపంవీళ్ళకు. సాధారణంగా యిదివరకు మగవాడికి మూడణాలున్నూ, ఆడదానికి రెండణాలున్నూ, కూలియిచ్చేవారు. కాకపోతే ఒకటిన్నరశేరుగానీ, శేరుగానీ, గింజలిచ్చేవారు. ఆకూలితో వారికవుతుందా? ప్రొద్దస్త మానమూ పనిచేస్తే ఆపనిచేసే వ్యక్తికి, ఒకపూటకైనా, సరిపోని కూలి యిస్తారు. ఆఅమాయకులు అంతేఅనుకొని వూరుకొనేవారు. కొన్నినెలలక్రితం, ప్రక్కపల్లెలలో కూలి యెక్కువచేశారని గోల పెడితే ఇటీవల కాస్తఎక్కించారు. ఇటీవలపేపర్లలో సమ్మెలు, హక్కులు, మొదలైనవిషయాలువిని, కాస్త ఆందోళన చేసేటప్ప టికి, కూలిమరీతగ్గించారు. కూలిచేసి యింటికొచ్చి గింజలివ్వమంటే, రేపిస్తాంపో, మొన్నాడిస్తాంపో, అని తిప్పేవారు. ఘట్టిగా అడిగేందుకు వీల్లేదు. ఒకవేళ యెవడైనాఅడిగితే "ఎంతపొగుర్రా?" అని తిట్టే వారు. పోనుపోను రైతులస్వార్జన్యం యెక్కువయింది. కూలీలను చాలా నీచంగాచూడడం మొదలుపెట్టారు.

ఒకనాడు నారాయణ కేశవరావులు వెళ్ళికూర్చున్నాక, ఒకడు ముందుకొచ్చి "సార్! మాకూలివిషయాలు చాలాతలక్రిందులుగా వుండాయ్ సార్, పూర్వంకంటే, తిట్టితిట్టి యెక్కువపని చెయ్యించు కొనేదేగాకుండా, కూలిసరిగ్గా యియ్యటంలేదు. కొంచెంఆలోచిస్తే

బాగుండు'' అన్నాడు. అందరూ ఆదుర్దాగా ముందుకొచ్చి, ''అదే సార్, మిమ్మల్నడగా లనుకుంటున్నాం'' అన్నారు. ''సమ్మె చేస్తే బాగుంటుంది'' అన్నాడు మరొకడు.

''ఓ భలే బాగుంటుంది'' అన్నారందరూ.

మరునాటినుండీ సమ్మె. వచ్చిన రైతల్లా వెనక్కి పోతున్నాడు కోపంతో. ఊళ్ళో అంతా ఆలోచనలే; కొంత సేపటికి సుబ్బారెడ్డి వచ్చాడు. మాలలు పలకలేదు. కరణం, శాస్త్రి, గోష్ఠం పెనుండే పిలవమన్నారు మాలల్ను, ఒక్కరూ పోలేదు. కోపం అమితంగా వచ్చింది. సమ్మెందుకో అడిగారు. కారణం గూడా చెప్పలేదు. రైతు లంతా శాస్త్రులింటిదగ్గర సమావేశమయ్యారు. ఎవడినోటికొచ్చింది వాడువాగేస్తున్నాడు. శాస్త్రులకు మంచిసమయం ఇది. హరిజనులపై దెబ్బతీడానికి. అయ్యావార్లపై గూడా కసితీర్చుకోవచ్చనుకున్నాడు, రైతులంతా ఏకంకావటంచూచి.

''పోనీండర్రా, వాళ్ళు సమ్మెకడితే మనకేమీ?'' అన్నాడు.

''అదేంమాట ! మాపనులు సాగొద్దో'' అన్నారంతా ఒక్కమ్మడిగా.

''అదివాళ్ళయిష్టం'' అన్నాడు శాస్త్రులుమళ్ళా.

''తెలుస్తుందిలెండి మెవరిష్టమైందీ'' అన్నారు కొంతమంది మీసాలుచక్కబెట్టుకుంటూ.

''మీ మొఖం మీవల్ల యేమవుతుందర్రా. మీలో సత్తావుంటే వాళ్ళీఆట యెందుకాడతారూ'' అన్నాడు మళ్ళా శాస్త్రులు ఇంకా పురెక్కించడానికి.

''మూద్దురుగాని లెండి థడాకా'' అన్నారు రామయ్యబృందం. శాస్త్రులు మొదలుపెట్టాడు.

"యెవరిపైనోన్న పడతారెందుకన్రా. బీగంపెట్టితిప్పితే తాళంవూడొస్తుంది. ఇదంతా అయ్యవార్లుచేసినపనే. వాళ్ళు వాళ్ళకు చదువుచెప్పి, వెధవసమాచారాలంతా చెప్పకుండావుంటే' వాళ్ళీ విధంగా రైతుల్ను ధిక్కరించేవుండరు. మనపనుల్ను, మనకులాల్ను, చెరచడమేకాకుండా, మనమానంగూడా తీడానికొచ్చారీఅయ్యవార్లు"

"ఛట్! ఈఅయ్యవార్లకు బుద్ధిచెప్పాల్సుంది మొదట" అన్నాడొకడు.

"పదండిశీ, పదంగ్రాముందూ" అంటూనా గబగబా బయలుదేరారు కొంతమంది.

అప్పటికి ఉదయం పదిగంటలయివుంటుంది. ఆనాడాదివారమయిందానివల్ల బడిలేదు. ప్రైవేటుపిల్లలుమాత్రం వున్నారు. అపుడే భోజనంముందు కూర్చున్నారు అయ్యవార్లు. నారాయణన్నాడు:—

"కేశవ్, నుళ్ళ చెబుతానన్నావుగదా. ఆవిషయం చెప్పవూ?"

"ఏవిషయం?"

"జాబువిషయం"

"ముందూ సమ్మెవిషయం ఆలోచించోయ్. మిగిల్నివన్నీ తర్వాతచూచుకొందాం" అన్నాడు చిఱునవ్వుతో

"చిత్తం, చిత్తం, బాగాసెలవిచ్చారు. సమ్మె నడుస్తుందిలెండి!"

"అయినా చాలా దౌర్జన్యంగా మాట్లాడుకుంటున్నారట రైతులీవిషయం"

"అది కొత్తేంపోనిద్దూ, కప్పిపుచ్చడానికి, నీయెత్తులూనువ్వూను. అయితే, ఆజాబువ్రాసినమ్మాయెవరు?"

ఇంతలో పెద్దకోలాహలం వినిపించింది బయట. ఏదేదో అరు పులు వినవస్తున్నాయ్. అంతకంతకు, కొంతస్పష్టమైనమాటలు విని పిస్తున్నాయ్. బడిముఖమై ఏదోఒకగుంపు వస్తున్నట్లుగమనించారు. తదేకదీక్షతో, అన్నంచాలించి వింటున్నారు. ఒకడు 'ధభీ' మని తలుపునుతన్నాడు. తలుపు తెరుచుకోగానే, రామిరెడ్డి పరుగెత్తు కుంటూ ముందుకొచ్చాడు. వెనక అనసూయవచ్చింది. ఆకోపంతో వచ్చినమూకనుచూచి, నాగలింగం ఆప్రక్కనే ఒదిగికూర్చున్నాడు. శ్రీలక్ష్మి అనసూయను పట్టుకొనినిల్చుంది.

"లేరంట్రా వాళ్ళు ?" అన్నాడొకడందులో.

"ఏర్రా, పారిపోయినట్లుంది" మరొకకంఠం.

"వాడు అసలు బాపనోర్రా, ఇంకా వుంటాడా పారిపోక" ఇంకొకకంఠం.

"లోపలచూడంర్రా" మరొక్కకంఠం.

ముందు కడుగేసిందిమూక. తటాలున తలుపు తెరిచాడు కేశవ రావు. ఎంగిలిచేత్తో నిలబడ్డాడు నిశ్చేష్టుడై. నారాయణ వెనక నిల బడ్డాడు అదొక మోస్తరుగాభరాగా.

"చూస్తారేంరా తన్నకుండాను" అన్నాడెవడో. మూకఇంకా ముందుకుసాగుతూంది.

"ఏయ్ ఏయ్! నిలండి" అని కేకేశాడు రామిరెడ్డి అడ్డంగా చేతులుచాపి నిలబడి. కన్నీళ్ళుగారుస్తూ "జాగ్రత్త" అంది అనసు.

"ఇంకా యింతసేపట్రా" ఒకడు.

"వీపు విమానంమోత మోయించండశీ" ఇంకొకడు

"వొదిత్తే కాదురోయ్" మరొకడు.

మూక ముందు కొస్తున్నది. కేశవరావు బెదరకుండా నిల బడ్డాడు. రామిరెడ్డిని తోసుకొస్తున్నారు. శ్రీలక్ష్మి తలుపు గొళ్ళెం

పెట్టి, పట్టుకొందిగట్టిగా. అయ్యవార్లు లోపలుండి తియ్యమన్నారు. శ్రీలక్ష్మి తియ్యలేదు. ఒకడు రామిరెడ్డిని చెంపకేసికొట్టాడు కెవ్వున కేకేశాడు రోషంతో. చిలుకు తీబోయాడొకడు బలవంతంగా. కసిదీరా కొరికారు వాడిచేతిని అనసూయా శ్రీలక్ష్ములు. ఇంతలో, ఏమవు తూందో పదండంటూ పరుగెత్తినరెడ్డి, శాస్త్రి, కరణం వచ్చారక్క డికి మిగిలినవారితో కలిసి.

"ఆగండ్రా అన్నాడు రెడ్డి. కదలకుండా నిలబడ్డా రెవరిపాటికి వారు. పిల్లల ప్రవర్తన చూచారువారు. ముక్కుమీద వేలేసుకొని, "ఏమిటిదంతా. తొందరపడతారెందుకు?" అన్నారు.

చదువుచెప్పి, జ్ఞానాన్ని ప్రసాదించే అయ్యవార్ల పైకా యీ విధంగారావటం" అన్నాడు రామిరెడ్డి.

"వాళ్ళతప్పేముంది? అంతాయీముగ్గురే" అంది శ్రీలక్ష్మి ఉదయంఅంతా చూచిందిగాబట్టి. మన త్రిమూర్తులు బిత్తరకపోయి నట్లు చూస్తున్నారు. కరణం "హూఁ" అని గదమాయించాడు శ్రీ లక్ష్మిని. ఇంతలో తలుపు తెరిచింది అనసూయ. అయ్యవార్లు, త్రిమూ ర్తులు, ఒకరిమొగాలొకరు చూచుకున్నారు. వాళ్ళచూపులు మాట్లాడుకున్నాయ్.

"పొరపాటుజరిగింది" అన్నారు త్రిమూర్తులు. "మేము దాని కేమీ చింతించడంలేద"న్నా రయ్యవార్లు. "మాయింటిదాకారండి మీ కేమీ ఫరవాలేదు" అన్నాడు శాస్త్రులు.

"మాకు అభయంఅక్కర్లేదు. మాకాభయాలు లేవు."

"రావడానికి వీల్లేదు" అన్నారు శ్రీలక్ష్మి అనసూయలు. పిల్లవాళ్ళవైపు, అట్లాచూశారయ్యవార్లు. చూపులుప్రక్కకుతిప్పి నిలబడ్డారు. బయలుదేరారందరూ. అందరూవెళ్ళాక ఒకరొక్కరు హెచ్చరించుకుంటూపిల్లలుగూడావెళ్ళారు శాస్త్రులింటికి. నాగలింగం

ఇపుడు ముందూవచ్చి నిలబడ్డాడు. శాస్త్రులింట్లో అందరూకూర్చొన్నారు. చాలామంది ముంగిలి తెరపలో నిలబడేవున్నారు. శాస్త్రులన్నాడు:—

"కేశవరావూ, ఇప్పటికైనా అర్థమయిందా ?"

లోలోపలమండిపోయిందయ్యవార్లకు. ఆపరిస్థితుల్లో ఆమాటయెంతఉపద్రవమైందో శాస్త్రికి తెలీదేమో ! అయినా త్రుళ్ళిపడే సమయంకాదది. శాస్త్రి కాస్తదార్లోపడ్డాడనుకున్నాడు కేశవరావు. బాగాబుద్ధి చెప్పాలిదపా అనుకుంటున్నాడు—అయితే మనోవికారం పొందనివ్యక్తిలాగా నిశ్చలంగా, ధీమాగాకూర్చొని.

"ఏమిటి?" అన్నాడు.

"చూస్తూ యేమిటంటే?"

"నాకేమీ అర్థంకావటంలేదు"

"చెబుతావిను. మీవాలకం అంతబాగులేదు. మీప్రవర్తనే యింతచేసింది"

"మాప్రవర్తనవల్ల యేంలోపంజరిగిందీ"

"ఇదే, మాలలు తిరగబడటం. శైలుల్ని లెక్కించకుండా పోవటం......అన్నీని.

"మాలలుగూడా మనషులమాదిరి సంచరిస్తున్నారనా?"

"అదో, ఆఘోరణే వద్దంటూంట. ఎపుడుపట్టినా మాలలు, మాలలు! నేమిటయ్యా! నీవుగూడా మాలవాడివై పోదామనుకుంటున్నావాయేం ? అసలూ, యీయింగ్లీషువచ్చినవాళ్ళు మాలామాదిగలకన్నా కానాగష్టం. సరేగాని, నీవు బాపనోడివై పోతివే, మాలల్నుముట్టుకోడం. వాళ్ల చేత కుండలుతాకించడం, శూద్రులతో కలిసి భోంచెయ్యడం, యివన్నీయేమిటయ్యా?" అన్నాడు నారాయణను చూస్తూగూడా ఉపేక్షాభావంతో. నారాయణ మొగంముడుచు

కున్నాడా సంభాషణవిని. కేశవరావు పట్టలేకపోయాడు. అటుపిశాచా లాడే శాస్త్రిమొగంవైపు, ఇటు అవమానభరంచేత నల్లబడివుండే నారాయణమొగంవైపుచూచాడు. అమాంతంగా శాస్త్రులపైబడి గొంతునులిమేద్దామా అన్నంత ఉద్రేకంవచ్చింది. బుద్ధిచెప్పాలను కున్నాడు.

"అయ్యా! మీరిన్నేండ్లు జీవించారేగాని, లోకజ్ఞానమెట్లాం టిదో తెలీదు. ఎవర్నిగురించి మాట్లాడుతున్నామూ, యేమిమాట్లాడు తున్నామూ, అనేవివక్షత లేశమాత్రంగూడాలేదు. బ్రాహ్మణుడంటే అర్థంతెలియని, మీబోటివారంతా బ్రాహ్మలుకారు. జందెంతగిలించు కొని, కులభేదాలుపాటించి, యితర్లను నీచంగాచూస్తేనే బ్రాహ్మ ణుడౌతాడనుకున్నావేమో! కేవలంపొరపాటు. మీరంతా శాస్త్ర వినాలి. అనుదినమూ, తనముక్తికొరకూ, యితర సోదరమానవుల శ్రేయస్సుకొరకూ, భగవంతుణ్ణి ప్రార్థిస్తూ, సర్వమతసమత్వం, సర్వ మానవసమత్వంగలవాడే బ్రాహ్మణుడుగాని, నీవంటికపటులెప్పటికీ కారు. నీవన్నటువంటి మాల, శూద్ర, బ్రాహ్మణవ్యత్యాసాలేమీ నాకులేవు" అంటూ అట్లాచూశాడు. ఎవరో ఊరివారంతా అయ్యా వార్లమీద పడ్డారనివిని, కొంతమంది హరిజనులు పరుగెత్తుకొచ్చారు. అప్పుడే ఒగిరిస్తూవచ్చి నిలబడ్డవాళ్ళనుచూచి, కొంతఉద్రేకంతో—

"ఆమాలలు, శూద్రులు, నీబోటిబ్రాహ్మణులు, అంతాఒకటే. మీయింతమందిలోనూ, నాకేమీ ప్రత్యేకత కనబడలేదు. అందరూ మనుషులుమాత్రమే. యిందులో వ్యత్యాసంయేముంది? యేమన్నా వుంటే నేనూ పాటించేవాణ్ణే. ప్రపంచంలో మానవులంతా ఒకేజాతి. అందరూ ఒకేవిధంగా పుడతారు. పుట్టేటప్పుడు, వీడు ఫలానామతం వాడు, ఫలానాకులంవాడు అని నొసట వ్రాసివుండలేదు. తర్వాతనే యీమార్పులు మనం కల్పించుకొంటున్నాం. పుట్టుకయెట్లాగో, చావు

గూడా అందరికీ ఒకటే. ప్రాణంపోవడం బ్రాంబడికీ ఒకటే, శూద్రు డికీ ఒకటే. మాలడికీ ఒకటే. ఇన్నెందుకు, నిద్రపోయేటప్పుడు చూడు! ఏమన్నా భేదాలుంటాయేమో! నీవుగాఢంగా నిద్రపోయే టప్పుడు నీప్రక్కలో మాలవాడు పడుకుంటాడనుకో. ఆస్పర్శకు నీ శరీరం యేమీ మార్పుచెందదు. నీమనసులో బొత్తిగామార్పుండదు. ఎందుకంటే, ఆశరీరాలు రెండూఒకేపదార్థం కనుక; లోపలుండే పర మాత్మకూడా ఒకటేగనుక. శరీరమూ, లోపలున్నఆత్మ సామాన్య మైనపుడు, వివక్షతలేమిటి? అదే మనం తెలుసుకోలేకపోతున్నాం.

మరొకవిషయం శాస్త్రిలుగారూ! మనుష్యుడు పుట్టేటప్పుడు గానీ, చచ్చేటప్పుడుగానీ, నిద్రించేటప్పుడుగానీ, అంతాసమానులే. అపుడు కులం, మతం, భాగ్యం, బీదరికం, చిన్నా పెద్దా ఏమీవుండ వు. ప్రస్తుతం మన మనకుంటున్నభేదాలు మనం కల్పించుకొన్న వే. స్వార్థపరుల కల్పితాలు! హృదయరహిత చేష్టితాలు. అంటరాదనే దెంత రాక్షసత్వమో; ఎంత అమానుషమో, యెంత మతిహీనతో ఆలోచించండి! మనిషికి హృదయం ప్రధానం. వేషంగాదు– నీ వెంత లావు జందెం వేసుకున్నా, ఎన్ని కొంగజపాలుచేసినా, నీహృదయం మంచిదికాకపోతే– దేవుడే నిన్ను యితరులచేత నీచంగాచూడబడే టట్లు చేస్తాడు. అటువంటివేషాలు లేకున్నా, నీహృదయం మంచిదై, ప్రేమమయమైతే, దేవుడు నిన్నందరిచేతా ప్రేమింపజేస్తాడు. దేవుని ప్రాపకం సంపాదించాలంటే ఈకడపటిదే మార్గం.

ఈభేదాలన్నీ కేవలం మానవకల్పితాలని తెలుసుకో! మొన్న మాలవాడలో నీవన్నట్లు దేవుని కల్పితాలు కావు. దేవుడు తనబిడ్డల నెప్పటికీ, భాగించి, నీచంగా ప్రవర్తించడు, ఆమాటకే దేవుడు త్వర లో మీకు పెద్దశిక్ష విధిస్తాడు''

అదిశాపంలాగా గుండెలో జొరబడింది శాస్త్రికి. ఏదో నిజంగానే భయపడ్డాడు. అందరూ విస్తుపోయి చూస్తున్నారు కూర్చొని. అయ్యవార్లు బుర్రునలేచివెళ్ళారు.

వారివెనుకనే సీరియస్‌గా బయలుదేరింది శిష్యబృందం. నేరుగా రెడ్డింటికెళ్ళారు. అనసురూంలోకెళ్ళారు శ్రీలక్ష్మి అనసూయలు. సీరియస్‌గావున్న లక్ష్మి, అనసుపావడపైన కనబడే రక్తముచూచి "ఓహో! ఇంకేం" అంది కులుకుతూ.

గుడ్డలుమార్చేందుకు పోతున్న అనసు తిరిగిచూచి,

"ఏమిటే" అంది పరధ్యానంగానే.

"ఇంకాయేమిటి? మాకంతా నూజివిమ్మిలీ, సలిపిండీ దొరుకుతుందన్నమాట" అంటూ పావడకేసి చూస్తూంది కొంటెగా.

"ఛీ! నీవెప్పుడూయింతే" అంటూ పెట్టెలోపావడపైకితీసి లేచేటప్పటికి రామిరెడ్డి వచ్చాడు. వస్తూనే,

"యెంతరక్తం, శ్రీనేడే?" అన్నాడు.

శ్రీలక్ష్మిచూళ్ళేదుగదా, అన్నగూడా చూళ్ళేదనుకుంది అనసు తనచర్య. కొంచెం సిగ్గుపడి.

"యింటికెళ్ళాడప్పుడే" అంది.

"ఏమిటే, యెందుకూ. ఏమిటిదంతా! చెప్పవూ?" అని అర్థించింది శ్రీలక్ష్మి.

అనసుఅంది:—

మాఅన్న వాళ్ళనడ్డాడు. నీవు మాఅన్నకు కుడిభుజంలాగా తలుపుచిలుకేశావు. మాఅన్నప్రక్కగావచ్చి అడ్డుతున్న శ్రీనును ఎవడో "మాలముండాకొడకా" అని గట్టిగా కొట్టాడు. చెంపమీది నుండి కొద్దిగాజారి ముక్కుపైగూడా తగిలింది. పటపట నెత్తురు చుక్కలురాలాయి ముక్కురంధ్రాల్లోనుండి ముక్కుబెదిరి, పడత్లో

తున్నాడు. తక్షణం పట్టుకొని కొద్దిగా నడిపించిప్రక్కకు తీసుకెళ్ళి, వసారాలో కూర్చోబెట్టాను. తడిగుడ్డ కావాలిగదా! ఎక్కడొస్తుంది? అదరాబదరా, నాపావడ తడిపాను. పడుకోబెట్టి మొగం బాగా తుడిచి, చన్నీటితడుపు ముక్కుదగ్గర పెట్టిన కాసేపటికి రక్తమాగింది. నాగలింగం నాప్రక్కనేవున్నాడు. ఇంతలో అందరూ మాయన్నను కొట్టి తలుపుదగ్గరికి రావటంచూచి పరుగెత్తానక్కడికి. నీతోపాటు ఆపాపిష్టివాడిచెయ్యి కొరికాను'' అంటూ "అన్నా! శ్రీలక్ష్మి కెంత ధైర్యమోచూడు! నీవెనకనే రంయ్‌మని వచ్చింది రంగంలోకి. నిన్ను కొట్టేటప్పటికి. శ్రీలక్ష్మిమొగం యెట్లాఅయిందనుకున్నావ్. మొగం అంతా కోపంచేత తీంద్రించివుంది. కండ్లలో నీళ్ళుపారాడుతున్నాయ్. పండ్లు పటపటకొరుకుతూ తీవ్రంగాచూస్తూంది. ఆకోపమంతా చిలుకు తీడానికివచ్చినవాడిమీద చూపింది.'' అనేటప్పటికి కృతజ్ఞత, అనురాగం, ఒకవిధమైన ఆవేశం పైకుబికిరాగా, ఉత్కంఠతతో "బలే అమ్మాయ్ శ్రీలక్ష్మి'' అన్నాడు ముందువాలి సోలిపోతున్నట్లుగా. కొంచెంసిగ్గుతో అనసూయ వెనక్కి వెళ్ళి రెప్పలాడుస్తూ నిలబడింది చూస్తూ శ్రీలక్ష్మి. తటాలునతనరూంకు పరుగెత్తి, తక్షణం తిరిగివచ్చి, "శ్రీలక్ష్మి! నీకిదో ప్రజంటు'' అంటూ మిఠాయిచూపించాడు మంచంపై కూర్చొనిరెడ్డి.

"అబ్బే శూద్రులుచేసింది తింటామా? మానాన్న తినగూడదన్నాడు తెలుసా?'' అంది చిఱునవ్వుతో, రెప్పలాడిస్తూ, మనిషంతా పదివంకర్లుతిరిగి

"నిజమే లెండి తింటే అరగదు.'' అన్నాడురామిరెడ్డి కూర్చున్నవాడల్లా కొంచెంనీల్గి, మొగం అదోకమోస్తరుగాపెట్టి. "అంతే, అంటూ చేతిలోది తటాలున లాక్కొని, ప్రక్కనకూర్చొని సగం

తాను తీసుకొని మిగిలింది తనచేతిలోపెట్టబోయి, వెనక్కిలాక్కొని, అనసూయ చేతిలోపెట్టి, తాను కొంతనోట్లో వేసుకుంటూ

"యిదో" అంది .రామిరెడ్డిచెయ్యిచాపాడు.

అంతా నోట్లోవేసుకొని, పైకివేలుచూపించింది. అందరూనవ్వు తున్నారు. ఇంతలో నాగలింగంవచ్చాడు. "అయ్యవార్లేంచేస్తున్నారో పదండి చూద్దాం" అంది శ్రీలక్ష్మి. అందరూ వెళ్ళారు బడికి. వెళ్ళే టప్పటికి అయ్యవార్లిద్దరూ కూర్చొని చిన్నగామాట్లాడుకుంటున్నారు. బైట కొట్టంతలుపు మూసివుంది. వీరంతా తలుపుదగ్గరచేరారు. 'సద్దు' చెయ్యవద్దని ఒకర్నొకరు సైగలతో హెచ్చరించుకుంటూ నిలబడ్డారు చెవులు తలుపుసందులకు తాకించి.

"అదేనేనంటూంట: పిల్లవాళ్ళెంత ధైర్యంగా నిలబడ్డారో చూచావా? తలుపు సందులోంచి చూస్తూనేవున్నా. రామిరెడ్డి చేతులుచాచి నిలబడ్డాడు. శ్రీలక్ష్మి వచ్చి చిలుకువేసి, ధీమాగా నిలబడింది ఒడ్డుకొని." "అదధైర్యంకాదు. అయ్యవార్లపై ఈగగూడా వాలగూడదనే ప్రేమ. అదే మొండిధైర్యానికి ప్రోత్సహించింది." "శ్రీన్నెవ్వడో కొట్టాడోయ్, అనసువెళ్ళింది. చూచావా?వాళ్లు గురువులయెడ విధ్యుక్త ధర్మాన్ని నెరవేరుస్తూనే, పరస్పరం ఒకరికొకళ్ళు తాపత్రయపడటం. రామిరెడ్డికి కుడిభుజంగా శ్రీలక్ష్మి ప్రాణాలొడ్డి నిలిస్తే, శ్రీనుకత చూచుకోడానికి అనసుపారిపోయింది" ఇట్లా అయ్యవార్లు మాట్లాడుకుంటూండగా, ఎవరో వస్తున్నట్లు గమనించడంవల్ల, పిల్లవాళ్ళంతా ఒక్కసారి దూరారు తలుపుతోసుకొని. ఏమి తెలియని వ్యక్తుల్లాగా ఒక అరుగుపై కూర్చున్నారందరూ పలకలు తుడుచుకుంటూ, పుస్తకాలు తీసుకుంటూ.

ఇంతలో ముదాంవచ్చి, "నారాయణయ్యార్ని రెడ్డి పిలుస్తావుండాడండీ" అన్నాడు. సరే వెళ్ళిరమ్మనగానే నారాయణ బయలు

దేరాడు. సుబ్బారెడ్డి అప్పుడేవచ్చి, చొక్కాగిక్కాతీసి, దండెంపై వేసి విసనకర్రతో విసురుకుంటూ మొగసాలలో కూర్చున్నాడు. నారాయణను చూస్తూనే "రా, నారాయణా, కూర్చో" అన్నాడు శాంతంగా. కూర్చున్నాడు. ఏదో ప్రక్కకుచూస్తూ కూర్చున్నాడు నారాయణ. కాసేపు ఎవరూ మాట్లాడలేదు. నారాయణకు మాట్లాడ్డానికే మనస్కరించలేదు. సుబ్బారెడ్డికి సంభాషణను ఎట్లాఉపక్రమించాలో తెలియలేదు. కడపటికి సుబ్బారెడ్డేఅన్నాడు:—

"చాల పొరపాటు జరిగింది." అని.

"దాంట్లో యేముందిలెండి. వారి భావాలెట్లాపోర్లాయో, అవి ధంగాఆచరించారు. అంతే"అన్నాడునారాయణమామూలుగానే.మనసులో ఏమీబాధకనుపించలేదు. అంతకుముందే కేశవరావు "ఎందుకునారాయణా అట్లాఫీలవుతావు ? ఇవొకలెక్కా ? ఇట్లాంటి వెన్నోయిక. ఈకొంచానికే యింతఅయింది. ఇంకా ఎంతవుందో చూడు చెయ్యాల్సింది ? దానికెన్ని అడ్డంకులు, ఎన్నిప్రతిఘటనలు ఉంటాయోచూడు?" అని ఇంకా ఏమేమో చెప్పినపలుకులన్నీ మళ్ళా నెమరువేసుకుంటున్నాడు.

"ఏమిటాలోచిస్తున్నావు" అన్నాడురెడ్డి.

"ఏమీలేదు. మా కేశవరావునుగురించే"

"చాలాగట్టివాడు. బలేగుండెనిబ్బరం! యివన్నీ ఎప్పటినుండి నేర్చుకున్నాడో! వాళ్ళమ్మా, నాన్నా నేర్పారా యివన్నీ? శూద్రుల్లో కలిసితినడం, మాలవాళ్ళతాకడం. చిన్నప్పటినుండీవుందా ?"

ఇంతలోకే భోజనానికి పిలుపువచ్చింది. "లే, నారాయణా ! ఈదినం ఇక్కడేభోంచెయ్యి" అన్నాడురెడ్డి.

"అక్కరలేదండీ, భోంచేశాంయిప్పుడే. మీరుకానివ్వండి"

"సరేగాని, మీకెప్పటినుండిసావాసం ?"

"నేను హైస్కూల్లో చేరినప్పటినుండి"

"అప్పుడుగూడా యింతేనా?"

నారాయణకొద్దిగానవ్వాడు. అన్నాడు:—

"అప్పటి అతనికథవేరు. అప్పటి అతనివాలకంజూస్తే, చాలా పూర్వాచార ధురంధరులయింట్లోపెరిగి, ఆవాతావరణానికి బాగా నమ్మిన మూఢబానిసలాగా కనిపించేవాడు. అంతేఅయివుంటుంది. మొదట అతను హైస్కూలులోచేరినప్పటివిషయంతల్చుకుంటే చాలా విచిత్రంగావుంటుంది. నవ్వుగూడావస్తుంది. తొలినాడే నాన్నతో కూడా ఒకహోటల్‌కువెళ్ళి నెలకింతా అని ఒప్పుకున్నాడు. ఆదినం వాళ్ళనాన్నతోపాటు లోపలేభోంచేశాడు. ఆహోటలులో నానా జాతులుకలిసి భోంచెయ్యటంచూచాడు. నానాకులాలవిద్యార్థులొచ్చి ఒకే పంక్తిలో కూర్చుని వేళాకోళంచేసుకుంటూ భోంచేసేవారు. "ఛా! బ్రాంబలుగూడాయింతఅన్యాయంచేస్తున్నారే" అనుకున్నాడు. తానుమాత్రం హోటల్అయ్యర్‌నుబ్రతిమాలి తనకు యింట్లోపెట్ట మన్నాడు. ఏదోపిచ్చిరకంలాగున్నాడేఅనిఅయ్యరుసరేఅన్నాడు.పాపం, కొన్నాళ్ళుఅతిఛాందసంగానేభోంచేశాడు. ఆహోటలుచిన్నది.ఒకచిన్న రూంలోవంటచెయ్యటం,ప్రక్కనున్నమరొకచిన్నగదిలోసామాన్లుపెట్టు కోడం. కేశవరావు కొద్దిదినాలు సామాన్లగదిలోతినేవాడు. అక్కడ ఒకవిధమైన సహించరానికంపుకొట్టేది. అయినా సహించి తింటూ వుండేవాడు. అదితృప్తిగానేవుండేది తనకు. కొన్నాళ్ళుజరిగినాక సహించుకోలేకపోయాడు. వంటింట్లోపెట్టమన్నాడు. అక్కడ ఉక్క బెడుతూంటే - మరొకప్రక్కన పొగచుట్టుకొని కండ్లుమంట లెత్తు తూంటే - కన్నీళ్ళుతుడుచుకుంటూ, చెమటలు తుడుచుకుంటూ, చీమిడి ఎగజీడుకుంటూ, వంటవాళ్ళు చూడనప్పుడు కాస్తతీసి గోడకు వేస్తూ, అవస్థపడుతూ తినేవాడు. బైటతిని కులంచెరుచుకొనేవాళ్ళ

కంటే నేనెంతోనయంగదాఅని లోలోపల తృప్తిపడేవాడు. అతనికి అదిగూడాకష్టమనిపించినా, విధిలేక తింటూనేవున్నాడు. తనకేమీ చీకాకువేయలేదుగాని, వంటవాళ్లకిబ్బందికలిగింది. 'ఏమిటిది' అని సణుగుకున్నాడు చాలాసార్లు. అయ్యర్‌కు చాలాచీకాకువేసింది. ఒకనాడన్నాడుగదా!—

ఎన్నాళ్ళిష్టనయ్యా? బైటదాకూస్కోనితినిమ్మా. నీకొమ్ములు వూడసవులే"

ఆచీదరింపుచూచి, మనసులోతిట్టుకుంటూ, బయట్నే యెవర్ని తాకకుండా కొన్నిదినాలు భోంచేశాడు. అక్కడతినేవాళ్ళంతా అతని వైపు విచిత్రంగాచూస్తూ, హేళనగా నవ్వేవారు. అన్యాపదేశంగా గేలిచేసేవారు. ఇతనికత స్కూలంతా తెలిసింది. ప్రతివాడూ "ఏయ్. పల్లెటూరిఖేడీ" అనేవారు.

ఇతనిజుట్టు బలేతమాషాగావుండేడి. కొప్పెరజుట్టు. జుట్టు ముడేసేవాడు. చుట్టూగొరిగించేవాడు. పిల్లవాళ్ళంతా ఆజుట్టులో పుల్లలుచెక్కేవారు. కోడీకలుచెక్కేవారు. బాగాపడిపించేవారు. అందరితోనూ దెబ్బలాడేవాడు.

క్లాసులో అతనికింకొక చిక్కొచ్చింది. అతనిప్రక్కలో తెల్లనిగుడ్డలువేసికొని, ఒకనాజూకుపిల్లవాడొకడు కూర్చొనేవాడు. ఏదోఒకవిధమైన కొద్దిపాటిస్నేహం ఏర్పడింది. ఎందుకంటే వాడీతనిని ఎగతాళి చెయ్యడుగనుక.. కొన్నాళ్ళుగడిచాక,

"మదనగోపాల్, మీదేకులం?" అన్నాడు.

" హ రి జ న్ "

ఆమాట వినేటప్పటికి కేశవరావుహృదయంలో కళ్ళింతలు బయలుదేరాయి. తక్షణం బెంచీమార్చాడు. కొంతసేపట్లోఆబెంచీలో వ్యామూలుగాకూర్చొనే పిల్లవాడొచ్చి లేపాడు. ఇంకొకబెంచీదగ్గరి

కెళ్లాడు. వాళ్లూరానీలేదు. కడపటికి తనశీటుకేవచ్చి ఒదిగొదిగి కూర్చొనేవాడు తాకకుండా. ఒక వేళ తాకితే హోటల్ కెళ్ళింతర్వాత కాస్తపసుపునీళ్లు చల్లుకొనేవాడు.

ఇట్లాఉండేవాడు. నాకంటే అతను రెండేండ్లు సీనియర్. అయితే అతనుచేరినప్పటినుండీ తెలుసు. కొంచెం మారుతూ కాస్త దారిలోపడ్డాడు. అసమత్వభావాలతనిలో ఫలానావిధంగా పోయాయని చెప్పడం కష్టంగాని, నాలుగోఫారాని కొచ్చేటప్పటికి, కులాలంటే వుత్తదంటూ, మాలల్నుచూస్తే 'అయ్యో' అంటూ వచ్చాడు. క్రమేణా మాలమాదిగలపైనుండేద్వేషం ప్రేమగామారింది. అప్పట్లో రాజకీయసంచలనం ఎక్కువగావుండేది. చాలామంది స్వరాజ్యాభిలాషులైన అయ్యవార్లు, రాజకీయవిషయాలను గురించీ- సాంఘిక విషయాలను గురించీ- రాజకీయనాయకులగురించీ- వారివారి ఆశయాలూ, త్యాగాలూ మొదలైన వానినిగురించీ- చెప్పేవారు. కేశవరావు చాలాశ్రద్ధగా, తదేకదీక్షతో అన్నీవినేవాడు. ఉద్రేకం అతనిలో పెల్లుబికేది. దేశసేవ చేద్దామనుకొనేవాడు. ప్రతిదినం పేపరే గాకుండా, ఇంకాకొన్ని పుస్తకాలు చదివేవాడు. గాంధీజీ అడుగుజాడల్లో నడవాలనేవాడు. మేమందరం ఒకగ్రూపుగా ఉండేవారం. అతను విషయాలన్నీ బాగాచదివి మాకుచెప్పేవాడు. ప్రతిదినమూ ప్రార్థనసమావేశంలో ఏదోఒక విషయాన్ని చెప్పేవాడు. తాను S. S. L. C. కి వచ్చేటప్పటికి, అందరిదృష్టిలోనూ పెద్దవాడయ్యాడు. మాకంతా నాయకుడివంటివాడంటే బాగుంటుంది. చదువుమాత్రం బాగాచదివేవాడు. చాలావాటిల్లో బాగాఆదర్శంగానే వుండేవాడు. మాకుఎడబాటువచ్చింది. తాను కళాశాల ప్రవేశించాడు. కేశవరావు వంటివాళ్ళకు కళాశాలలే మంచిరంగాలు. అక్కడికివెళ్లి తనవిష

యాలూ, మీటింగులూ అన్నీ వ్రాసేవాడుమాకు. అక్కడగూడా అందరు విద్యార్థులకు తల్లోనాలుకవలెనే మెలిగినాడు. ఇంటరు అయిపోయింది. ఫస్టుక్లాసులో ప్యాసయ్యాడు. ఇంటికొచ్చాడు, ఆ వేసవిలో. తండ్రి జంధ్యంలేకుండా ఉండటంచూచి కోప్పడి "జందెం వేసుకోమన్నాడు.

'నే వేసుకోను' అన్నాడు"

"ఎందుకు వేసుకోవురా?"

"దాంట్లో ఉపయోగం కనిపించడంలేదు."

"కనిపించకపోతే మాన్లేరానాయనా, వేసుకోరా నామకేవాస్తే"

"అంటేలోకాన్ని మోసగించడానికా?"

"నలుగురూ బ్రాహ్మణుడనుకోడానికిరా?"

"అందుకే నాకది అక్కరలేదు. నాలోబ్రాహ్మణీకం ఏమీ కనిపించడంలేదు. అందరితోపాటు నేనొకణ్ణి. ఇతర్లనుభేదంగాచూచి, నేనుభేదంగా చూడబడాలని నాకులేదు.

"ఇంతవిడ్డూరంగావుంటే ఎట్లారా? పిల్లనెవడిస్తాడ్రా ఇట్లా చేస్తే?"

శాస్త్రమండింది కేశవరావుకు.

"అటువంటి నీచుల యిండ్లలో నేను చేసుకోను. జందెం చూచి పిల్లనిచ్చేవాడింట్లో అడుగేపెట్టను. అసలు పెండ్లేఅక్కర్లేదు నాకు" అన్నాడు.

"వద్దా?"

"వద్దు"

"జందెం వేసుకోవా?"

"వేసికోను"

"మాలవాళ్ళతో తిరగటం మానుకోవా?"

"నేను మనుషులతో తిరుగుతున్నా"

"అయితే మాయింట్లోంచి వెళ్ళిపో"

'ఓ! ఆలాగే' అని పైగుడ్డలతో బయలుదేరాడు, అంతే. అదేకోటకురావటం. తర్వాత అంతామీకు తెలిసిందే. అటువంటి వాడు కేశవరావు. ఆధిక్యంతో, భేదబుద్ధితో, ఎవరు, ఎవరినైనా, ఏమైనా అంటే లేశమాత్రంగూడా సహించడు. ఇదీఅతనికత, అన్నాడు నారాయణ. శ్రద్ధగా, ఉత్సాహంగా అంతావిన్నాడు రెడ్డి. కేశవరావంటే మంచిగౌరవభావం కలిగింది. "అయితే మీరిద్దరూ మనింట్లో ఒకనాడుభోంచెయ్యాల" అన్నాడురెడ్డి. "ఓ, నిరభ్యంతరంగా" అనినారాయణ అనగానే "అన్నంవడ్డించారంటూ" కేకవినిపించింది.

'ఇక్కడే' వుండు నారాయణా త్వరగా భోంచేసివస్తాను. మాట్లాడాలి" అనిలేచాడు.

"మళ్ళావస్తాలెండి. అంటూ నారాయణ బయల్దేరాడు.

నారాయణ వెళ్ళిపోగానే రెడ్డిల్లుచేరారుశాస్త్రి, కరణం, మరికొంతమందీ. భోజనమయ్యాక వారివెంట బయలుదేరాడురెడ్డి. అందరూ స్కూలులోకివెళ్ళారు. సమ్మెవిషయం అయ్యవార్లతోనే మాట్లాడాలనే నిర్ధారణతో వచ్చారందరూ. "ఎవరూయేమీ మాట్లాడగూడదక్కడ, జాగ్రత్త" అనిముందే హెచ్చరించాడురెడ్డి దోవలో. అంచేత యెవరూమాట్లాడలేదు. ఇంతలోభోజనాలకువెళ్ళిన పైరివేటు పిల్లలొచ్చారు. ఈమూకను చూచేటప్పటికి వాళ్ళకేహ్యాంగలిగింది. నిర్లక్ష్యంగా తలబరగబెట్టి ఎగేస్తూ, శీరిలక్ష్మి

అంటరానివాడు – అంటకంటకుమంచు

పర్వావాడెగాని – పరుడుగాడు

యెవనినంటుకొన్న - నేమిగలదందులో ?
విశ్వదాభిరామ వినుర వేమా !

అనిచదివింది గట్టిగా. శాస్త్రిలు, కరణం, రెడ్డీ, మిగిలినకొంతమంది వీళ్ళతట్టుచూశారు. నాగలింగం

"మూర్ఖులగ్రామమ్ము - మొరటువాడేలిక,
అట్టిబంటు, నీచు - డయ్యవారు
ఊరిపెంపుజూడ - ఊహాకందకయుండు
విశ్వదాభిరామ వినుర వేమా!"

అనిచదివాడు. శాస్త్రిలన్నాడు:—

"ఇవేంపద్యాలయ్యా కేశవరావు, వేమనలో లేనిపద్యాలు! ఎక్కడావిన్నట్లులేదు" అని

"ఇవేగాదు. వేమనపద్యాలని ఇంకా బయలుదేర్తున్నాయి. ఇంకా ఎన్నోదొరకవలసినవి వున్నాయి." అన్నాడు కేశవరావు.

"దొరకటమూ లేదు, గిరకటమూ లేదు" ఎవరోకిట్టనివాళ్ళిట్లా పద్యాలువ్రాసి, చొనుపుతూవుంటారు. ఇవంతా వేమనేవ్రాసినాడని మూఢులు అనుకుంటూవుంటారు.

"నిజం, నిజం, ప్రపంచంలో యెపుడూ, ఇట్లాగే జరుగుతూ వుంటుంది. మనపురాణాలన్నీ అంతే. మొదట ఇవన్నీలేవు. అవక తవకలూ, హెచ్చుతక్కువలూ, ఆధిక్య అనాధిక్యాలూ, అన్నీ తర్వాత స్వార్థపరులుచొనిపారు. అంచేత, ఒకేగ్రంథకర్త వ్రాసిన పురాణాల్లో, ఒకేవిషయం, వివిధ విధాలుగావుంటుంది. భారతంలో కర్మనుబట్టి కులంఅంటాడొకచోట. కొంతదూరం చూడగానే, పుట్టు కనుబట్టిఅంటాడు. ఇట్లాంటి భేదాలెందుకొచ్చాయి? మధ్య స్వార్థ పరులు చొప్పించినవే సందుజూచుకొని. మనుధర్మశాస్త్రమంతాఅదే. అంతాతప్పులతడకయిపోయింది. అంచేతే బ్రాహ్మణేతరులకు, పురా

ణాలన్నా, ధర్మశాస్త్రాలన్నా, పైగా, యీ వెధవపాపిష్టిహిందూమత మన్నా గౌరవంలేకుండా పోతున్నది. అసలు సానుభూతిగూడా వుండడంలేదు. కాబట్టి నీవన్నది తప్పేగాదు. ఇట్లాంటి ప్రతిక్షిప్తాలు కాలానుగుణ్యంగా జరుగుతూనేవుంటాయి. ''

ఇంతలో రెడ్డి అడ్డుపడ్డాడు ''ఉండుశాస్త్రిలూ'' అంటూ. తర్వాత:—

''ఎందుకులే అవన్నీ, ఇపుడు జరగాల్సిందేమో ఆలోచిద్దాం'' అన్నాడు అయ్యవార్లనుద్దేశించి.

''ఏమిటిఆలోచన'' కేశవరావన్నాడు.

''అదే. మనవాళ్ళు సమ్మెకట్టినవిషయం''

అది మాకేం దెలుసు? ''

''ఆవిషయంమాకు తెలుసులెండి, అయినా, మీరుకాస్త యీ విషయంలో శ్రిద్ధపుచ్చుకోవాలి. మీరుపిలిస్తే మాలవాళ్లువస్తారు. ఈ విషయాన్ని పరిష్కారంచేస్తే బాగుంటుంది''

అయ్యవార్లు పిలుస్తున్నారని చెప్పగానే, విషయం తెలుసుకొని, మాలమాదిగవాడలోకలిసి, 10 మందినిపంపారు విషయాలుచర్చించ డానికి. వచ్చారు. చెప్పారెందుకు సమ్మెచేస్తూవుండేదీ. మనిషికి కనీసం ఆరణాలన్నా కూలివ్వండే రామన్నారు. రైతులకూ వాళ్ళకూకొంత వాగ్వాదం జరిగింది. కడపటికి అందర్ని ఊరుకొమ్మని ''తేల్చండి మీ రిద్దరూ'' అన్నాడు సుబ్బారెడ్డి అయ్యవార్లను. వాళ్ళిద్దరూ విషయా లందరికీ నచ్చేటట్లుచెప్పి, అయిదణాలేర్పాటుచేశారు. సంవత్సరం పొడుగునా సేద్యానికుండే వాళ్లకుగూడా జీతం యెక్కించబడింది.

కామాక్షి శాస్త్రులవారి రెండో భార్య. పధ్నాలుగేండ్లుంటాయ్. నిండుయౌవనం. పసుపుపచ్చని శరీరచాయ. పేరుకుతగినట్లామె కండ్లు చాలాసొగసుగా ఆకర్షణీయంగా వుంటాయ్. కొంతసన్నంగానే వుంటుందనాలి. ఎత్తు, పొటిగావుంటుంది.

ఆమెది నైజాం యిలాకా. తలిదండ్రులు చాలాబీదలు. పిల్లతనంలో అయిదోతరగతివరకూ చదువుకుంది. శ్రద్ధగా, చురుగ్గా వున్నా, ఆపైన చదవడానికివీల్లేకపోయింది. అప్పటికామెకు పన్నెండో యేడుపడింది. అపుడే మనశాస్త్రులు పెత్తనమెళ్ళాడు. కొంతచదువుకున్నవారూ– పరిస్థితులెరిగినవారూ– కొంతనాగరికులూ అవటంమూలాన, యీప్రాంతంలో యెవరూపిల్లనీయలేకపోయారా అరవైయ్యేండ్లయువకునికి. కామాక్షిని బేరానికిపెట్టారు. బేరమాడి బేరమాడి, చివరికివెయ్యిరూపాయలిస్తానని ఒప్పుకున్నాడుశాస్త్రులు. కక్కుర్తిపడి, గడ్డికరచి, ఆబీదదంపతులు మాణిక్యంవంటి పిల్లను, ఈపిసినిగొట్టుచేతులలోపెట్టారు. ఆపిల్ల మొత్తుకుందిపాపం, పెండ్లొద్దోఅని. వినేవాళ్ళెవరు? తనక్షేమాన్నికోరే తలిదండ్రులే మెడకుఉచ్చుతగిలిస్తూవుంటే, ఇంకేంజేస్తుంది?

ఇపుడామెకు పధ్నాలుగేండ్లు. కొత్తగా కాపురానికొచ్చింది. అప్పట్నుండీ ఒకేవ్యసనం. వ్యసనపడకేంజేస్తుంది? తనవయసుకూ, అతనివయసుకూ– తనవలపుకూ, అతనివలపుకూ– ఎంతతేడా? ఆమెది కులుకుప్రాయం. అయ్యదివణుకుప్రాయం– ఆమెదగ్గర యౌవనసుగంధం, అయ్యదగ్గర ముసలికంపు– ఆమెశరీరం మదనోద్రేకంతో వుప్పొంగి మిసమిసలాడుతూవుంది. అతనిశరీరం భావజుడు విడిచినపాడుమేడ– పాపం! చాలాసార్లు తనదురదృష్టాన్ని తలుచుకొని ఏకంగాయేడ్చేది!

ఆవయసులో పడుచులు, తమకునచ్చిన ప్రియులతో కాపురాలుచేస్తూ, ఆనందంగా జీవిస్తూవుంటే, ముసలివాణ్ణికట్టుకున్నందుకు యేడవకేం చేస్తుంది? ముసలికంపు కొట్టుకుంటూ, కొద్దిగావొణుకుతూ, బోసినోటి ముసిముసినవ్వులతో, ఆముసలాయన దగ్గరకొస్తే "ఎంతసిగ్గులేదబ్బా! అనుకొని, మనసులో అసహ్యించుకొనేది.

సంసారానికి వచ్చినప్పటినుండీ నాగలింగాన్ని షోకుచేసి బడికి పంపుతూవుండేది కామాక్షి. భర్తతోపోరి, బలవంతాన, వానికి క్రాపుపెట్టించింది. మెడలోని తాయెత్తులు, చెవులలోని పోగులు, ముక్కుపోగు, అన్నీతీసిదాచిపెట్టింది. కామాక్షిపైన వానికిమంచి అభిప్రాయంపడింది. బళ్ళోజరిగే సమాచారాలంతా దగ్గిరకూర్చొని బాగాచెప్పేవాడు. ఆమెగూడా, అయ్యవార్లనడిగి, ఏమైనా కతల పుస్తకాలూ, నవలలూ, అపుడపుడూ తెప్పించుకుని మహాప్రీతిగా చదువుతూవుండేది.

సంసారానికొచ్చి ఇదిఆరోనెల. ఆనాడయ్యవార్లు ఇద్దరూవచ్చి, వాళ్ళింట్లోమాట్లాడి భర్తకుబుద్ధిచెప్పినపుడు, కిటికీదగ్గరనిలబడి అంతా విన్నది. ఆమాటలు బాగానచ్చాయామెకు. అయ్యవార్లిద్దరూ బాగా నచ్చారు. ఆమెమనసులో ఏదోచలనం కలిగింది. ఏవోఅవ్యక్తపుకోర్కెలు ఉద్భవించాయ్. చాలాసార్లు అయ్యవార్లు మనసులో తిరుగసాగారు. ఆమెతీరిగ్గావున్నపుడు శరీరం పరుపుపైకి ఆకర్షిస్తుంది. దానిపై వెల్లెలికలపడుకొని భావనాప్రపంచంలోకి దిగుతుంది. ఆనారాయణ నవ్వేకంఠ్లు. మెలికలక్రాపింగు- గుండ్రని యెర్రనిదవడలు, ఆమెమనో నేత్రాలముందు ఆడుతూవుంటాయి. ఏదోచెడ్డఆలోచనల్లో పడుతు న్నాననుకొనేది. అటువంటి ఆలోచనల్ను, మనసులో దూరకుండా చేయాలనుకొనేది. అట్లాఅనుకొనేకొద్దీ, రెట్టింపువేగంతో వచ్చేవాభా

వాలు. ఒకనిభార్యనుగావుండి, పరపురుషులగురించి ఆలోచించడం- పై గాకోరడం- తప్పనుకుంటుంది. అయితే ఆలోచించలేకుండా ఉండలేకపోతున్నది. ఎన్నిసార్లో నారాయణను మరలాచూడాలనుకొనేది. చూడ్డానికి వీలుదొరికేదిగాదు. ఆమెబడిపైపు ఎపుడూపోదు. పోయే పనిగూడా వుండదు. అయ్యవాళ్లగూడా వూళ్లోకివిశేషంగా పోరు. ఎపుడన్నా పిల్లలకోసం వెళ్ళినా, వాళ్ళింటికివెళ్ళేపని లేకపోయేది. అందనివస్తువు కన్రుచాపటం, కనబడనివస్తువుకై పరితపించటం, మానవునిలోని సహజగుణాలు. ఈమె నారాయణవిషయం అనుకొనే కొద్దీ- అతనుకనబడకుండా పోయేకొద్దీ- కామాక్షికాతన్ని చూడాలనే ఆతురతయెక్కువైంది. ఇట్లావుండగా, ఒకనాడు బళ్ళోవున్న నాగలింగాన్ని పిలవాల్సినపని బడింది. అక్కడెవ్వరూ మనుషులులేక పోబట్టి, తానేవెళ్ళవలసివచ్చింది. అందులో వుద్దేశంగూడావుంది. పోతూవుంటే,

"యెక్కడికే? నువ్వెందుకూ? ఎవర్నన్నాపిలిచిపంపు. అక్కడ మొగోళ్లుంటారు" అన్నాడనుమానంగా శాస్త్రులు.

"ఎవరున్నారిక్కడ? వీధిలోకివెళ్లి, ఎవరన్నావుంటే పంపిస్తా లేకపోతే నేనేవెళ్ళి పిల్చుకొస్తా"

"వొద్దే, అంటే- ఆమల్లయ్యకూతుర్నన్నా పిల్చిపంపు. నీవెందుకు అక్కడికి?"

"సరే, అంటూ స్వయంగావెళ్ళింది కామాక్షినేరుగా. ఉద్దేశపూర్వకంగా వెళ్ళిందేకాని, తలుపుదగ్గరికివెళ్లి, గోడచాటున నిలబడింది. లోపలికెళ్ళడానికి జంకు. సంకోచిస్తూ తలుపుపై చెయ్యేసింది కొద్దిగా తీస్తామని. ఇంతలో హఠాత్తుగా, అదేసమయంలో నారాయణ తలుపులాగి బయటికి దూకాడు. గోడచాటునుండి సగంమనిషి

ఇవతలికొచ్చిందప్పటికి కామాక్షి. ఆమెదక్షిణార్ధమూ, ఇతని వామార్ధమూ డీకొన్నాయ్. గాభరాపడుతూ గోడకానుకొని నిలబడి, పైటచెరగునోట్లోపెట్టుకొని, అతనివైపు అతిచంచలంగా చూచింది. రెపరెపా కొట్టుకొన్నాయి రెప్పలు. నారాయణ కొంచెందూరంలో నిలబడ్డవాడల్లా, సాశ్చర్యంగా ఎవరాఅని చూచాడు. చూపులుతీస్తామనుకున్నా వెనక్కిరాలేదు. ఒకవిధంగా వొణుకుతూ, చిఱుచెమటలతో నిండిన ఆమెనుచూస్తూ, అట్లాఉండిపోకుండా తానుగూడా ఏదో గాభరాతో అప్రయత్నంగా "ఎవరు?" అన్నాడు.

ఆమెనోటమాట రాలేదు. అసలక్కడ ఉండలేకపోతున్నది. అప్రయత్నంగా జరిగింది వెళ్ళడానికి. లోపలకెళ్ళాడు నారాయణ.

"అనసూ, ఆమెవరో చూడమ్మా" అన్నాడు. ఆమాటవిని నిలబడిందికామాక్షి. అనసువచ్చిచూచి, "ఏమక్కా, నాగలింగం కావాలా?" అంటూలోపలకొచ్చింది. నాగలింగం బయలుదేరాడు.

వాళ్ళువెళ్తొంటే మళ్ళాబయటికివెళ్ళాడు నారాయణ ఉమ్మేసుకొనే నెపంతో. ఆమెపోయేగాన్ని, నడకనూ, చూస్తూనిలబడ్డాడు. ఆమె రెండుసార్లు తిరిగిచూచింది. నారాయణనుచూచి సిగ్గుపడి గబగబా నడుస్తూపోయింది. వాళ్లుపోగానేవచ్చి కుర్చీలోకూర్చున్నాడు. ఏదో శూన్యదృష్టితోచూస్తున్నాడు. మొగం ఏదోవికాసంతో నిండివుంది. పెదవులపై చిన్నచిఱునవ్వు తాండవిస్తూవుంది. సిగ్గుభరంచేత, మొగానికిఆవరించి, ఆమెఅందాన్ని అత్యంతఅధికంచేసిన కెంజాయను ఊహిస్తూకూర్చున్నాడు. నునుపైన గాజుఫలకముపై స్థిరత్వములేకసంచరించే పాదరస బిందువులులాగా భ్రమించిన ఆమె కనీనికలను మనోనేత్రంతో దర్శిస్తున్నాడు.

విద్యుత్ప్రేరితమైన రబ్బరు శరీరమా అన్నట్లున్న ఆమె శరీరస్పర్శ వలని సుఖాన్ని అంతరంగంలో అనుభవిస్తున్నాడు. ఏదో, ఏదో, కవిలాగా ఊహిస్తూ కూర్చున్నాడు.

కాసేపుచూచి,

"ఏంటోయ్ అదీ" అన్నాడు కేశవరావు చిఱునవ్వు నవ్వుకుంటూ సార్థంగా.

"చూచావా అన్యాయం?" అన్నాడు నారాయణ తానింకొక విషయంపై భావిస్తున్నట్లు అనుకొనుగాకఅని.

కేశవరావుగూడా అది గమనించకపోలేదు. అయితే ఈయర్థాన్నే తీసికొని.

"పద్నాలుగేండ్లపిల్లకు, అరవైయేండ్ల మొగుడు! రేపో, యెల్లుండో, ఆముసిలోడు కాస్తగుటుక్కుమంటే ఆమెగతేంగాను?" అన్నాడింగ్లీషులో.

"అంతా డబ్బుకాశపడి! అసలు చేసికొనేవాడికివుండక్కర్లే తెలివి? శాస్త్రులమాటలకు తగినట్లేవున్నాయి చేష్టలుగూడ!"

ఒకపక్షందినాలు గడిచాయ్. ఆనాడాదివారం. అప్పటికి దాదాపు అయిదుగంటలయివుంటుంది. ఎవరో కోమటికర్మఅని శాస్త్రులు పొరుగూరికెళ్ళాడు. రాత్రి యెనిమిదిగంటలవరకూ రాడు. కామాక్షి యేదోనవల చదువుతూ కూర్చుంది. దానిలో స్త్రీస్వేచ్ఛను పురుషుడేవిధంగా అణిచివేస్తూవుండేదీ – ముసలిమొగుళ్ళు పడుచు పెండ్లాల నేవిధంగా అనుమానించి హింసించుతూండేదీ– పడుచు పెండ్లాలు విధిలేక యేవిధంగావ్యభిచరించేదీ – దానిని కవియేవిధంగా సమర్థించేదీ – అంతాచదువుతూవుంది. తనజీవితానికి కొంత అనుగుణంగావుందదిగూడా. ఆనవలలో తనవంటి పడుచొకటి తన ముసలి భర్తనుయేవగించి, ప్రపంచసుఖాలకై పరపురుషునితో సంపర్కం

కలుగజేసికోడం - కవి దానిని సమర్థించడం - చదివేటప్పటికి, యిది వరకు పట్టుదొరక్క, రెపరెపలాడే తనభావాలకు ఊతదొరికినట్లయింది. పుస్తకంమూసేసి, వెల్లెలికలపడుకునిఆలోచిస్తూ - నేనీముసిలోడివల్ల యేంసుఖించేదీ! నేనుమాత్రం ఆవిధంగా యెందుకుచేయగూడదూ? యీముసిలోణ్ణిచూచుకుంటూ - గుటకలుమింగుతూ - నాఅందాన్ని, నాయౌవనాన్ని, అధ్వాన్నం చేసుకోవాల్సిందేనా ? నాఆనందంకోసం నేనెందుకు ప్రయత్నించగూడదూ - నాకు నచ్చిన పురుషుడితో నేనెందుకుసుఖించగూడదూ ?......ఛా ! అట్లాచేయగూడదు! అది హిందూస్త్రీధర్మంగాదు. భర్తను అంటిపెట్టుకొని వుండాల్సిందే. సంఘద్రోహిని కాకూడదు. భర్తృద్రోహిని కాకూడదు - అనుకుంటుంది. మరలా...అదే, స్త్రీకంతబానిసత్వం యెందుకు ? పురుషుడికిమాత్రం అదిధర్మమా ? స్త్రీమాత్రం తగిన వరుణ్ణిపెండ్లాడి, కష్టసుఖాలు సమంగా అనుభవించాలిగాని, ముసిలోణ్ణిగట్టుకొని, మనోవ్యథల ననుభవించడమెందుకూ ? ఆనందంలేని బ్రతుకెందుకు ? ఎవరానందంకోసం వారెందుకు ప్రయత్నించగూడదు? ఈవిధంగా తర్జనభర్జనలు జరిగాయామెహృదయంలో. ప్రపంచంలో జీవించేప్రాణి, లౌకికసుఖాలకే ప్రాధాన్యం సామాన్యంగాయిస్తుంది గాని, కనబడని, యేఊహామయమోక్షానికో ప్రాధాన్యం యిస్తుందా? దేనినోఆశించి, ఊహించి, ప్రాపంచికవిషయాలను తృణీకరిస్తే, ఆఉద్రేకం అణిగింతర్వాతైనా కోరికలు దెబ్బకొట్టకపోవు. అణిచిపెట్టుకొనేకోరికలు ద్విగుణీకృతవేగంతో మనసులోదూర్తాయ్. ఇదివరకంతా యేపనులైతే గర్హ్యము, నింద్యము, పాపము, అనుకుంటూఉందో, వాటిపైపే యిపుడు బాహాటంగా, నిరాటంకంగా పారింద కామాక్షిమనసు. వయసులో సుఖాలూ, భోగాలూ అనుభవించి, వార్ధక్యంలో మోక్షంకోసంవెదకాలనే'' కొందరతత్త్వవేత్తల

వచనాలామెకు స్ఫురణకువచ్చాయ్. అట్లాఆలోచించింది. సుఖాల వైపే మనసుబోర్లింది. ఎందుకుబోర్లదు? మంచిసౌందర్యవతామె... నిండుయౌవనంపైకొన్నదామె. మగడుచూస్తేముసలి. తనదృక్పథం లోనా, మంచి సుందర యౌవనపురుషులున్నారు...సాధారణంగా ప్రపంచంలోని యౌవనవతుల్లోకలిగేభావా లామెలోకలిగాయ్. కొంచెంసేపుఆలోచించి, దిగ్గని మంచంపైన్నుంచిలేచి, అప్పుడే బళ్ళో నుండివచ్చిన నాగలింగాన్నిపట్టుకొని,

"నాగలింగం! రేపువుగాదికి నీకు మంచిచొక్కాయిలూ, షరాయిలూ కుట్టించమని నాన్నకుచెప్పేదా!" అంది గుజ్జాడిస్తూ నవ్వుతూకొంటెగా.

"ఆఁ, అట్లేక్కా. మంచిగుడ్డలు కుట్టించుమను. సుబ్బారెడ్డి కొడుకు వేసుకుంటాడే అట్లాంటివికుట్టించు" అంటూజరిగికూర్చున్నాడు.

"నీవు బాగాచదివి......" అంటూంటే అడ్డొచ్చి,

అక్కా! జూన్ నెలలో మాఅయ్యవార్లు మమ్మల్నందర్నీ హైస్కూలులో చేరుస్తాడట! ఇక మూడునెలలేవుంది. నాన్న పంపిస్తాడుగదూ?"

"ఓ నేనూపంపేది. నీవెంతవరకైనాచదువుకో. నిన్నెంతవరకైనా అడ్డంలేకుండా చదివిస్తా" అంటూ లోపలున్నకోరిక గుబ్బటిల్లుతూవుండగా, వాణ్ణి బుగ్గలుపట్టుకొని రెండుచేతులతో ఇట్లా, అట్లా అని, పట్టలేనితమకంతో వానిచెవులుపట్టుకొని, తల ఇటూ అటూ ఆడించి, "నేనొకపనిచెప్తా, చేస్తావాబుజ్జీ?" అంది.

"ఓ! యెంతపనైనాచెప్పు" అని లేచినిలబడ్డాడు నాగలింగం ధీమాగా. కొంచెంఆలోచనలోపడింది కామాక్షి. "మరీ, నీవువెళ్ళి... మీ......అయ్యవార్లను నాన్నపిలుస్తున్నాడని పిల్చుకొస్తావా?" అంది.

"ఎందుకక్కా ? నాన్నేడీ ? ఆఁ, నీవేపిల్చుకరమ్మంటున్నావ్ గదూ ?"

"పనుందిలే, నాన్న పిల్చుకురమ్మంటున్నాడని పిల్చుకరాపో"

నాగలింగం వెళ్ళాడుగంతులేస్తూ. నిమిషంలో కాఫీ తయారు చేసింది కామాక్షి. వచ్చారు కావలసినవారు. వాళ్ళను మొగసాలలో కూర్చోమని, అక్కణ్ణించే, "వచ్చారక్కా" అని అరిచాడు. ఆ మాట వినేటప్పటికి ఆమెగుండెలలో ధఘాల్ మనిఅంది. అదొక యిదిగా అయింది మనసులో. వచ్చి తలుపుచాటున నిలబడింది. ఇంకారాలేదే అనుకుంటూవుండినామె, యెందుకుపిలిపించార్రా దేవుడా అనుకుంటూవుంది. ఇపుడు వారినేమని పలకరించడం? వారిరాకకు సమాధానమేమనిచెప్పడం? అని గాభరాపడుతూవుంది. "చాలా తెలివితక్కువపని చేశానే' అనుకొంది. ఇంతలో కేశవరావు 'నాగ లింగం, మీనాన్నేడిరా, పిలుమరి,' అన్నాడు. 'వాడు బిక్కమొగ మేసి, అక్కమొగంచూచాడు. ఆమెయిక బయటికి రాకపోతే, వచ్చి కనబడి మాట్లాడకపోతే, మాట్లాడి వారిరాకను సమర్థించకపోతే, వారనుమానిస్తారేమో!"

"నేనేనండీ పిలిపించింది" అంది తలుపుచాటునుండి కనబడీ కనబడనట్టుగా నిలబడి కంపించేస్వరంతో. ఆమె సర్వాంగాలూ కంపిస్తున్నాయ్. గుండెలు మహావేగంతో కొట్టుకుంటున్నాయ్. నోట్లో తేమేలేదు. శరీరమంతా తప్పతడిశిపోయింది చెమటతో. ముఖంపైనంతా ముత్యాలమాదిరిగా నిలిచాయి చెమటబిందువులు. ఆమెలో శక్తంతా ఆవిరైపోయిందా అన్నట్లు తేలికైపోయిందిశరీరం. ఆనాటిఅవస్థతోగూడినమూర్తినేమళ్ళా చూచి ఆనందిస్తున్నాడు నారాయణ.

"మీ రేనా ?" అన్నాడు కేశవరావు ప్రసన్నవదనంతో.

"ఎందుకూ ?" అన్నట్టు చూచాడా మెవైపు నారాయణ చిఱునవ్వు మొగంతో. ఆ రెండుసమాధానాలూ, ఆమెకంపాన్ని కొంత శాంతింపజేసినాయ్.

"ఉండండి. కాఫీపట్టుకొస్తా" అంటూ లోపలికెళ్ళి, మొగం గిగం బాగాకడుక్కొని, కాఫీ తెచ్చియిచ్చింది. యిచ్చి నిలబడింది చూస్తూ. త్రాగినాక,

"ఎందుకమ్మా పిలిపించావ్" అన్నాడు కేశవరావు. ఇపుడు మళ్ళా దొడ్డచిక్కొచ్చింది. తనచూపుల్నుఎదుర్కొన్న నారాయణ చూపుల్నుండి, తనచూపుల్ను నిమ్నమార్గంలోనడిపిస్తూ, ఏమిసమాధానం చెప్పనాదైవమాఅంటూ చింతించింది. కడకు,

"ఏమీ లేదండీ, ఈకతచదువుతూవుంటె, దీనిలో విధవావివాహాలగురించివ్రాసివుంటే, "అది మనసంఘంలో తప్పుగదా - అయితే మంచిదనివ్రాశాడేకవి—" అనే సందేహంవచ్చి, అడుగుదామనుకున్నామిమ్మల్ని. అందులో ఆదివారంగదా యీదినం అని పిలిపించాను" అన్నది చిఱుచెమ్మటలు తుడుచుకుంటూ ఒకకటాక్షం నారాయణపై వేసి.

ఫరవా లేదులెండి. ఐతే విధవావివాహాలు తప్పంటావమ్మా" అన్నాడు కేశవరావు.

"హిందూస్త్రీకి ఆజన్మాంతమూ ఒకడేగదండీ భర్త! ఇన్నిసార్లు వివాహమా స్త్రీకి? పురుషుడికి పరవా లేదు. స్త్రీపునర్వివాహం మన ఆచారంలోవుందా?" "ఆహా! లక్షణంగావుంది. ఇపుడుకాకున్నా ఒకప్పుడు ఆచారంగావుండేది. భర్తను పోగొట్టుకుంటేనూ— భర్త చనిపోతేనూ— పరివ్రాజకుడైపోతేనూ— నపుంసకుడైతేనూ— పతితుడైపోతేనూ— స్త్రీమరలా వివాహమాడవచ్చని మనపరాశరస్మృతి అనే

ధర్మశాస్త్రంలోవుంది. అప్పుడివన్నీ వుండేవి. స్వేచ్ఛవుండేది. అందరికీ ఒకేన్యాయం వుండేది. తర్వాత తర్వాత పురుషులకు స్వార్థమెక్కువై, స్త్రీలను కేవలం బానిసలుగా తయారుచేసి, లేనిపోని, నిబంధనలూ, చట్టాలూ కల్పించి, సంఘాన్ని నాశనంచేశారు''

''అయితే యిప్పుడట్టివి జరిగితే సంఘంవూరుకుంటుందా?''

చచ్చినట్లూరకుంటుంది. పసికూనల్ను పండుముసిలివాళ్ళకు కట్టేసంఘం, గడ్డితింటూవూరుకుంటుంది''

''ఆవిధంగా జరుగుతున్నాయా యిప్పుడు?''

''ఓ, లక్షలకు!'' అన్నాడు నారాయణ ధీమాగా ఆమె కేసి చూస్తూ.

''జరుగుతున్నాయమ్మా జరుగుతున్నాయి. కందుకూరి వీరేశ లింగంపుణ్యాన, ఎంతోమంది వితంతువులు బ్రదుకుగాంచగలిగారు. ఆయన స్త్రీస్వేచ్ఛకు, వితంతువివాహాలకూ కృషిచేస్తూవ్రాసిన, ప్రహసనాలూ, నాటకాలూ, కతలూ, మాదగ్గిర బోలెడున్నాయి. కావాలంటే నాగలింగాన్నంపు, యిప్పుడేపంపిస్తా.'' అన్నాడు కేశవ రావు.

''అయితే అట్టివివాహాలు తప్పుగాదంటారా?'' అంటూ నారాయణవైపుచూచింది.

''ఎప్పటికీగాదు'' అన్నాడు నారాయణ గంభీరంగా.

వినశిష్యబృందం హైస్కూలులో చేరింది. రామిరెడ్డి, నాగలింగం, శ్రీను రెండవఫారంలో చేరారు. అనసూయ, శ్రీలక్ష్మి, ఒకటవఫారంలో చేరారు.

శ్రీను అవ్వగారూరు హైస్కూలుకు అరమైలుదూరంలో వుంటుంది. మేనమామవుండేయింట్లో చేరి చదువుకుంటున్నాడు శ్రీను. స్కూలుదగ్గరిగా సరస్వతీపురంలో ఒకయింటిని అద్దెకుతీసి, వంటకొక ముసలమ్మ నేర్పాటుచేసి, రామిరెడ్డినీ, అనసూయనూ, అందులో వుంచాడు సుబ్బారెడ్డి. నాగలింగం హోటలులో భోంచేసి రామిరెడ్డి బసలో వుంటూవుండేవాడు. కరణానికి అవూళ్లో బంధువులుండబట్టి, శ్రీలక్ష్మి అక్కడవుంటూవుంది. శ్రీలక్ష్మివుండేయింటికీ, అనసూయ వుండేయింటికీ ఒక అర్ధఫర్లాంగుదూరంగూడా వుండదేమో! అందుకే శ్రీలక్ష్మి యెప్పుడూ అనసూయ బసలోనేవుంటుంది. క్లాసులోగూడా వీరిద్దరూ ఒకేచోట కూర్చొనేవారు. యెక్కడకెళ్ళినా, యేమిచేస్తూవున్నా, యిద్దరూకలిసేవుండేవారు.

శ్రీను పేరుకు వాళ్ళమామగారివూళ్ళో వున్నాడేగాని, యెప్పుడూ రామిరెడ్డిబసలోనే. ఎప్పుడుజూచినా, యిద్దరొకచోట కూర్చుని యేదేదో మాట్లాడుకొనేవారు. మనం "ఇట్లాచేస్తేబాగుంటుంది, అట్లాచేస్తేబాగుంటుంది" అని వాళ్ళకున్న ఆజ్ఞానంతోటే తీర్మానాలుచేసుకుంటూ, ఆకాశహర్మ్యాలు నిర్మించుకుంటూవుండేవారు. చదువువిషయంలోమాత్రం శ్రద్ధగా, దీక్షగా వుండేవారు. ఏనాటి పాఠం ఆనాడేచదివి జీర్ణించుకొనేవారు. ధనవంతుడైనా, అందులో రెడ్డిపిల్లవాడైనా, గర్వంలేకుండా, బాగాచదివేవాడు రామిరెడ్డి.

క్లాసులో శ్రద్ధగా, ఏకాగ్రతతో వినివస్తారుగాబట్టి, వారికి తెలియం దేమికనిపించదు అయిన పాఠాలలో. అధవా ఒకరికి తెలియకున్నా, మరొక్కరికి తెలిసేవుంటుంది. శీనంటే మొదట్నుండీ బలేయిష్టం రామిరెడ్డికి. అతడొక నిమిషం కనబడకున్నా ఫీలయ్యేవాడు. ఇది వరకు తనవూళ్ళోవుండగా, అదంతా మూఢవాతావరణం కాబట్టి, శీనుతో బాగాకలిసి వుండడానికంత స్వేచ్ఛ లేకపోయేది. ఇపుడతన్ని అడిగేవాడేలేడు.

నాగలింగం రెడ్డిబసలోనేవున్నా చాలావిషయాలలో వాళ్ళతో కలిసేవాడుగాడు. చదువుసమయంలో అందరూ కలుసుకుంటారు. నాగలింగం కాస్తమారినప్పటికీ, ఏదోఇంకా ఆధిక్యముందనుకుంటూ నేవున్నాడు. అందులో వాళ్ళనాన్న యింటినుండి ఘాటైనజాబులు వ్రాస్తూవుంటాడు. తాను రాజంపేట కెప్పుడైనావస్తేనూ, నాగలింగం యింటికిపోతేనూ, ఏమేమోవిషయాలు చెప్పేవాడు. పూర్వం బ్రాంబలంతా యెట్లాబతికిందీ, యెట్లారాజ్యాలేలిందీ, రైతులంతా వారంటే యెంతమర్యాదచూపేదీ–ఇట్లాంటివన్నీ చెప్పేవాడు. అయ్యవార్ల బోధన వేరేధోరణిలోనడిచేది. వీళ్ళస్నేహంవల్ల మరొక పంథాలో పడేది. ఇంతకూ ప్రస్తుతం అతను మధ్యమార్గంలో నడుస్తున్నాడు.

కోటపిల్లవాండ్ల ప్రత్యేకతను గుర్తించడానికి పిల్లలకు, ఉపాధ్యాయులకు ఎంతోకాలంపట్టలేదు. వాళ్ళక్వార్టర్లీమార్కులు చూచేటప్పటికే అందరికీ ఆశ్చర్యంవేసింది. క్లాసులోవాళ్ళెంత ఏకాగ్రతతో వుంటారో, ఎంతత్వరగా, సూటిగా, ప్రశ్నలకు జవాబులు చెబుతారో అయ్యవార్లనుకుంటూండేవారు. మొత్తానికి అందరూ కోటగడ్డవారు అని ప్రత్యేకతతో సంభావించేవారు. మనవారుగూడా సగర్వంగా, "మేంకోటగడ్డవారమోయ్" అనేవారు.

క్వార్టర్లీ, హాఫ్‌యియర్లీ పరీక్షలవేకాకుండా, క్లాసుపరీక్షల మార్కులుకూడా తమఅయ్యావార్లకు వ్రాసేవారు వీరంతా. అవే గాకుండా, ఉపాధ్యాయులు, ఇతరపిల్లలు, ఎవరెవరియెడ, యేవిధంగా ప్రవర్తించేదీ - వాళ్ళవాళ్ళ ప్రవర్తన లెట్లావుండేది -అన్నీవ్రాసేవారు. వాళ్ళు మంచిమంచి సలహాలు వ్రాసేవారు. ప్రతి శనివారం, కేశవ రావో, నారాయణోవచ్చి బాగాప్రోత్సహించి వెళ్ళిపోయేవారు.

ఇట్లా రెండేండ్లుగడిచాయి. అనసు యిపుడు మూడవఫారం. పదకొండుదాటి పన్నెండునడుస్తూంది వయసు. అవయవాలు అట్లా అట్లాకుదురుకుంటూన్న వయసది. ఆసమయంలో బాలికలు కొంత చిలిపిగా, చురుగ్గావుంటారు. అస్పష్టమైన భావలౌల్యముతో అనితర మైన ఆనందాన్ని పొందుతూంటారు. అకారణ శరీరపారవశ్యంతో అవ్యక్తసుఖాల్ను పొందుతూంటారు. అదొక ప్రత్యేకమైన, విచిత్ర మైన వయోభేదము.

శ్రీను అనసూయ చిన్నప్పుడే పరస్పరం ఆకర్షించుకున్నారు. అది అకారణం. అదెందుకో వారికి తెలియదు. ఆపరస్పరప్రేమ వారికే యేదో అవ్యక్తంగా తెలుసు. అయితే, యితరులకంటే భిన్నంగా పరస్పరం ప్రేమించుకుంటూన్నామని బాగా యెరుగుదురు. అయితే, యిపుడు కొంత భిన్నత్వంకనబడుతుంది. కారణం కొద్దికొద్దిగా ఆమెకు అవగాహనవహాతూవున్నది. ఆడపిల్లకు ఊహ తెలిసినప్పటినుండీ వివాహావిషయాలు వింటూన్నప్పటికీ అదేమిటో తెలియదు. వివాహ మంటే యేమిటో ఈవయసులో ఆలోచిస్తారు. ఎటువంటివాణ్ణి చేసుకోవాలో, ఎట్లాంటిసుఖాలు అనుభవించాలో కొద్దిగా ఈ వయ సులోనే ఊహించడంప్రారంభిస్తారు. ఈ వివాహాదర్శాలు వారివారి సంస్కారాన్నిబట్టివుంటాయి. అనసూయలోని మార్పులన్నీ శ్రీలక్ష్మి లోగూడా అక్షరంతప్పకుండా అన్వయిస్తాయి. ఒకేవయసు, ఒకే

చదువు, ఒకేశిక్షణ, ఒకేఆదర్శం, ఇవీకారణాలు. చిన్నప్పటినుండి గూడా, వీరెంత అన్యోన్యంగా వుంటూవచ్చేవారో, కాస్త ఊహించుకోవాల్సిందే. శ్రీలక్ష్మినిచూస్తేఅనసూయ ప్రియసికోసంయెదురు చూస్తూ గుటకలు మ్రింగుతూవున్న ప్రేమికుడికి, ఆప్రేయసి కనిపిస్తే అమాంతంగా కౌగిలించుకొని, తనివిదీరా యెంతగా ముద్దాడుతాడో—అంతకంటే యేమాత్రము తక్కువ చెయ్యదు. ఇద్దరూ పరువుపైపడి, ఒకర్నొకరు గిలిగింతలు పెట్టుకొని కేకలేసి నవ్వుకుంటారు. శ్రీలక్ష్మి తలను, తన మడిచిన హస్తంపై పెట్టుకొని, ఆప్యాయనంగా ఆమె కండ్లలోకిచూస్తూ చేతివ్రేళ్ళతో ఆమె నునుపైన బుగ్గలపై కొడుతూ "నాబంగారు లక్ష్మి" అనేదికండ్లు అర్ధంమూసి.

ఆనాడు వీళ్ళిద్దరికీ క్లాసులేదు. ఇంట్లోపడుకొని, తమాషాగా మాట్లాడుకుంటూ, ఒకర్నొకరు గిచ్చుకుంటూ, గిల్లుకుంటూఉన్నారు.

ఇంతలో మధ్యాహ్నమైంది. రామిరెడ్డివచ్చాడు. ఇంతలో పరుగెత్తుకుంటూ వచ్చాడుశ్రీను. వచ్చి

"రెడ్డీ!మూడురూపాయలు కావాలోయ్!అర్జంటుపని. పుస్తకాలొచ్చాయ్" అన్నాడు.

"అయ్యో! నిన్న నేడబ్బయిపోయిందిశ్రీనూ, ఇంకెట్లా? వి. పి వెనక్కిపోతుందేమో! రేపో, యెల్లుండో డబ్బురావాలిమనకు... శాస్త్రిగూడాలేడు. హోటల్ కెళ్ళినట్లుంది. వుండు, శాస్త్రిరానీ, అడిగిచూద్దాం."

"వీలుగాదు. పోస్టుమాన్ స్కూలుదగ్గిరున్నాడు. డబ్బుతెస్తానని చెప్పివచ్చా. ఎట్లా?"

"సరేయిక్కడేవుండు. చౌదరిదగ్గరుందేమో అడిగొస్తా"

రెడ్డివెళ్ళాడుబయటికి. లోపలయిద్దరూ వింటున్నారు. శ్రీలక్ష్మి అంది:— "నేను యింటికెళ్ళి పట్టుకరానా?"

"అంతదూరం యెందుకే" అంది అనసు. అప్పుడే పెట్టెలోనుండి డబ్బుతీసి శ్రీలక్ష్మి కొంటెచూపుల కొకవిధంగా సిగ్గుపడుతూ బయటి కొచ్చి,

"శ్రీనూ! ఇదో" అంది మూడురూపాయలుచూపిస్తూ.

"నీకెక్కడిది?"

"నీకెందుకది, ఇదినాది"

"అదినాకు తెలుసు! ఎట్లావచ్చిందీ అని"

"అమ్మయిచ్చింది"

"అమ్మనీకోసంయిచ్చింది. నాకోసంగాదు"

అనసు జవాబుకోసం వెతుకుతూవుంది గ్రుడ్లాడిస్తూ,

"వద్దు. నీకర్చుకుంచుకో. అన్న తెస్తాళ్లేయిపుడు"

"ఊహుఁ తీసికోవాలతప్పకుండా"

"వద్దు"

"తీసికోవ్వూ ?"

"నీకర్చులకుంచుకోఅనసూ"

"నాకేమీకర్చుల్లేవు. ఇదినాకర్చేలే. చెయ్యిపట్టుముందు"

"వద్దంటే"

"తీసికోవ్వూ ?"

"తీసికోను"

ఆమెకండ్లల్లో నీళ్లుపారాడాయి. క్రిందిపెదవి వణికింది. రెండు కొలుకులనుండీ రెండుబిందువులు బుగ్గలపై పుదిగజారాయి. అదొక మోస్తరుగాఅంది "తీసికోవ్వూ, శ్రీనూ ?" అని.

ఆముఖభంగిమం, ఆవేడికోలుచూచి శ్రీనుకు జాలేసింది. గుండె కొద్దిగా బాధపడింది.

"తీసికుంటాగాని, అన్నకుచెప్పు"

"వద్దు. చెప్పనక్కర్లేదు. ఇదినాస్వంతం" అని సంతోషంతో చేతిలోపెట్టింది. ఇంతలో "మరి, చిక్కువచ్చిందే" అంటూ రెడ్డి ఎవర్తోనోమాట్లాడుతూవస్తున్నట్లు వినిపించింది. సంతోషంతో అనసు లోపలికి పరుగెత్తింది. శ్రీలక్ష్మి పెదవులొకవిధంగాపెట్టి, కనురెప్ప లెత్తి, తల ఇట్లాఊచింది "ఊఁహూఁ" అంటూ. అనసువెళ్ళి ఆమెపై పడింది గాఢంగాకౌగలించుకొని. శ్రీనాడబ్బు జేబులోవేసికొన్నాడు.

అప్పుడే దిగాడునారాయణ మధ్యాన్నంబండికి. అతను ఆసంవత్సరం యస్. యస్. యల్. సి. పరీక్షకుకట్టుకున్నాడు. ఒకనెల ముందుగావచ్చాడు సెలవుపెట్టి. ఆనెలంతా సక్రమంగాచదివాడు. కొంచెంకొంచెమేసడలినవాళ్ళ క్రమశిక్షణ ఆనెలలో దార్లోపడింది. పరీక్షలు ముందేఅయిపోబట్టి నారాయణవెళ్ళాడు కోటకు.

నారాయణ చాలాచాలావిషయాలుగమనించాడు పిల్లలవిషయంలో. ఇతరఅయ్యవార్లవల్ల చాలావిన్నాడు. తానుస్వయంగా వాళ్ళపద్ధతులు, వాళ్ళపరస్పరప్రేమ చూచాడు. ఎంతోఆనందంగా చాలాచాలావిషయాలు కేశవరావుకు చెప్పాలనివెళ్ళాడు. నారాయణ కోటకొచ్చేటప్పటికి సుజాతకు A. B. C. D. లు నేర్పుతూన్న కేశవ రావు

"అమ్మా! వచ్చావ్రానాబాబూ ఒంటరిగానూ......"అని, పరీక్షలకు బాగావ్రాశావా? పిల్లవాళ్ళెట్లావున్నారు? ఆరోగ్యంగా వున్నారా? బాగాచదువుతున్నారా? వాళ్ళనుచూచినెలయింది" వరసగాప్రశ్నలువేస్తూపోతున్నాడు. అన్నింటికీ, ఆఁ, ఆఁ, అంటూ,

"ఆగవయ్యా, ఆగు. ఊరికేప్రశ్నలువేసుకుపోతేఎట్లా? జవాబులక్కర్లేదాయేమిటి? అన్నాడునారాయణ చొక్కావిప్పుతూ. కేశవ రావు బిగ్గరగానవ్వుకున్నాడు. స్నానానికివెళ్ళాడు నారాయణ.

మధ్యాహ్నం భోజనానంతరం చాలాచాలావిషయాలు చెప్పాడు నారాయణ. ఎంతో ఉద్రేకంతో, ఎంతో ఉత్కంఠతతో ఎన్నెన్నో విషయాలు చెప్పాడు.

"క్లాసులలో, దేంట్లో గూడా ఆయాతరగతులలో మనవాళ్ళే ఫస్టు. పరీక్షలలో మార్కులుఅద్భుతం. వాళ్ళ అభిరుచులు, అలవాట్లు అన్నీ గూడా ఏమీమారలేదు. పరస్పరాకర్షణ బాగాగమనించాను. కులాంతరవివాహాలు జరగవచ్చనుకోడానికి నాకుమాత్రం సందేహం కనబడ్డంలేదు. నాగలింగంగూడా బాగామారిపోయాడు. అందరికంటే వాడే అతిగావాదిస్తాడు కులాలవిషయంవస్తే. శ్రీనివాసుడివిషయం చెప్పడమెందుకు ? అయ్యవార్లే వాణ్ణిపొగిడేస్తూవుంటే? చూచావా! వాడెక్కువమాట్లాడడు అప్పటిమాదిరే. మనపిల్లవాళ్ళంతామాట్లాడు కుంటూ తర్జనభర్జనలు జరుపుతూవుంటే చూస్తూవూరుకుంటాడు. కడపటికి సొల్యూషన్ కు మనవాడేకావాలి. వాడెంతచెబితేఅంతే వాళ్ళకు. శ్రీనివాసుడివిషయంఅనుకుంటే కడుపూకాళ్ళూ చల్ల బడతాయోయ్!"

"అంతే, ఆ తేజస్సు కొందర్లోవుంటుంది"

"విజ్ఞానంపుట్టుకతోవస్తుంది. మంచినాగరికత, సంస్కృతిగల కుటుంబాలలోపుట్టినవానికి తెలివిబాగావుంటుంది – అనాగరికకులంలో పుట్టినవానికి తెలివివుండదు– పుట్టంగా పుడుతుంది తెలివి" అని అంటారేకొంతమంది అదెట్లా అన్వయిస్తుందిక్కడ ?"

"పుట్టుకతో పుడుతుంది తెలివి–అన్న దబద్ధం. పుట్టుకకూ, దానికీ సంబంధంలేదు. అది కుటుంబసంప్రదాయాలబట్టీ, వాతావరణాన్ని బట్టీ, వుంటుందనటంసత్యం. అట్టివాతావరణంలో పెరగటంవల్ల అట్టి విజ్ఞానమొస్తుందిగాని, అట్టిచోట పుట్టినంతమాత్రాన రాదు. ఒకవేళ యెవడన్నానాగరకతా – విజ్ఞానమూ– సంస్కృతీ–వుండే యిండ్లలో

పుడుతూనే గొప్పనాగరకతా - విజ్ఞానమూ-జన్మతోపాటు కలుగుతా యనటం కేవలంపొరపాటు. పుట్టుకతో ఏగుణాలూరావు. కాని పెంపకంలో అలవడతాయ్. పరిసరాల్ను బట్టి ఏర్పడతాయ్! తలి దండ్రులా, గురువులా, శిక్షణలోయేర్పడతాయ్! అంతేగాని, గొప్ప కులంలోపుట్తూనే గొప్ప తెలివి వుంటుందనుకోడం అవివేకం! అయితే చాలామంది యీవాదానికి విరుద్ధంగాభావిస్తారు. రెంటికీ ఫలితం ఒకటే. అయితే వీరిభావన వేరు. బిడ్డలెప్పుడూ తలిదండ్రులనూ,పరిస రాలలోతిరిగేవాళ్ళనూ అనుకరిస్తారు. అనుకరణవల్లనే వాళ్ళు మాట్లాడ్డం, నడవటం, భోంచేయటం ఇత్యాదులన్నీ నేర్చుకుంటారు. వాళ్ళనుకరించేది నాగరికులనూ, విజ్ఞానులనూ, సంస్కృతీపరులనూ అయినట్లయితే, తప్పకుండా వారిలో అట్టిబీజాలేనాటుకొని, పెరగ డానికి ఆస్కారముంది. ఎక్కడో తప్పిపోవచ్చు. దీన్ని చాలామంది జన్మకు అపార్థంచేసుకుంటారు. ఒకచిన్న ఉదాహరణచెబుతా:—

గొప్ప వైజ్ఞానికునియింట్లో పుట్టినబిడ్డను, వెంటనే ఆటవికుల స్వాధీనంచేసి, అక్కడప్పుడేపుట్టినబిడ్డను, ఈయింట్లోఉంచి, మార్పులు తెలియకుండాచేసి, పెంచమంటే - ఆవిధంగాపెరిగినబాలుడు - ఎట్లా సంస్కృతిగలిగివుంటారోచూడు! వాడిజన్మయేదైనాగానీ, వాడాట విడుడే! అవేచేష్టలు! అవేమాటలు! అవేభావాలు, వీడో! అన్నీ భిన్నమే.

ఈవేధవకులాలు అట్లావుంచిమాట్లాడ్తే, శీనుఏకులంవాడు? ఆమాలవాడలో ఏమిసంస్కారము, ఏమినాగరికత యేడ్చింది. ఇట్లా యెందుకు తయారయ్యాడు? నాగలింగం అట్లా యెందుకు తయా రయ్యాడు శాస్త్రులకు భిన్నంగా. రెడ్డి నాన్నకు భిన్నంగా, యెందుకు తయారయ్యాడు? అంతా శిక్షణవలన! అంతే. దేవుడందరికీ ఒకేరకం

తెలివిని ప్రసాదిస్తాడు జన్మాదిలో. దాన్ని ఉపయోగించుకోడంలో వుందంతా!

"అయితే కొంతమంది చురుకైన జ్ఞానవంతులబిడ్డలు ఆవిధంగా నేవుంటారే, దానికేంజెప్తావు?"

"ఓహో, అదికాస్తవేరు. పిల్లలకు జన్మతఃసంక్రమించేది కొంత వుంది. అది తలిదండ్రుల ఆరోగ్యం. తలిదండ్రుల మెదడు చురుకైందయితే, బిడ్డలకదితప్పదు. అయితే పెంపకంలో దాన్ని దుర్వినియోగంచేస్తే, వెధవైపోతాడు. దీనికే, నాగరికతావిజ్ఞానమూ వున్నకుటుంబాలై చక్కనిశిక్షణవుంటే ఇంకా బాగా మంచిఫలితాన్నిస్తుంది."

వీరు కేంద్రీకరించిన హరిజనవాడలో ధారాళంగా వ్రాయ చదువనేర్చిన యువకులు చాలామంది తయారయ్యారు. పిల్లలు, ముసలివారూ అందరూగూడా దేశవిషయాలు మొదలైనవి బాగా తెలుసుకున్నారు. ప్రతిదినం పేపరు పట్టుకపోయి, వారికి చదివిచెప్పేవారయ్యవార్లు మొదట. ఇపుడు వారికి స్వంతంగా ఒకపేపరువస్తుంది. ప్రపంచపరిస్థితులుబాగా అర్థంచేసుకుంటున్నారు. దానిలో మానవస్థానమేమిటో తెలిసికోగలుగుతున్నారు. "మాకెందుకయ్యా చదువు" అనేవాళ్ళు యిపుడుదానివిలువ గ్రహించారు. కాలం జరిగేకొద్దీ అయ్యవార్లపై వారిప్రేమా, గౌరవాలు అతిశయించిపోతున్నాయ్. వాళ్ళంటే వీళ్ళకు దేవుళ్ళతోసమానం. అయ్యవార్లడిగితే ప్రాణాలైనా యిచ్చేంత స్థితిలో వున్నారు.

ఆనాడే ఉదయం రాజంపేటనుండి విద్యార్థిబృందం దిగింది. సాయంకాలం చీకటిపడ్డాకకూడా అందరూ యేదోమాట్లాడుకుంటున్నారు. ఇంతలోమాలమాదిగలంతా బడివైపు వస్తున్నారుకోలాహలంగా. ఏవేవో అస్పష్టప్రతిజ్ఞలు వినవస్తున్నాయ్. బడితలుపుమూసి

వుంది. అందరూవచ్చి తలుపుకొట్టి "తియ్యండితలుపు" అని అరిచారు. విద్యార్థిబృందం అచ్చెరువుతో నిశ్చేష్టఅయింది. పాతసంఘటన జ్ఞప్తి కొచ్చింది. తటాలునలేచాడురామిరెడ్డి - వెంటనే లేచింది శ్రీలక్ష్మి. "ఏమిటది" అంటూ అందరూలేచారు. తలుపుతీయబోయ్యే నారాయణను ఆపి, నాగలింగంతీశాడు.

"బైటికిరాండి ముందు. రాకపోతే బలవంతంగానన్నా యెత్తుకపోతాం" అంటూన్నారు హరిజనులు.

"మేమురాం, మీరువెళ్ళండి" అంటున్నారయ్యావార్లు.

కొన్ని నెలలక్రితం, మాలమాదిగలు వేర్వేరుగా నీటిబావులు కావాలని పిటిషన్ పెట్టుకున్నారు. మాలవాడలో యిండ్లుగానీ, జనాభాగానీ యెక్కువగాబట్టి, మాలమాదిగ లిరువెగలకూకలిపి, మాలవాడలో బావిపెట్టించారు సర్కారువారు. ఆబావిని మనసుబ్బారెడ్డేకంట్రాక్టుకుతీసి, కొంతడబ్బుమిగిలించుకొని ఏదో ఒకవిధంగా తయారుచెయ్యించాడు. మాదిగలు ఆబావికి మేమురామంటారు. మాలవాళ్ళుతాకిననీళ్లు మేం తాగం " అన్నారు. "మాదిగలుతాకితే మాకెందుకు?" అని వాళ్ళను రానీమంటారుమాలలు.వీళ్ళల్లో ఇదొక తెగులు! ఎక్కడగూడా యీ తేడా పాటిస్తారు. కడపటికి తాగుడు దుకాణాలలోగూడా పాటిస్తారుదీన్ని. లింగాయితలకూ, బ్రాంబలకూ వున్నంతవైరుధ్యంకంటే యింకా పదునైందివీరిది. పైవారు కొంత చదువుకున్నమూఢులు, వీరు చదువురానిమూఢులు! అంతేతేడా! కల్లంగడికిపోతే, బ్రాహ్మణుగానీ, లింగాయితుగానీ-శూద్రుడుగానీ-మంగలిగానీ - చాకలిగానీ - ఒకేముంతతో ఒకేచోటతాగుతారు. అక్కడతేడాలేవుండవు. కాని మాల మాదిగలుమాత్రం కలవరు. వారికి ప్రత్యేకంగా ఒకఅర, వీరికిప్రత్యేకంగా ఒకఅర, ఉండవలసిందే. పొరపాటున ఒకరి ముంతొకరు తాకారో, దాన్నిపగలగొట్టా

ల్సిందే. అందులో మళ్ళా, మాల చాకలి ముంత వేరు! మాదిగ చాకలి ముంత వేరు!

అయ్యవార్లు చాలా ప్రయత్నంచేశారు. ఇన్నిట్లో గెల్చారు గాని, దీంట్లో పూర్తిగా దెబ్బతిన్నారు.

"ఓరే, ఒకచోట చేదుకుంటే తప్పేముందర్రా? ఫరవా లేదురా, ప్రాణాలుపోవు" అనిఅంటే, గొంతుకోసి అట్లాపారేసినా ఆపని చెయ్యమన్నారు.

"మీరంటరానివారుగదా, పైవారు, మిమ్మల్నీ, మాదిగల్నూ కూడా తాకకుండా ఒకేగాటగట్టి నీచంగా చూస్తారుగదా, ఆనీచ త్వంలోనైనా మీరిరువురు సమానులౌతారాకారా? మీరే, అంట రానివారే, కలవకపోతే, మిమ్ముల్ను తాకనేగూడదో, అనే సవర్ణ లతో మీరెట్లాకలవగలరు?" అని అన్నారు. ఎన్నన్నా "ససేమిరా" అన్నారు ముసలివాళ్ళు. "మేంచచ్చింతర్వాత, ఆపనిచేసుకుంటే చేసు కున్నారుగాని, మాబొందెలలో ప్రాణాలుండగా అట్లాచేస్తే మే మోర్చుకోం" అన్నారు. అయ్యవార్లకు చాలా చీకాకువేసింది. చాలాకోపంగూడావచ్చింది. ఎంతచెప్పినా వీలుకాలేదు. ఆ మోయన, సద్దుగాకుండా వచ్చియింట్లోకూర్చున్నారు.

ఇదీకత ! అందుకే హరిజనవాడ ఆబాలగోపాలం కదలి వచ్చింది. ఎంతోబ్రతిమాలడంవల్లా ఆవిధంగాచేస్తాము చూద్దురు రమ్మని రెండువర్గాలూ ఒప్పుకోడంవల్లా—క్షమాపణ వేడుకోడంవల్లా— అయ్యవార్లు శాంతించారు.

ఆమరునాడు శ్రీనుఅన్నాడు:—

"సార్! మాలవాడలో జంతువులకూ, మనుష్యులకు తేడా కనిపించడంలేదండీ— అబ్బా! ఆపందులు, ఆకుక్కలు, ఆక్కోళ్ళు...... మనం కాస్తశ్రద్ధతీసికుంటే......"

“అవునోయ్. రేపే ఆదివారం. గ్రామపారిశుధ్యవుద్యమం ప్రకారం మనమంతా బయలుదేర్దాం” అన్నారు అయ్యవార్లు. మళ్లా కేశవరావు అన్నాడు:—

మేం అనుదినమూ చెప్పేవాళ్ళం, యిండ్లనూ, వీధుల్నూ శుభ్రంగా వుంచుకోమ్మని. వారికా విషయం పట్టేదేగాదు. తాత్కాలికంగా తలలువూపేవారు. అందులో వారితప్పుమాత్రం యేమీ అంతగా కనబల్లేదు. ప్రొద్దస్తమానం గాడిదకష్టంచేసి, ఉసూరోమని యింటికొచ్చి, కాళ్ళూచేతులూపీకుతూవుండగా, చచ్చినట్లు పడిపోయే వారికి శరీరంపైనా, ప్రాణంపైనా అంతమమతలేనివారికి ఆరోగ్యసూత్రాలెక్కడెక్కుతాయ్! అయినా మేముచెప్తూనేవచ్చాం. చెప్పిచెప్పీ విసుగెత్తింది. రేపటితో ఈపనిగూడా ముగిసిపోవాలి.”

ఆదివారం అందరూబయలుదేరారు మధ్యాన్నం. ప్రతివారూ తలావొకచీపురుతీసుకున్నారు. రెండుతట్టలు తీసికొన్నారు. వెళ్ళారు. ఒకచోట మొదలుపెట్టారు ఊడ్చేందుకు. అప్పటికి వేసవిఅయినందువల్ల పనులు తక్కువకాబట్టి, చాలామంది ఆడవాళ్ళు, మగవాళ్ళూ వున్నారిండ్లలో. అయ్యవార్లుపనిచేస్తూవుంటే, ఆశ్చర్యంగాచూస్తూ పరుగెత్తుకొచ్చి,

“ఇదేందీ అన్యాయ్యం” అన్నారు.

పాతపాఠం వల్లించారయ్యవార్లు. తలావొకచీపురుకట్టతెచ్చి ఆడవాళ్ళు వూడుస్తూవుంటే, చెత్తంతా మగవాళ్లుతీసి దిబ్బలలో వేశారు. అంతావూడవటం అయింతర్వాత

“ఇంకిట్టరావొద్దుస్వామీ” అన్నారు.

“మీరు ప్రతిదినం, యీవిధంగాచేసుకుంటేసరి! మురికి కంటికగుపడిందా, మేమొచ్చి ఊడుస్తాం – మమ్ముల్ని ఇక్కడికి ఈపనికి

రాకుండా చెయ్యాలంటే, మీరు శుభ్రంగా వుండండి. ఇండ్లూ, వీధులూ శుభ్రంగా వుంచుకోండి'' అన్నారు.

''ఏం, మేమొచ్చి రోజూ వూడిస్తే బాగుండదూ ?'' అన్నారు శ్రీలక్ష్మి అనసులు వంకర్లు తిరిగి.

''ఎందుకు బాగుండదూ ?'' అంటూ కులికారాడవాళ్ళు ఆనందంతో. అంతా పునరాగమనం చేశారు. అప్పట్నుండీ హరిజనవాడ చాలా శుభ్రంగా వుంటూ వుంది.

అదేగాకుండా, కోటలోగూడా చాలా ప్రాంతాలు చాలా మురికిగా వుండేవి. అదే మంత్రం పఠించారు. అది బ్రహ్మాస్త్రమైంది. కోటగూడా చాలా శుభ్రంగా వుంటున్న దిపుడు.

౧౦

పల్లెలలో యిదొక దురలవాటుంది. ఎవతెన్నా కాస్త అందంగా ఉంటే, ప్రతియువకుడూ కన్నేస్తాడు. దాన్ని గురించి గుంపుగా గూడి మాట్లాడుకుంటూ వుంటారుగూడా వేరేపని లేనట్టు. అది బీద యువతే అయితే ప్రయత్నాలు సాగిస్తారు. అందులో ధూనాది, మొరికల మొదలైనవాళ్ళయితే నేరుగా వెళ్ళి అడగడమే. మాలామాదిగలయితే మరీనీచం వారికి. ఒప్పుకోకపోతే, దౌర్జన్యంగానయినా చెఱచడమే. ఈ దౌర్జన్యం, ఈ హింసాకాండ, వీట్లవల్ల ఎంతో మంది మూఢులు, ఎంతో మంది శీలాన్ని చెరుస్తూ వుంటారు కామతృష్ణ కొరకు.

రామయ్యగూడా తేలిగ్గానే భావించాడు లక్ష్మిని గురించి మొదట. దానికి విరుద్ధమైన ప్రవర్తన చూచి, ''ఈమాలముండగూడా పెద్ద పతివ్రతేరా ?'' అని హేళనగా అనేవాడక్కడక్కడా. కొంతడబ్బు

యెక్కువగాయిస్తే లొంగుతుందనుకున్నాడు. ఆనాటివిషయాన్ని తల్చుకొని కొంచెంజంకాడు. తానే స్వయంగావెళ్ళి అడగడానికి గుండెలు లేకపోయాయి. పోనీ విరమిద్దామాఅనుకుంటే కోరికలు విజృంభిస్తున్నాయి. వెనుకాముందూ ఆలోచించాడు. "యేమైతేమాత్రం యేంజేస్తుందిలేఅది" అనుకున్నాడు. ఒకనాడు వాళ్ళకూలికొచ్చే ముసలామెచేతికి పదిరూపాయలిచ్చి పంపించాడు ఏమేమో యింకా ఆశలుచెప్పి. ఆముసల్దిగూడా డబ్బుకాశపడి తీరుతుందిలే అనుకొని, లక్ష్మినడిగిందు పదిరూపాయలు జూపించి. తనజాతినే స్వయంగా వ్యభిచారానికి పురికొల్పుతున్న ముసల్దానిపై బలేకోపమొచ్చింది లక్ష్మికి. ఆపాదమస్తకంమండగా, చీపురుకట్టతీసికొని, గట్టిగా రెండుచరుపులు చరిచింది. పైగాఅంది:— ఆగాడిదకొడుకు పెండ్లాన్నిగూడా యిట్లాగే పంపిస్తాడా?" అని.

దెబ్బలుతిన్నముసల్ది ఒకటికిరెండుగాచేసి వానితోఅన్నది. వాడు మండిపడుతూ "ఆమాలముండ నాపెళ్ళాంమాటెత్తిందా? కండ్లేమీ కనిపిస్తున్నట్టులేదే! చూస్తాం దానిపతీతతనం!!" అని మీసందువ్వి ఆలోచన్లు సాగింపమొదలుపెట్టాడు ఆదినంనుండి. లక్ష్మి ప్రతిదినం ఎట్లాపోయేదీ, ఎక్కడపోయేదీ అంతాకనిపెడ్తూ కూచున్నాడు.

ఒకనాడుదయం కొంచెం చినుకులుపడ్డాయ్. చాలామంది కూలికివెళ్ళలేదు. యల్లప్ప ఆదినండుదయం రాజంపేటకువెళ్ళాడు. సాయంకాలం కొంతమందిఆడవాళ్ళు ఆకుకోసుకొచ్చేందుకు అడివికి పోతూవుంటే, లక్ష్మిగూడావెళ్ళింది. ఆవిషయం ఆనాటిముసలిది రామయ్యతోఅంది. రామయ్య తనరౌడీలతో బయలుదేరాడు. చెట్ల చాటున నక్కినక్కిపోతున్నాడు రామయ్య. ఎంతసేపటికీ ఒంటరిగా దొరకలేదులక్ష్మి. ప్రొద్దుకుంకిందిగూడా. అందరూ గంపలకుఆకేసి

యింటిమొగంపట్టారు. అందరూ ముందుగా వెళ్తున్నారు. లక్ష్మి కాస్త వెనుకపడింది. అప్పటకి కొద్దిగా చీకటిపడుతూవుంది. ఇంతలో ఆమె గంపపైనుండేఆకు గాలికి కాస్తకిందపడింది. గంపదింపి, ఆకు మళ్ళా వేసుకొని, నెత్తికెత్తుకొనేసరికి, ముందువారు మరికొంతముందుకు వెళ్ళారు. ఒకఅరఫర్లాంగు ఎడముంటుంది. వాళ్ళీమెను గమనించ లేదు. ఈమెవాళ్ళను హెచ్చరించాలేదు. లక్ష్మి గబగబానడుస్తూన్నది వాళ్ళనెదుర్కోవాలని. మరికొంత చీకటిపడింది. అప్పటికొక చిన్న వంక సమీపించింది. వంక కొంచెంలోతుగావుంటుంది. నీళ్ళులేవు. ఆవంకలోదిగితే, ఇవతలా, అవతలా ఎవరూకనిపించరు. దిగి గబ గబా నడుస్తున్నదిలక్ష్మి. గుండెలెందుకో దడదడకొట్టుకుంటున్నాయి. వెనక్కి తిరిగిచూడకుండా నడుస్తూంది. తనవెనకల కాలిఅడుగుల చప్పుడు సన్నగావినిపించింది. ఆఅసురసంధ్యవేళ ఏదోదయ్యమేమో అనుకొంది. హృద్వేగం ఎక్కువైంది. దేహమంతా చెమటలుపోసి నయ్. ఊపిరంతాబిగబట్టి గబగబాఅడుగువేస్తూవుంది. గంపేముందూ క్రిందపడిందో - తననోటికే గుడ్డముందూ కట్టబడిందో తెలియదు గాని, అ ర వ బో తే గుండెలో పట్టుకున్నట్లుతోచింది. ఏదో ప్రయత్నించిఅరిస్తే, ఆగుడ్డలోదూరి శబ్దం బయటికిపోలేకపోయింది. రౌడీలు ప్రక్కకీడ్చుకపోయారు దారితప్పించి. ఒకపొదలోకి మోసుక పోయారు. ముఖానికి గుడ్డవిప్పేటప్పటికి, రామయ్య పిడిబాకు చేత పట్టుకొని, నిలబడివున్నాడెదురుగా యమునిమాదిరిగా. వానికండ్లు కషాయరంగుల్నీనుతున్నాయ్. భీకరాకారుడై నిలబడివున్నాడు. వాణ్ణి చూడగానే లక్ష్మికి గుండెలు అవుటిల్లిపోయాయ్. గడగడపడుర్తూ, గద్గదికస్వరంతో.

"స్వామీ! చంపొద్దు, అంది రెండుచేతులెత్తి దండంపెడుతూ.

"ఊఁ అంటూ, గుడ్లురిమి, జుట్టుపట్టుకొని," అరిచేవ్! నో రెత్తితివంటే చంపేస్తా, చెప్పు, మొన్ననువ్వేమన్నావ్? అన్నాడామె మెడను వెనక్కిలాగి తానుముందుకువంగుతూ

లక్ష్మి వెలవెలపోయింది. నిలబడింది నిర్జీవంగా.

"ఊఁ, చెప్పు" అన్నాడు పండ్లుబిగించి, జుట్టువిడిచిపెట్టి.

"ఏమీపలకలేదులక్ష్మి. తలవంచి నిలబడిందికన్నీళ్ళురాలుస్తూ.

"ఇటుచూడు! నీకేమీభయంలేదు. చెప్పు నీకెంతకావాల్నో. ఏమైనాయిస్తా.".

"నాకొద్దు. నన్నిడిచిపెట్టండి మీకుపున్నెముంటాది. నాకు వాళ్లుబాగాలేదు." అని యేడ్చింది వలవల.

మళ్ళాభీకరాకృతి దాల్చాడురామయ్య.

"కూర్చో" అన్నాడు రొప్పుతూ

సింహగర్జనకు లేడిపిల్లలాగా దడదడలాడిందిలక్ష్మి. గడగడ వడుర్తూ, వణికేకంఠంతో, "విడుస్వామీ, పోతాను" అంది బెదరి చూస్తూ.

పండ్లుపటపటలాడించి,

"ఎక్కడికిపోయేదీ" అంటూ విశిరాడు జుట్టుపట్టి. గిరగిర తిరిగి పడింది లక్ష్మి. భూమిలోంచి పొడుచుకునివచ్చిన రాతిపైన తల పడింది. రక్తం చిమ్మించికొట్టింది వానిగుడ్డలపైన. ఆరక్తంచూచే టప్పటికి రామయ్యకండ్లు భ్రమిశాయి. పరుగెత్తడానికి అడుగు వెనక్కేశాడు. ఇంతలో బలంగా ఎవరో రెండురెక్కలు పట్టుకొని, విరుగకట్టేశారు. రాడీలు కేకలేశారు. ఊరొకఫర్లాంగుకంటే కాస్త యెక్కువవుంటుందక్కడికి. ఆఆర్తనాదాలువిని, పరుగెత్తారుచాలా మంది కర్రలతో, ఆవున్ననలుగురు మాలయువకుల్ను బాగాకొడు తున్నారు. ఇంతలో చాలామంది మాలవాళ్ళు పొలమరిపని అయి

పోగా అడివినుంచివస్తున్నారు. దారిలోనే పడిపోయివున్న ఆకుగంప ప్రక్కనే పడవేసివున్న సామానుకోయ్యేగా, దగ్గరలోవినిపిస్తున్న కోలాహలం – విని కర్రలుతీసికొని గబగబా, ముందువాళ్ళమీదికే పరుగెత్తారు. ఇంతలో ఊరివారు మాలవాళ్ళను బాగాచితకకొట్టి రామయ్య కట్లువిప్పారు. ఈమాలల్ని చూడగానే కాలికిబుద్ధిచెప్పారు.

హరిజన వాడంతా ఆరాత్రి అలజడి. అందరూ లక్ష్మికి సానుభూతి చూపుతూ, "అయ్యో, యెందుకు వెనకవిడిస్తిమే!" అని వాపోయారు.

"పాడోడు, ఆరామయ్య కేంపోగాలమమ్మా" అన్నారు కొందరు.

"ఇంగరూంటైతే బిడ్డను పానం తీశేశుండుగదునే" అని వాపోయారు కొంతమంది ముసలమ్మలు.

యువకులకు పట్టపగ్గాలులేవు. ఒకడికీభూమిమీద కాలునిలవలేదు. పొలాలలోంచివచ్చిన వాడొచ్చినట్టుగా ఆమూకలోచేరి అలజడికి చెయ్యికలపజొచ్చాడు.

ఒకడుమీసంతిప్పి, 'రాండిరో, వాణ్ణి నమిలేస్తాం" అన్నాడు. మరొకడు పిల్లలమీది గుడ్డఎగదీసి, "పదండ్రా, యీనాలి,"అన్నాడు పండ్లు పటపటకొరికి.

లక్ష్మికి అప్పటికే బాగా తెలివివచ్చింది. ఏదో తొందరగా ఆలోచించి, కండ్లనీళ్ళురాలుస్తు ఈవిషయంలో మీరేమీ గోల చెయ్యొద్దు. ఊరకుండండి. ఏంచేసినానన్ను శిక్షించినట్టే. నే నందర నోళ్ళలోనూ పడతాను. నామీద మీకు దయవుంటే, ఎవరిపాటికి, వాళ్ళు యిండ్లలోకిపొండి అనిబ్రతిమాలింది.

మరునాడు యువకులు చాలామంది పనులకుపోలేదు. యల్లప్ప కోసం యెదురుచూస్తూ కూర్చున్నారు. మధ్యాహ్నానికి రావలసిన

వాడు సాయంత్రానికొచ్చాడు యల్లప్ప. చూచాడు, విన్నాడు, తోక త్రొక్కిన పాములాగా చుఱ్ఱున లేచాడు. గుండెలుమండిపోయాయ్. ఉద్రేకంతో ఒడలు ఉడుకెత్తింది. వెర్రెత్తి యిల్లంతా చిందులు తొక్కాడు. నోటికొచ్చినట్లల్లాబూతులుతిట్టసాగాడు. మరికొంతమంది ఉద్రేకులుకలిశారు.

"ఇంతనీచంగా దారుణకృత్యాలకు పాల్పడేదీగాక, ప్రాణాలకు గూడా యెక్కపెట్టడమా? ఇంతగా మనల్ను హింసిస్తూవుంటే, మనం సహించి వూరకుండడమా?" అన్నారుకొందరు.

"తక్షణంబుద్ధిచెప్పకపోతే వ్యవహారాలింకా ముదుర్తాయి" అన్నారు మరికొందరు.

"వాడిరక్తాన్ని కండ్లచూడాల్సిందే" అన్నారింకాకొందరు.

వింటూంటే లక్ష్మికి ప్రాణాలెగిరిపోతున్నాయ్. శూన్య దృష్టితో బయలుదేరబోతూన్న యల్లప్ప కాళ్ళపై బడింది. పోవద్దని బ్రతిమాలింది. కన్నీళ్ళురాలుస్తూ కాళ్లకుచుట్టుకొని కూచుందిగట్టిగా. ఇంతలోకే కోనప్ప ముందుకొచ్చా డందర్నీతోసుకొని. పండుముసలి వాడు. అనుభవంబాగావున్నవాడు. ఇటీవల కాస్తజ్ఞానార్జనగూడా చేసుకున్నాడు. రాబోయేకష్టసుఖాలు గుర్తించేప్రజ్ఞ అతనికుంది. అతనితోబాటు మరికొంతమంది ముసలివాళ్ళొచ్చారు. పాతఅనుభ వాల్ని జ్ఞప్తికితెచ్చుకొని,

"మేమడ్డొస్తునామని మీరుకోప్పడకపోతే ఒకవిషయంచెబు తాను – మనకా, భూముల్లేవు, ఆస్తులుఅంతకంటేలేవు. కూలిచేసు కొని బ్రతికేవాళ్ళం. కాలమంతా ధనమున్నవాళ్ళది. బీదవాడు న్యా యంగా సంచరించినా, ధనమున్నవాడు దయదలిస్తే, దాన్ని అన్యా యంగామార్చగలడు. అందరూవాళ్లతట్టే మాట్లాడ్తారు. మరొక ముఖ్యవిషయం:– మనం అంటరానివాళ్ళం. మనమంటే వాళ్ళకు బలే

నీచం. ఇటీవలయింకా యెక్కువయింది. మనల్ని పైకి రానీకుండా తొక్కివెయ్యాలని, యుగయుగాలుగా వారిహృదయాల్లో నాటుకపోయింది. రక్తంలోకలిసి, నరనరాలకుపట్టి ఈభావంతో చేవెక్కిపోయివున్నారు. మనవిషయానికొస్తే పైనలుగురూ ఒకటౌతారు. వారుధనవంతులు; మనం ధనహీనులం - వారు పలుకుబడిగలవారు, మనకెక్కడా గెంటివేతలు - వారేపనిచెయ్యడానికైనా సమర్థులు - మనంకాము - అటువంటప్పుడు మనదే న్యాయమైనా, వారంతాకలిసి డబ్బైనా ధారవోసి, దాన్ని అన్యాయంక్రిందమార్చేస్తారు. అదేగాదు- వ్యవహారంచేసి డబ్బుందిగాబట్టిగెలుస్తారు. తర్వాతమనల్ని నానా విధాలా హింసిస్తారు. ఇంకొకవిషయం. పాపం, ఆయిల్లాలు ఒకే మోయన యేడుస్తూవుంది. "నామానంకాస్త మంటగలిసిపోతుందో అనిగోలపెడుతూవుంది. కాస్తఆమెకోరకన్నా ఆగాలి, " అన్నాడు.

ఒకయువకుడు లేచాడు.

"అట్లా యెన్నటికీగాదు. వాళ్ళతో వ్యవహారమాడకుండా ఉండటం అసంభవం. మనం ముండలమాదిరిగాకూర్చుంటే, వారు మరికొంతతీవ్రంగా స్వారిచేస్తారుమనపైన. యీనాడు యల్లప్ప యింట్లో జొరబడ్డారు. దాన్నిఉపేక్షిస్తే, రేపు మనయిండ్లలోదూరి, మనఆస్తుల్నీ, మనపెండ్లాలనూ చెరుస్తారు. మనమంతా అసమర్థలంగా, నీచులుగా వారికండ్లకు కనబడబట్టే వారీవిధంగాచేస్తున్నారు. మనం వారితోపాటు బ్రదకాలంటే,—మనమూ, మనపిల్లలూ, మనభార్యలూ, సవర్ణహిందువులమాదిరిగా బ్రదకాలంటే - మన జాతి సవర్ణహిందూజాతికాళ్ళకిందపడి, నలిగిచావకుండావుండాలంటే- ఇట్లాంటిచేష్టల ప్రతిఘటించి మట్టుపెట్టాల్సిందే! ఇపుడు రామిగాణ్ణి చంపాల్సిందే - మానంగలిగినమగవాళ్ళుగా బ్రదకాలంటేరాండి. వెంటనే నడవండి" అన్నాడు ఉద్రేకంగా, అందర్నీఉద్రిక్తులచేస్తూ.

ఔనంటే అవునన్నారు మిగిలినయువకులు కర్రలుపైకెత్తి. బయలుదేరారు.

అప్పటికి కెనిమిదిగంటలయివుంటుంది. అప్పుడే బట్టీలోంచిదింపిన కాంపుదుసారాయిని కాస్తసేవించి, మిగిలిందాన్ని ముందుపెట్టుకొని, మాంసపువేపుడునునంజుకుంటూ మాట్లాడుకుంటున్నారు రామయ్య, గుండయ్య, గంగయ్య మరియిద్దరూ. మాలవాడలో జరుగుతూవుండిన విషయం అంతా చెప్పాడురామయ్య. ఇక "మనపైకి బయలుదేరడమే తడవు" అన్నాడురామయ్య కాస్తఅధైర్యంతో.

"ఊఁ, ఏందిరామయ్యా? మనదెబ్బజెప్పితే ఒక్కొక్కడే పారుకోడో?" అన్నాడు గంగయ్య మీసంత్రిప్పి సీసాపైకెత్తుతూ.

"అమాంతంగా నలగర్ని చంకలలో యిరికించుకొని, వూరి బయటికియెత్తుకపోయి కొట్టనంట్రా" అన్నాడుగుండయ్య మైకంతో.

"మర్రూం తేసుకోరామయ్యా. మజాగావుండాది" అన్నాడింకొకడు తూగుతూ.

"వాళ్ళుచంపుతామన్నారట్రో" అన్నాడురామయ్యా తేలిగ్గా నవ్వి.

"అహ్హాఁ, మన మోచేతికిందినీళ్లుతాగి, మనంపారేసినసంగటి తినే మాలగాడ్డికొడకల కంతపొగురా? చంపుతారంట్నా. యీనాటి కింతకొచ్చినారా?" అన్నాడుమరొకడు.

నవ్వుకుంటూ,ఊగుతూ, తూగుతూవుండగా, బైట గట్టికేకలు వినవచ్చాయ్. జనసమూహం తోసుకవస్తున్నట్లుగా గ్రహించాడు రామయ్య.

"ఒరేయ్, వచ్చారట్రో! లెయ్యండి. లెయ్యండి" అన్నాడు తత్తరగా.

"రామయ్యా, కూరబలేవుండాదయ్యా. ఇంగా నాలుగు ముక్క కలుపట్టకరా?" అన్నాడుగుండయ్య తూగుతూ.

"యింకా యేంతునకర్రా మొద్దముండాకొడకా ? లేరా. వచ్చారువాళ్లు. ఇంకేముంది ?"

"అదొకలెక్కంటయ్యా. కర్రతిప్పి పైనబడితే, ఎక్కడివాళ్ల క్కడపారిపోరా?" "పదండ్రా. పదండి"

రామయ్యబయటికొచ్చిచూచి బిత్తరకపోయాడు. ఆవెన్నెట్లో ఒకమూంచి యిరవై అయిదుగురు మాలమాదిగలు కర్రలతో నిలబడి వున్నారు గుడ్డాగిడ్డాయెగజెక్కి. యల్లప్ప అందరికంటే ముందుగా వున్నాడుసిద్ధంగా. రామయ్యనుచూడగానే యల్లప్పకుశివంహెచ్చింది. పండ్లుకొఱుకుతూ,

"రారా. నియ్యయ్యా. రాముందుకు" అన్నాడు.

"............"

"ఏంరా నిలబణ్ణావుమొద్దులాగా" యల్లప్పన్నాడు రొప్పుతూ.

"............"

"ఏయ్! నిన్నేనోయ్ ! నోటికినక్కిళ్ళుపడ్డాయా?" అన్నాడు హుంకరిస్తూ.

"ఇంతరాత్రప్పు డెందుకొచ్చార్రా యీవిధంగా?" అన్నాడు రామయ్య.

"ఎందుకా? నీపెళ్ళాన్నెత్తుకపోడానికి" అన్నాడొకడు.

"ముందూ వాడిపెళ్ళాన్ని బయటికిలాక్కరాండ్రా" అన్నా డింకొకడు.

"చూస్తారేంరా తన్నకుండానూ" అన్నాడు మరొకడు.

"ఊఁ, ఛెయ్," అన్నాయి కొన్నిగొంతులు.

కలబడ్డారు. ఇంతలో కొంతమందిఊరివారుచేరారు. కలబడి కొట్టుకుంటున్నారు. కేకలువేస్తున్నారు. కూకలేస్తూన్నారు. కర్రకు, కర్రకొట్టుకుంటున్నశబ్దాలు వినవస్తున్నాయ్. ధబాదబాఅనేశబ్దాలు

వినవస్తున్నాయ్. "అమ్మో" అనే ఆర్తనాదాలు వినవస్తున్నాయ్. బీభత్సమైన యుద్ధరంగంగా మారిందాస్థలం కాసేపట్లో. ఇంతలో త్రిమూర్తులొచ్చారు. "రే, రే, ఆగండ్" అంటూ.

"భెయ్ రాశాస్త్రిగాడిణ్ణొకేటుఅన్నాడొకడు. భేయ్ కరణం గాడ్ని" అన్నాడింకొకడు. ఆపనికాస్తఅయింది. 'అమ్మో, నాయనో, చంపార్ర వెధవలు' అంటూరోదిస్తూ బయటికొచ్చారుత్రిమూర్తులు.

బడి కాస్తదూరంవటంవల్ల అప్పటికొచ్చా రయ్యవార్లు. "ఆగండి" అన్నాడు కేశవరావు. లేచినకర్రలు పైన్నేనిలిచాయి. క్షణంలోనిశ్శబ్దం. మరుక్షణమే పెరామనేశబ్దం. వెంటనే "అమ్మా!" అంటూ యల్లప్పపడిపోవటం జరిగింది. రక్తం 'చుర్' మని చిమ్ముతూంది తలలోంచి. తలరెండువ్రయ్యలయింది. స్మృతితప్పి పడిపోయాడు. ఎక్కడివాళ్ళక్కడ తప్పుకున్నారు. తక్షణం కోడూరు ఆసుపత్రికి తీసుకెళ్లారు. వాఝ్ఝాలంకాగానే ప్రాణంపోయింది. శవాన్ని పోలీసులవశంచేసి, కేసుపెట్టారు హరిజనులు.

యల్లప్పచనిపోయాడని నిద్రలేవంగానే తెలిసింది రామయ్యకు. కంగారుగాపరుగెత్తాడు శాస్త్రులయింటికి. శాస్త్రులు శరీరానికి పట్టువేసుకొని, దుప్పటికప్పుకొని, కొక్కరించుకొని కూర్చోనున్నాడు కోడిలాగా. గబగబావచ్చి భయకంపితకంఠంతో.

"చూశారాశాస్త్రులూ యెంతపనయిందో" అన్నాడు.

"ఏమయిందేం యెందుకంతకంగారు ?"

"ఏమయిందా? యెల్లుగాడుచచ్చాడు !"

"చచ్చాడా ? మూంచిపనిజరిగింది ! వాడొకడేనా. యింకా యెవరన్నానా? మాలోళ్ళకుపెద్దట? ఛావాల్సిందేలే లక్షిగాడుకు!"

"యేందయ్యా ఆమాటలు! యిపుడు నామెడకు తగులుకొంది"

"యేం, నీమెడకెందుకు !"

"నేనుచావగొట్టినట్టు యల్లప్పవాణ్ణి మాలంయిచ్చాడంట"

"ఆఁ, నువ్వా ? నువ్వేనావాణ్ణిజంపింది ! భలేపన్జేసినావ్ ! పిరికివంటేనువ్వు! నీబోటివాళ్ళు నలుగురు లేకపోయి రే యింతవూళ్లో! వాళ్ళపొగురణిగుండేది!!"

"ఇవుడు నాపొగురుకత చూచుకోవద్దటయ్యా!"

"నీకేమయ్యా నేనుచంపలేదంటే అడిగేదెవడు? సాక్ష్యంచెప్పే వాడెవడు! మాలవాళ్ళుచెప్పితే కక్ష్యవల్లఅందాం"

"ఎవడో సాక్ష్యంచెప్పేదేందయ్యా? యల్లప్పేవాణ్ణి మాలంయిచ్చినాక ?"

"ఆఁ వాడొకడిస్తేఅవుతుందా ? కోర్టులోనిలబడి చెప్పేవాడు కావొద్దో ?"

"అవన్నీపోనీవయ్యా ! యిపుడొచ్చేముప్పు తప్పించుకోడ మెట్లాఅని ?"

"ముప్పేమిటయ్యాముప్పు! పెద్దగాబెదుర్తున్నావ్ ?"

"పోలీసులొస్తారు. అరెస్టుచేస్తారు. జైలుకేస్తారు."

"ఓశ్, అదేనా ! ఫరవాలేదులేవయ్యా"

"ఫరవేందయ్యాఫరవా ? నేజైలుకుపోతే ఫరవాలేదా ?" అన్నాడురామయ్య కోపంపట్టలేక కూర్చున్నచోటునుండిలేచి. శాస్త్రులన్నాడు:—

"అదిగాదయ్యా పిచ్చివాడా ? అంతదూరంపోతావెందుకూ? అసలు కేసుఅంతుచిక్కనిస్తేగదూ ?"

"దీనికి తిరుగులేదయ్యాస్వామీ ! నన్నుజైల్లోవేసేదిఖాయం. శిక్షపడిందంటే, మాలల్ను పట్టపగ్గాలుంటాయా ?" అనేటప్పటికి మాలవాళ్ళు రాత్రి తన్నుగొట్టినదెబ్బ జ్ఞాపకానికొచ్చి, బహుబాధ పెట్టింది శాస్త్రుల్ని. రోషంవచ్చింది. నిర్ధారించుకొన్నవాడులాగా

"భయపడొద్దు రామయ్యా! నేనున్నాలే జామీనుండి విడి పిస్తాలే అంతగాఅయితే. అంతకుమించిందంటే, డబ్బుందిగా! వ్యవ హారంసాగిద్దాం. ఏఁ ఫరవాలేదులే. ధైర్యంగా యింట్లోకూర్చో."

ఇంతలో కరణంవచ్చాడు. నెత్తిన కట్టుకట్టివుంది. "నీక్గూడా తగిలిందా ?" అన్నాడు శాస్త్రులు, నాకేగాదులే అనుకుంటూ.

"అవునండీ. రాత్రి ఆఅయ్యవార్లురాకుంటే నాపైన మరిరెండు కఱ్ఱలువాలేవి" అనేటప్పటికి,

"ఛట్. అసలాఅయ్యవార్లకు ఫడాల్సింది! మనవాళ్లంతా చచ్చువెధవలోయ్! మనల్నుచూడగానే 'ఛెయ్' అంటూ కొట్టారు గదామాలలు, వీళ్లనుచూడగానే మనవాళ్ళెందుకుకొట్టలేదో?"

"కొట్టరు. అయ్యవార్లంటే వూరివారికంతపగలేదు మునుపటి మాదిరి. ఆనాడు మీయింట్లో నిన్నుమందలించి మాట్లాడాడుగదూ కులాలులేవనీ, అంతాఒకటేఅనీ. అప్పట్నుండీ అయ్యవార్లంటే కొంత అనురాగంకలిగినట్లుంది వూళ్ళోవాళ్ళకు."

"ఛాఛా! వట్టిమూర్ఖులు! ఎందుకు బుద్ధిలేదురావీళ్లకు! వాళ్లంటేమాత్రం వీళ్లకుతెలీదూ అనుభవించేవాళ్లకు! వాళ్లమాటలు వినడమే!......ఆపిల్లవెధవలు.......రెండింగ్లీషుముక్కలొచ్చునో రావో, అప్పుడే కులంలేదు. తలంలేదు......అయితే కాకీహంసా ఒకటవుతాయా? ప్రపంచానుభవం వుంటేగదూ! కాకికేంతెలుసుతే వింటేగదబ్బేటు!......పైగా బాపనోడంట ఆకేశవరావు! ఇట్లా వెధవలంతా బాపనోళ్లయ్యే కాలంయిట్లాయేడుస్తూవుండేది! ఏదో నీబోటివాడూ నాబోటివాడూ పల్లెకొకరో యిద్దరో వుండబట్టే హిందూమతం కొంతనిలిచింది. బ్రాంబళ్ళేనివూరికత వెందుకులే! చెప్పాలా ?

"అప్పిచ్చువాడు వైద్యుడు
నెప్పుడు నెడతెగక పారునేరును ద్విజుడున్" ఏమంటావు కరణం?...ఆఁ...మనమన్నావుగ్నాడబట్టి యీవూళ్ళో యింతమాత్రమన్నా ఆపగలిగాం. లేకపోతే, యీ వెధవలిద్దరూ యేకీ బేకం చేసే సుందురు! ఊరంతా యీపాటికి కులభ్రష్టులై పోయుందురు! ఏదో పెద్దోళ్ళుబుద్ధిలేక పెట్టారాయివన్నీ? పిల్ల వెధవలు! అనుభవంవుం టేగా!

ఇంతలో సుబ్బారెడ్డికూడావచ్చాడు! కడపటిమాటలువిన్నాడు. ఆలోచిస్తూనే కూర్చున్నాడు. అతనికి అయ్యవార్ల యెడ ధోరణి కాస్త మారింది.

శాస్త్రులయింట్లో కేశవరావుమాట్లాడినప్పటినుండీ - నారాయణ కేశవరావు విషయం చెప్పినప్పటినుండీ - వాళ్ళవిషయాలు గమనిస్తూ వచ్చినకొలదీ - ఉద్దేశాలు మారజొచ్చాయి. కులతత్వాలపైన కొంతపట్టు తప్పిందనవచ్చు. తానై తనస్కూలులోచేరి - తన స్కూలు కొఱకు పాటుపడుతూ - తనపిల్లలకు ఉచితంగానే అందరికి చెప్పినట్లే చదువుచెబుతూ - నారాయణతోకలిసి భోంచేస్తూ బ్రాంబలకూ శూద్రులకూ మాలలకూ భేదంలేదంటున్నాడుగదా కేశవరావు - ఆమాట పెద్దసంచలనం లేవదీసిందా న్నాడు సుబ్బారెడ్డి హృదయంలో. "అసలు బ్రాంబలుయేదో చాలా తేడావుందని యితర్లను నీచంగా చూస్తారు.

నేను యీవూళ్లో యింతగొప్పవాణ్ణయినా, శాస్త్రి, కరణం, అన్నివిషయాలలో గాకున్నా కొన్నిట్లో నీచంగాచూస్తారు. చాలామంది శూద్రులను, నాసమతుంలోనే, వయోభేదంకూడా పాటించకుండానే, వారే, తరే అనిపిలుస్తారు...... "ఇట్లాంటివన్నీ చాలా వాళ్ల మనసులో తర్కించుకున్నాడు. శూద్రాదుల్నూ బ్రాంబలు

నీచంగా చూడటంతప్పని నిర్ధారించుకున్నాడు. అయితే," మాలల్ని మాత్రం దూరంగావుంచాలనే ధోరణిపోలేదు.

"యేమిటిరెడ్డీ ఆలోచిస్తున్నావ్?" అన్నాడుశాస్త్రులు.

"యేమీలేదుశాస్త్రులూ, వూరికేనే!"

"చూచావా, ఎంతదార్జన్యంగావుందో! ఇట్లాఅయితే మనం సేద్యాలూ నాద్యాలూ చేసుకొని బతికేదేముందీ మాలలముందు! యింకేముంది?"

సేద్యంమాటయెత్తేటప్పటికి రెడ్డికి హృదయంలో చలనంగలిగింది. మాలల్ని పట్టుపగ్గాలుండవనుకున్నాడు. శాస్త్రులుమళ్ళాఅన్నాడు:-

చూశారా! మాలలకతలు! రెండుసంవత్సరాల్నుంచీ వాళ్ళే విధంగా చేస్తున్నారో! సవర్ణులను లెక్కించకుండా దొమ్మీగావచ్చి పైబడ్డారంటే, వాళ్ళకెంతమదమెక్కి గుడ్డివారయ్యారో తెలుస్తూనే వుందిగదూ! ఇట్లా జరగడాన్ని ఉపేక్షిస్తే మనకులాలు, మతాలు నాశనమయ్యేకత అట్టావుంచి, మొదట మనమర్యాద దక్కుతుందా? మనయెడ మర్యాదలేకపోతే వాళ్ళుమనకు పనీబాటలకొస్తారా?..." ఇంకా యిట్లాంటివి చాలాచాలా చెప్పి, అక్కడికొచ్చిన వారందర్నీ గూడా రెచ్చగొట్టి, ఉద్రిక్తులచేశాడు శాస్త్రులు.

"అవన్నీ సరేనయ్యా? యిప్పటికతచూడండి!" అన్నాడు రామయ్య దిక్కులు దిక్కులుచూస్తూ.

"నీకేంరామయ్యా మేమంతా యింతమందుండగానూ?" అన్నాడుశాస్త్రులు అభయం యిస్తూన్నట్టు.

"ఎంతమందుంటే చేసేదేముందయ్యా! పోలీసోళ్ళోచ్చి బేడీలు వేసేదినాకు!"

"వేస్తేమాత్రం విప్పించుకోలేమూ? అసలు రెడ్డిరిపోర్టు తీసుకోందే జైల్లో వేస్తారా?"

"రెడ్డి తప్పుకురిపో బ్బిచ్చినాగూడా. చెల్లదయ్యా యల్లప్ప వాజ్యాలం చాలు"

"అయితే నువ్వొక్కడికైనా యిప్పాటే పారిపో! అంతకంటే మించిందేమీ లేదు! మూన్నాళ్ళక్రింద శే రాజం పేటకువెళ్ళి యింకారా లేదని మేమంతా చెప్పతాం"

"ఏమిటయ్యా ఆవెట్టి! ప్రభుత్వం అంత తెలివితక్కువదను కున్నావా? ఇవన్నీ సాగుతాయా? ఇవేం పెండ్లిండ్లలో ఆటే అబద్ధాలను కున్నావా?"

"అయితే ఏం జెయ్యమంటావయ్యా?"

"అందరంకలిసి రాజీకి ప్రయత్నిస్తే?"

"ఛట్, రాజీనేందోయ్!" అన్నాడుకరణం!

"ఎప్పటికీ పనికిరాదు!" అన్నారు మరికొందరు.

"ఈదినం రాజీపడితే రేపు మనకతచూచుకోవద్దా?" అన్నాడురెడ్డి. కొంతసేపు నిశ్శబ్దంగా వున్నారందరూ. రామయ్యన్నాడు:—

"అదిగాదు. రాజీపడినాగూడా, మాలవాళ్ళగురించి అంత భయపడనక్కర్లేదు. వాళ్ళుఎన్ని చేసినా మనకింద బతికేవాళ్ళు! ఆ అయ్యవార్ల దగ్గిరికిపోతే మనకతకాస్త చూస్తారు. వాళ్లుచెబితే మాల వాళ్ళువింటారు గూడా. అనుభవించబోయేవాణ్ణి నేనుగనుక, యింత మాట్లాడుతున్నా. మీకేం? యేంజరిగినా దూరాన్నుండి చూచే వాళ్ళు" అని, రెడ్డివైపు ప్రార్థనార్థకంగా చూచి "నీవు పూనుకో వాలన్నా" అన్నాడు అదొకమోస్తరు ముఖభంగిమంతో.

అందరూ బయలుదేరారు బడిదగ్గరికి. అయ్యవార్లావిషయమై యే మాట్లాడుకుంటున్నారు.

"రాజీకోసం వాళ్ళంతా మనదగ్గిరికొస్తే యెట్లా?" అన్నాడు నారాయణ.

"రారులేవోయ్! వాళ్ళకుమాత్రం కోపంలేదూ? కోపం పొయ్యడానికి శాస్త్రులున్నాడుగా!" అన్నాడు కేశవరావు.

"కాదోయ్! నాకెందుకో అనుమానంగావుంది వస్తారని. వస్తే మనస్థితేమిటి?"

"ఏమీచేయజాలనట్లు ఊరుకోవాల్సిందే! ఇదిగూడా మన మేలుకోరకేవచ్చింది! వీళ్ళెన్నిచేసినా మావాళ్ళపక్షమే కేసు గెలుస్తుంది!"

ఇంతలో అందరూవచ్చారు. రామయ్య అందర్నీ తోసుకొని వచ్చి కేశవరావు కాళ్ళపై బడ్డాడు. కేశవరావు అదరాబదరా అతన్ని లేవనెత్తి తానులేచి,

"ఏమిటిదంతా? నీకేమన్నా పిచ్చాయేమిటి?" అన్నాడు.

"నిజమే! పిచ్చిపట్టింది" అన్నాడు రామయ్య కండ్లల్లో నీళ్ళు పారాడిస్తూ: మళ్ళాఅన్నాడు:—

"మీరెట్లయినా ప్రయత్నించి, రాజీకుదుర్చాల్సిందే! మీపైన భారంవేస్తున్నాం. పాలముంచినా నీటముంచినా నీదేభారం!"

"కొంచెం చూడాలీవిషయం మీరు" అన్నాడురెడ్డి!

"ఆలోచిస్తే బాగుండు" అన్నాడుశాస్త్రి.

"మావల్లయేమవుతుంది? మేంచెప్పితే వాళ్ళినరు"

"మీరుచెప్పితే వినకుండావుంటారా? వాళ్ళింతస్థితికి రావటానికి కారణం మీరేగదా?" అన్నాడుశాస్త్రి అన్నిటికీ సరిపోతుందిలే అనుకొని.

"నిజమేనండీ! వాళ్లుబాగా రెచ్చిపోయారు. కోపం, ఉద్రేకం యింకా అణిగివుండలేదు. మేమేమీ వాళ్ళతోచెప్పలేం యిప్పుడు. ఇంకాకొన్నాళ్ళుగడిచినాక చూడగలం."

ఇంతలో వచ్చాడు సబ్ యిన్స్పెక్టరు పోలీసులతో. రామయ్య తప్పించుకోదలచుకున్నాడుగాని, మళ్ళా ఏదో తోంచదల్లో నిర్ధారించుకున్నట్లు నిలబడ్డాడు. చేతులకు బేడీలుపడ్డాయ్. దీనంగా చూచాడు రామయ్య అందరివైపూ. అయ్యవారు శాంతంగా అతని మొగంలోకి చూచాడు పొగరెంత కరిగిపోయింది అనుకుంటూ. శాస్త్రి, గుండెపైన చెయ్యేసి "నేనున్నాలే" అనే అర్థమిచ్చేటట్టు తలవొగ్గేశాడు.

సుబ్బారెడ్డిని రిపోర్టిమ్మంటే, అంతకుముందే ఆలోచించిన తప్పుదురిపోర్టు వారిస్వాధీనంచేసి తప్పుకున్నాడు. ఊళ్ళోకొంతమందిని విచారించగా సరైనసాక్ష్యం లభించలేదు. శాస్త్రులనడిగితే దెబ్బ చూపిస్తూ" కొట్లాటమాన్పడానికిపోతే, 'భెయ్ రా శాస్త్రిగాణ్ణొక దెబ్బ' అంటూ, నన్నుగూడా కొట్టారు" అన్నాడు. కరణంఅంతే చెప్పాడు.

"అయితే యల్లప్పను చంపిందెవరంటావు" అన్నాడు ఇన్స్పెక్టరు శాస్త్రితో.

"మాలవాళ్ళే ఆమబ్బులో తెలీక కొట్టిచంపి వుంటారు" అన్నాడు.

"పున్నమవెన్నెల్లోగూడా మబ్బేనటయ్యా!"

శాస్త్రులు గుడ్లుమిణుకరించి "అబ్బే! అదిగాదు. ఆదొమ్మీలో ఎవరుకొట్టారో అని" అన్నాడు.

మధ్యాహ్నం కేశవరావుదగ్గరే భోంచేశాడు ఇన్స్పెక్టరు. భోంచేస్తూ చాలాచాలా విషయాలుచెప్పాడు కేశవరావు. తర్వాత అన్నాడు:—"పాపం! తప్పించుకోబోయి చిక్కుకున్నాడే రెడ్డి?" అని.

"పల్లెటూళ్ళంతా యిట్లాంటి దౌర్జన్యపుమనుషులతో నిండి, నాశనమైపోతున్నాయి! ఇట్లాంటివాళ్ళకే అసలుపూజకావాల్సింది" అన్నాడిన్స్పెక్టరు తృప్తిగా.

హరిజనవాడంతా చందాలువేసుకొని, నూరురూపాయలు ప్రోగుచేశారు వ్యవహారానికి. ఈవ్యవహారంలో ఎట్లయినా గెలిచి రైతులకు బుద్ధిచెప్పాల్సిందే అని పట్టుపట్టారువారు. రాజీకేమాత్ర మూ ఉన్ముఖులుగా లేరు.

శాస్త్రిలీ కేసువిషయంలో గట్టిగా పట్టుపట్టాడు. రామయ్య మీదిప్రేమ చేతగాదు! మాలలపైగల ద్వేషంచేత! అయ్యవార్లపై గల కోపంచేత, రామయ్య కొత్తగావాలన్నా అప్పిస్తానన్నాడు. ప్రస్తు తం జామీనుపై వదిలించారు రామయ్యను. లంచాలు బాగాపోశా రు. సూపర్నెంటుకు, యిన్స్పెక్టర్లకూ, లాయర్లకూ— ఒకరికేమిటి? ఎవరికంటేవారికి లంచాలుపోస్తున్నారు. రామయ్య డబ్బులెమ్మని శాస్త్రులూ, శాస్త్రిలదిలెమ్మని రామయ్యా, కర్చుపెట్టేస్తున్నారు ధారా ళంగా. వాయిదాలకు పోవ్వేటప్పుడంతా సెకండుక్లాసులో ప్రయా ణమే అందరూ. "నీపుణ్యాన సెకండుక్లాసులో ఎక్కుతున్నారాబ్బా! అని అనేవాడు శాస్త్రులానందంగా!"

"దర్జాగా అనుభవించాల్సిందే గదండీ" అనేవాడు రామయ్య నాదేంపోయిందిలే అని అనుకుంటూ.

ఇంతడబ్బూ కర్చుపెట్టి యింతఅవస్థ పడినప్పటికే, లక్ష్మి సాక్ష్యంవల్లా – కొన్నికొన్ని క్రాసుపరీక్షలవల్లా, గంగయ్యా, గుండ య్యా తప్పులన్నీఒప్పుకొని రామయ్యపైకి కేసు త్రోసివెయ్యటంవల్లా– యల్లప్పవాఙ్మూలంవల్లా – రామయ్యకు ఉరిశిక్షపడింది. గంగయ్య గుండయ్యలకు ద్వీపాంతరవాసం పడింది. సుబ్బారెడ్డికి కారాగృహ వాసం పడింది.

చాలాభయపడ్డా రందరూ. సుబ్బారెడ్డి యిపుడుపూర్తిగా పట్టుపట్టాడు కేసువిషయమై. హైకోర్టుకు అప్పీలుచేశారు.

ఒకచిన్న సంఘటనజరిగింది. కరణాన్ని కొట్టారు పనిలేశారు హరిజనులు. ఏదో వాదోపవాదాలు జరుగుతున్నాయ్.

కరణం పెద్దలంచగొండి. గొప్పదురాశాపరుడు. అన్యాయాలు చెయ్యడంలో యేమాత్రిమూ తీసిపోడు. అందరు కరణాల్నిచూచి నేర్చుకున్నాడు. వాళ్ళందరికంటే మించిపోయాడిపుడు మోసంలో - అన్యాయంచెయ్యడంలో. ఎవరన్నా భూములకు దరఖాస్తు పెట్టుకుంటే - ఆభూమికితానే నాయకుడైనట్లుగా మాట్లాడి, పట్టా తెప్పించడానికి లంచంతీసికొంటాడు. తీసికొనివచ్చేటట్లు చేస్తే మంచిదే! అదే భూమికి అదేవిధంగా మరికొందర దగ్గర డబ్బుతుగుతాడు. కడకువివడు డబ్బు దండిగా యిస్తే వాడికొచ్చేటట్లువ్రాస్తాడు. ఎవరన్నా తానే, దయినా అడిగినపుడు యివ్వకపోతే, వాళ్ళభూములు కొలిచినట్లు నటించి, నంబరురాళ్ళుపీకి, సరిగ్గావున్నా సరిగ్గాలేవని నిరూపించి, వాళ్ళభూమిలో నాటిస్తాడుమళ్ళా. కనీసం ఒకసెంటు భూమయినా అందులోంచి పోతున్నట్లు చూపిస్తాడు. రైతులు పాపం, తెలియక, ఏదన్నాయిస్తాంస్వామీ, ఆరాయి అక్కడే నాటించండి'' అంటారు. అయితే అతను ఏడిపించేదీ బీదవాళ్లనే. తీసుకొనేదీ వాళ్ళదగ్గరే. ఇట్లాంటివెన్నెన్నో వేషాలు వేస్తూవుంటాడు. ఎన్నిసార్లో, ఎందరిచేతో దెబ్బలుతిన్నాడు.

హరిజనవాడకు పడమటిభాగంలోవున్న బంజరుభూమికి, దరఖాస్తుపెట్టుకున్నారు మాల లంతకుముందు చాలాదినాలకిందట. డబ్బిమ్మన్నాడు కరణం పట్టాకోసం. ఏదో అవస్థపడి కొంతడబ్బు చెల్లించుకున్నారు. 'మీరు దున్నుకోండికదాన్ని- అన్నాడు. వాళ్ళు అనుభవిస్తూవచ్చారు రెండేండ్లనుండి. కొంతమందిరైతులు పట్టాకు దరఖాస్తుపెట్టుకున్నారుదానికే. కరణానికి బాగానేయిచ్చారు. ఎక్కువ యిచ్చినవాడివైపు పట్టావచ్చిందిప్పుడు. రైతులు మడకలుకట్టి దున్న

తూంటే హరిజనులడ్డారు. ఈసారి బాగా ప్రతిఘటించారు. ఇటువంటివి జరిగినపుడు, పాతకాలంలో ఏమీచేయలేక పూరకుండేవారు. అప్పటి వారుకారిప్పుడు. బాగా దౌర్జన్యంగానేవచ్చి మడకలు విప్పేశారు. రైతులకూ వాళ్ళకూ వాగ్వాదంబాగాజరిగింది. కొట్టుకోడాని పూను కోలేదు. కరణాన్నిపిలిపించారు. వచ్చాడు. రైతుద్దేనన్నాడు. డబ్బు పోగొట్టుకొన్నహరిజనులు, కడుపుమంటకొద్దీ ఏమేమో మాట్లాడు తున్నారు. కరణంబయలుదేరాడు. ఒకడొచ్చినిలేశాడు!

"అయితేమేం కిస్తీకట్టినట్టు రసీదుయిస్తివే,యిదేందయ్యా?"

"యేఁపీరసీదులు?"

చూపించాడువాడు. కరణంమొండివాదానికొచ్చి, అవన్నీతప్పు. నేను రసీదేయివ్వలేదుమీకు. మాగవర్నమెంటు లెక్కలలోలేం దే!"

వాడికికోపం పట్టకుండావచ్చింది. ఫెళీమనికొట్టాడు చెంపకేసి, తిరిగిపడ్డాడుకింద కరణం. ఇంతలో అయ్యవార్లొచ్చారు.

కరణంగోలపెట్టాడు కోపంగా.

అయ్యవార్లకంతా తెలుసు. అయ్యవార్లే దరఖాస్తుఫారం వ్రాసింది. దొంగరసీదులు యిచ్చినవాటికాపీలు తమదగ్గరవుంచు కున్నారు. అవిషయాలుచెప్పి ఛీకొట్టారుకరణాన్ని. కరణానికి యింకా మండింది. కేసుపెడతానని బయలుదేరాడు.

యల్లప్పవచ్చి యిప్పుడికి యిరవైరోజులుగూడాకాలే. కరణం కేసుపెట్టబోతే సుబ్బారెడ్డి, శాస్త్రులు వారించి యిప్పటికి అయిదురోజు లయింది. అయ్యవార్లకు తెలుసు కరణంకేసు నెగ్గుతుందని. మాలవాళ్లు రాజీపడితేబాగుండునని అనుకున్నారు. అయితేరాజీమాటలు రైతుల నుండేవచ్చేటట్టుచెయ్యాలని వారిసంకల్పం. చేయకపోతే హరిజనులు ఇంకా నీచంగా చూడబడతారు. ఈలోగా మాలవాడలో ఒకపరి ణామంవచ్చింది. రైతులు కూలికిపిలవకుండా చాలించుకోడంవల్ల

అందరూ పస్తులుంటున్నారు. ఇరుగుపొరుగుపల్లెలవాళ్ళుగూడా పిలవడం లేదు. ఏదోవున్నవి నానాళ్ళు తిన్నారు. తర్వాత ఎండజొచ్చారు. ఇంకేంజెయ్యడం ? అప్పు తెచ్చుకుందామన్నా దొరకదు. ఇట్లా ఎన్నాళ్ళు పేగులుపీక్కుంటూ కూర్చుంటారు? ఎన్నాళ్ళని వుండగలరు! ఉండలేకపోయారు. బిరుతగ్గింది. మొదట్నుంచీ వ్యవహారంవద్దు అంటూన్నముసలి దీర్ఘదర్శులతో కలిశారు కొంతమంది క్షుధార్తులు. రాజీ మంచిదనుకున్నారు. అయ్యవార్లు రాజీ విషయంలో చాలా ఉపాయాలు పన్నుతున్నారు. ఊళ్ళోవాళ్ళుగూడా చాలా విసిగిపోయి వుండడంచేత వీళ్ళఉపాయాలు ఫలోన్ముఖానికొచ్చాయి! ఈసమయంలో జాగ్రత్తగా పనిచేశారయ్యవార్లు. "హరిజనులు రాజీకొస్తారనీ – వారురాకముందే రైతులచేత బాపిమాట పలికించాలనీ –అట్లయితే హరిజనులకు గౌరవదాయకంగా వుంటుందనీ" అభిప్రాయపడ్డారు. రాజీకోసం, రామయ్యా, సుబ్బారెడ్డీ, యెక్కువగా ప్రాకులాడారు – శాస్త్రులు మధ్యవర్తిగా అయ్యవార్ల దగ్గరికొచ్చాడు. అయ్యవార్లు మాలవాళ్ళపిలిపించి, రాజీచెయ్యించారు. రాజీకుదిరింది- ఇన్నీజరిగినాక, కడపటికి, రామయ్యకు, ఉరిశిక్షతప్పి, ద్వీపాంతరవాసంతప్పి, కారాగృహవాసంపడింది కొద్దిమాసాలు. ఆకాస్తకాలం గడిచినాక ఒకదినం శాస్త్రులు:–

"రామయ్యా లెక్కజూచుకుందాం రా నాయనా" అన్నాడు.

"ఏమిలెక్కండీ" అన్నాడు రామయ్య తెలీనట్టుగా.

"మన కేసుబాపతుతండ్రి! మరిచావా"

ఓహో! అదా? చెప్పండెంతయిందో"

"అయిదువేలా నాలుగువందలయింది"

"ఎక్కడిదంత? అయినా నువ్వు ఖర్చుపెడుతూవుంటివే! నేనెక్కడ కర్చుపెట్టాను!"

"అయితే నాకోసమంట్రానాయనా ?"

"ఎవరికోసమో !" అన్నాడు లేచిపోవడానికి ఉంకిస్తూ.

శాస్త్రులకు దుఃఖంవచ్చింది. భయంతో కాస్తవాణుకు తున్నాడు, తలఒకమో స్తరుడూచుతూ.

"అయితే నేనిచ్చిందతా వట్టిదేనా ?" అన్నాడు.

"నీవెప్పుడిచ్చావయ్యా" అంటూ బయలుదేరివెళ్ళాడు రామయ్య. గుండెలుచల్లబడ్డాయిశాస్త్రులకు. ఓరిపీనుగా ! అంటూ కూర్చోబడ్డాడుయేడుస్తూ.

౧౧

లక్ష్మివిధవయింది. అన్నగారొచ్చి పిలుచుకుపోయారు పుట్టింటికి. కొన్నిదినాలు అయ్యావార్లదగ్గరేవుండి, తర్వాత స్కూల్లోచేరినాక తల్లిదగ్గరికెళ్ళింది సుజాత. రెండవఫారంలో చేర్చారాపిల్లను. శ్రీనుకు, సుజాతకు, గుడ్డలు, మొదలైనకర్చులకు అయ్యావార్లిస్తున్నారు. శ్రీనుకు పదిరూపాయలు స్కాలర్ షిప్ వస్తూవుండేది. అంతా మామగారింట్లోయిచ్చేవాడు. ఇపుడు ఆపదిరూపాయల ఆదాయానికి ముగ్గురుభోక్తలయ్యారు. అంచేత మొదటమొదట అంతగాకున్నా తర్వాత తేలికైపోయింది లక్ష్మిఆయింట్లో. ఆయింట్లో వదినెలకు కాదీమంటే. ఈమెడూహ లేవారికినచ్చవు. చాలాసార్లు మీా 'సుజాత'ను మా వెంకడికీవ్వూ ?" అంటూండేవారు. "ఇప్పుడేమొచ్చిందమ్మా తొందర ?" అనేదిఒకసారి. నాయిష్టమేమీాలేదమ్మా, ఆపిల్లపెద్దదై మెవణ్ణిచేసుకుంటూనంటేవాడికే" అనేదింకోకసారి.

"అంతా వాళ్ళయ్యావార్లది. వాళ్ళే దీన్నిసాక్కున్నారు. చదివిస్తూన్నది గూడావాళ్లే" అనేదిమరొకతూరి.

ఈజవాబులువింటే వాళ్ళకుమండుకొచ్చేది. "అయితే తిండి గూడా ఆఅయ్యవార్లేపెట్టకూడదంట్నా" అని చెప్పేవారు. పైగా ఆపిల్లనుచూచి అహంభావంఅనుకొని, తిట్టేవారుగూడా. తనఅసహాయ స్థితి, ప్రబలేకొద్దీ – వాళ్ళపై ఆధారపడి అస్వతంత్రగా జీవించేకొద్దీ – ఆమెస్థితి నీచంకాజొచ్చింది. ఎన్నిసార్లో మనసులో నొచ్చుకుందిలక్ష్మి. లోలోపల దుఃఖించింది. అంతకంటే చేసేదేముంది? తనకు వేరే దిక్కులేదు. వేరేజీవనమూలేదు. అయ్యవార్లకుచెబితే, ఏదో ఉపాయాన్నిచూస్తారు. ఇప్పుడేవాళ్ళు పీళ్ళపై చాలాకర్చుపెడుతున్నారు. ఇంకాయెందుకు వాళ్ళపై భారం అనుకొనేది. అయినా ఒక్కొక్కసారి భరించలేక చెబుదామనుకొనేది. తీరా కేశవరావో, నారాయణో వచ్చినపుడు చెప్పలేకపోయేది. ఏదోఒకవిధంగా సహించుకొనేది. కాలంగడిచేకొద్దీ దుర్భరమైపోయిందిజీవనం. తనఅసహాయతను పురస్కరించుకొని, తనదౌర్భాగ్యాన్నితల్చుకొని చాలాసార్లు కుళ్ళికుళ్ళీ యేడ్చింది. ఎన్నోసార్లు దేవుడికి నివేదించుకుంది. కష్టాలెప్పటికీ కాపురాలుంటాయా ? సుజాతకుగూడా నెలకు పదిరూపాయల స్కాలర్ షిప్‌వచ్చింది. అంతా ఒక్కసారే ఆరునెలలమొత్తంవచ్చింది. సంసారాన్ని ప్రత్యేకంగా జరుపుకోవచ్చనుకుందిలక్ష్మి. ఇంతలో కేశవరావు వచ్చాడు రాజంపేటకు. అప్పుడుచెప్పిందామె కన్నీరుమున్నీరుగాకార్చి కష్టాలన్నీ. అన్నలసాయంతో, ఒకపాడుపడిన కొంపను చక్కజేయించి కాపురంపెట్టింది. బిడ్డలకు లక్షణంగా, స్నానం, భోజనం చూచుకుంటూంది.

రామిరెడ్డి, నాగలింగం ఇపుడు శ్రీనింటికి రాసాగారు. రామిరెడ్డిచాలాసార్లు శ్రీనింట్లోనే భోంచేసేవాడు. శ్రీను, రామిరెడ్డి, ఎక్కడయిష్టపడితే అక్కడభోంచేస్తావుండేవారు. నాగలింగం యిటీవల చాలా ఆకర్షింపబడివస్తున్నాడు. సుజాత అనసూయ బసలోనే

పగలంతావుండేది. ఎప్పుడయినా ఒకపూటకనిపించకపోతే నాగలింగం బయలుదేరేవాడు. ఆసంవత్సరం ఒకమోస్తరుగాగడిచింది. శ్రీను, సుజాతతప్ప, తక్కినవారంతా కోటచేరారు.

ఒకసాయంకాలం అప్పటికి దాదాపు అయిదుగంటలు దాటి వుంటుంది. బయలుదేరారు, నాగలింగమూ, రెడ్డి కాలువగట్టుకు.

అది వసంతకాలం. చెట్లన్నీచిగిర్చి ప్రకృతిని శోభింపజేస్తున్నాయ్. పల్లవభక్షకులైన కోయిలలు, ఆసాయంసూర్యుని, చల్లని, పచ్చనికిరణాలుమీదపడి ఆనందాన్నికలుగజేస్తూండగా, కుహుకుహూరావాలు చేస్తున్నాయానందంగా. కాలవప్రవహిస్తూంది బిలబిలధ్వనితో. నీళ్ళలో కాళ్ళువిడిచికూర్చున్నారు గట్టున నాగలింగం—రెడ్డీ. రామిరెడ్డి ఏదో ఆలోచిస్తున్నాడు.

"రెడ్డీ! శ్రీన్నువిడిచిపెట్టి నెలగావస్తూంది. వాడునాకళ్ళలో మెదిల్తున్నట్టుంది" అన్నాడు నాగలింగం.

"వాడేనానిజంగా!" అనినవ్వాడు రెడ్డి.

"నిజంగారా" అని భుజంపై చెయ్యేసి, అట్లాత్రోసి, నీవాలోచించేది దేన్నిగురించో చెప్పవూ ?" అన్నాడు.

"అదే. దాన్నిగురించే ఆలోచిస్తున్నా. వెళ్దామా ఒకసారి"

ఆఁ, వెళ్దాం. వివాహాలకెంతకట్టుబాటుచేశార్రా,

"ప్రేమించినవాళ్ళ చేసుకోడమే కష్టం"

"కష్టమెందుకు ?" అన్నాడు రెడ్డినవ్వుతూ.

"ఇంకొకకులంలో ప్రేమిస్తే అదిఅంతేగా"

"అదెవరికోలేవోయ్, మనక్కాదది"

"మనకేనోయ్, మనహిందువులకే. వీళ్ళల్లోనే లక్షలాది కులాలుండటం! పాడుకులాలూ వెధవభేదాలూ"

"ఇప్పుడెవర్రా అవన్నీపాటించేదీ ? మనయిష్టమొచ్చినపిల్లను చేసుకోవచ్చు. ఏకులమైనాసరే !"

"పాటించేదెవరింటావా ? నీకేం కళ్ళుపోయాయా ?"

"మనచదువుకుంటున్న వాళ్ళెవర్రా అంతపాటించేదీ ?"

"అబ్బా ! వీళ్ళేనోయ్ అన్నీచెయ్యడం ! మొన్నచూచావుగా వాడు, సుబ్బానాయుడు, కమలను ప్రేమించి, కాలేజీలో చదివేటప్పుడు ఏమేమో ప్రమాణాలుపలికి, కడపటికి ఎవర్తో ఒక మొద్దమ్మాయి పదివేలిస్తానంటే చేసుకున్నాడు. ఇంకొకటి తెలుసా ? నెలనాళ్ళక్రితం జరిగిందే! నళిని అనేఅమ్మాయి బి. ఎ. చదివేటప్పుడు తనక్లాస్మేటును ప్రేమించి, తప్పకచేసుకుంటానని, ఏమేమోవాడికిచెప్పి, బాగాతిరిగి, అన్నీఅనుభవించినాక – వాడిపై మోజుతీరినాక, తర్వాత కులం వేరైనందువల్ల తలిదండ్రులుఅడ్డుపడ్డారనీ – అట్లాజరిగితే బావిలో దూకి చస్తామన్నారనీచెప్పి, వీణ్ణిమోసగించి, ఎవడో ఒకశుంఠని చేసుకొందట ! ఇట్లాంటివి ఎన్నోజరుగుతున్నాయి ! నీవేమో చదువుకున్న వాళ్ళంటే బలేనమ్మకం ! వాళ్ళు చాలానాగరికులనీ – కులవిషయాలలో ఏమీపాటింపులుండవనీ – ఏమేమోఅనుకుంటావు. అసలు వెధవఊహాలంతావుండేది వాళ్ళల్లోనే. మరీబ్రామిన్, నాన్‌బ్రామిన్ ఫీలింగు ప్రబలమైంది వీళ్ళలోనే. అబ్బా ! ఎంతగావిజృంభించిపోతూందోయ్ అది!

"అయితే తప్పెవర్దిరా"

"తప్పు యిరువైపులావుంది"

"ఎట్లా ?"

"వీళ్ళేదో ఆకాశంలోంచి పుట్టుకొచ్చినట్లు కొంతమంది భావిస్తారు. సమత్వం తెలుసుకొన్న వాళ్ళకది కిట్టదు. మంటెత్తుతుందపైగా – అది తెలిసికొని, కారణమేమిటా అని వీళ్ళుప్రయత్నించి,

ఏదోభాగా ప్రవర్తించుకోకుండా ప్రత్యామ్నాయంగా వాళ్లను ద్వేషి స్తున్నారు. ఎవరో పాతకాలంలో, ఏదోతప్పుచేశారని, వీళ్లపైన కసి తీర్చుకోవాలంటారు వాళ్ళలో కొందరు తీవ్రవాదులు. మమ్మల్నిట్లా అంటున్నారా అని వీళ్ళు ఆందోళనపడుతున్నారు."

"అయితే నిజంచెప్పరా? తప్పెక్కువ ఎవర్లోవుందో, ఎట్లా చేస్తే దీనికి విరుగుడో" అన్నారు రెడ్డి ఏం చెబుతాడో చూద్దామని.

"బాగా ఆలోచిస్తే, తప్పుకాస్తయెక్కువ చదువుకుంటున్న బ్రాహ్మణుల్లోవుందిరా. ఎందుకంటే, ఒకనాన్ బ్రామిన్ యింటికొక బ్రాంబడు పోతే, వాడింట్లో భోంచెయ్యొచ్చు, బాగాతిరగవచ్చు. ఏమీఅభ్యంతరంలేదు. కులంరీత్యా వీడికేమీ అవమానం జరగదు. వాళ్ళుతినేదే, వీడూతింటాడు. ఇంట్లో ఆందర్లాగానే వీడికీ మర్యాద జరుగుతుంది. బ్రాహ్మడింట్లోకి నాన్ బ్రామిన్ పోతే అట్లాజరగదు.

అసలువాణ్ణి వీడు ఆహ్వానించలేడు. ఒకవేళ ఆహ్వానించినా, తనకక్కడ అవమానం జరుగుతుందోనే అని భయపడ్తాడు. వాడు అంచేత బ్రామిన్‌తో స్నేహం చెయ్యటానికే జంకుతాడు. దీనికి బ్రామిన్ విద్యార్థులంతా సిగ్గుపడాల్సిందే! వీళ్ళు వాళ్లమర్యాదకు భంగంజరగబోదని అభయం యిస్తే – వాళ్ళకు వీళ్ళయిండ్లలో, సమానమైన మర్యాద జరిగేటట్లయితే, ఒక్కక్షణంలో సమన్వయం కుదిరి మనమందరంగూడా చక్కనిజాతిగా బతుకుతాం!

అయితే సమత్వాన్ని పాటించే బ్రామిన్సులేరా?"

"లేకేం! ఉన్నారు. కాస్తయువకవర్గం ముందడుగు వేసింది. అయితే అదిగూడా ఏకొద్దిమందో. వాళ్లు గూడా ప్రత్యేకంగా సంసారాలు నిర్వహిస్తూవుంటేనే! అప్పటికీ ఎప్పుడైనా తలిదండ్రులొస్తే, నాన్‌బ్రామిన్ అతిథులకు కాస్త దెబ్బతగుల్తుంది. దీన్నిగూడా మించిన మనఅయ్యవార్లబోటి, మనబోటివాళ్లూ వున్నారు"!

"పోనీగాని, నీఆశయ సిద్ధికి ఏమార్గం అవలంబిస్తావు?"

"వేరేమార్గమేముంది? మనఅయ్యవార్లు చెప్పిందేమార్గం. ఈనాడు చదివిన, చదువుకుంటున్న, ప్రతి, యువకుడు, యువతి, తమకులాన్ని విస్మరించి, యితరకులంలో పెండ్లిచేసుకోని, ఒక్కొక్కడు కనీసం, ఒక్కొక్క హరిజనుని ఉద్ధరిస్తే, కులభేదాలు అనతి కాలంలో అణుగారి పోతాయనీ – సంఘం, సర్వవిధాలా అభ్యున్నతి పొందుతుందనీ – అంతే—"

"అయితే దీన్ని తప్పక ఆచరణలో పెడతావా?"

"ఓ, పెట్టితీర్తాను." అన్నాడుశాస్త్రి ధీమాగా

"సంఘంచాలా యెదిరిస్తుందిగదాఅప్పుడు?"

"ఎదిరించనీ – దాన్ని లెక్కించకుండా కూర్చుంటే?"

"సంఘాన్ని వదిలిపెట్టు, ఇంట్లో తలిదండ్రులను ఒప్పించగలవా?

"ప్రయత్నిస్తాం. ఒప్పుకోకపోతే వొదిలేద్దాం"

"అంతేనా? వట్టికోతలు!"

"ఛ! అంత పిఱికితనమైతే మనంయేంజేస్తాం!"

"అంత్యంలో తలిదండ్రుల, నొప్పించడం బాగుంటుందా

కష్టపడి, కని, పెంచి, చదువుచెప్పించి, యింతవాళ్లను చేసినాక, విరుద్ధంగా ప్రవర్తిస్తే కృతఘ్నత అనుకోదూలోకం?"

"అదెప్పటికీకాదు. వాళ్ళకు, ప్రతిగా, వృద్ధాప్యంలో అన్నం పెట్టి, పరామరిక చూపకపోతే కృతఘ్నతకాని, ఒకానొక ధర్మం కోసం, సంఘాభ్యుదయంకోసం, ఏదైనాచేస్తావుంటే, వారి అమాయకత్వంవల్ల అదితప్పుగాదోచి,అడ్డినా, లెక్కించగూడదు."

"లెక్కించపోతే, నీతిండెందుకని పారిపోతారేమో!"

"అంతస్థితికొస్తే పోనీ! మనంమాత్రం వాళ్ళను పొమ్మనము. అంటే, అదీ కృతఘ్నత. బ్రతికినన్నాళ్లూలక్షణంగాతినమందాంఇంట్లో

కూర్చోని. ఉండబట్టకపోతే మనమేంచేస్తాం. మనఆదర్శాలకు స్వస్తి చెప్పాల్సిందేనా?''

''తలిదండ్రుల్ను కష్టపట్టే ఆదర్శమేం ఆదర్శమ్?''

''నిజమే. ఆదర్శం లోకకల్యాణంకోసమయితే, తలిదండ్రుల్ను కష్టపెట్టినా ఫర్వాలేదు. మనసులో బాధపడేది ఒకరు. అయితే ఆదర్శంవల్ల బాగుపడేదిలోకం! లోకకళ్యాణానికి ఇంతమాత్రం స్వార్థం వదలుకోవాలి. అంతమాత్రం త్యాగం చేస్తేనేగాని, మనం యీ ప్రపంచంలో యేమీచెయ్యలేం. ఈదినం తలిదండ్రులు విరుద్ధంగా వున్నారనుకుంటే- రేపు భార్యాబిడ్డలట్లాగే తయారౌతారు. ఈ విధంగా సాగిపోతాయ్ మన్వంతరాలుగూడా. ఇట్లాఅనుకుంటే రాజా రాంమోహన్ రాయ్ దమ్మిడీయెత్తు పనిగూడా చేసివుండలేదు. వీరేశలింగం ఒక్కవితంతువుకుగూడా పెండ్లిచేసివుండలేదు. సంఘంఅంతే. మంచికార్యాలకూ మహత్కార్యాలకూ యీవిధంగా జంకడంచేతగానితనమని మనఅయ్యవార్లు లక్షసార్లంటూవుండేవారు. ఇన్నెందుకురా? మనఅయ్యవార్లు చాలరూ మనఆదర్శానికి? వాళ్ళుచేసిన ప్రతి పనికీగూడా యెంతప్రతిఘటనో చూశావా? మానాయనే మనుకుంటాడో- మీనాయనే మనుకుంటాడో- కరణం యేమనుకుంటాడో- వూరివారంతా యేమనుకుంటారో- అని జంకేవుంటే మనమీస్థితిలో వుండేవాళ్ళం కామని దృఢంగా నమ్ము. లోకకల్యాణంకొఱకు చేసే పనులకు మూఢసంఘంతో పంపనోయ్?''

''అయితే వివాహంలో తలిదండ్రులప్రమేయంవద్దా?''

''ప్రమేయం వుండవచ్చు. వాళ్ళు న్యాయంగావున్నంతవరకూ ఫరవాలేదు. అన్యాయానికి తిరిగితే మనం లెక్కించగూడదు. అయినా: లక్షణంగా ప్రేమించినవాళ్ళనువదిలి, ఎవరో చీపిరికళ్ళ దద్దమ్మను చేసుకోమంటుందిసంఘం!''

"ఎందుకు మొదలుపెట్టావోయ్? ఏదో వుందే! యెవర్నన్నా ప్రేమించావా యేం నీకులంగాని పిల్లను?"

"కులంగాని పిల్లేమిటోయ్? నాకు కులంవుంటే, నేను ప్రేమించిన పిల్లగూడా నాకులానికే చెందుతూవుంటుంది?"

"సరే, యెవరాపిల్ల యింతకూ?"

"ఎవరన్నారురా, ఊరికేఅట్లన్నాగాని వాదానికి?"

"ఊరికే యెందుకొస్తుందిలే యింతగొడవ?"

"ఆఁ, రాకూడదా? పిల్లయెదురుగావుంటేనే.నా?"

"చెప్పవోయ్ నాకు తెలుసుగాని"

"తెలిస్తే, నేచెప్పడమెందుకు?"

ఇద్దరూ విరగబడి నవ్వుకున్నారు.

"పిల్లికండ్లుమూసికొని పాలుతాగుతూ, తన్నెవరూచూడ్డం లేదనుకుంటుందట."

నాగలింగం సంభాషణ మార్చదలచుకొన్నాడు.

"శ్రీనుకేం మార్కులొస్తున్నాయోయ్! అన్నిట్లోనూ ఫస్టు. మొన్న నీవు రాలేదుగదూ? ఆనాడు "అన్నిట్లోనూ ఫస్టు వచ్చినందుకు బహుమానమిస్తూ, హెడ్‌మాస్టరు వాడివీపు తట్టి "బాగా చదివి యింకా మంచిమార్కులు తేవాలోయ్" అన్నాడు.

"మాలవాడు సరస్వతినే ముట్టకూడదని మా నాన్న, మీ నాన్న అందరూ అన్నారే. ఇపుడు సరస్వతి ఎవర్లేదే వాణ్ణిచూచి! మైల పడిపోతుందట! మాలవాళ్ళు చదవనేకూడదట! వాళ్ళకు జ్ఞానమే వుండదట! చూడు! మనం యింతగా చదువుతున్నాంగదా! ఒకడన్నా - ఒకనాడన్నా - ఒక్క మార్కన్నా - వానికంటేయెక్కువ తెచ్చామా? మన వాళ్ళన్న ప్రకారం మాలలకంత తెలివి లేదా?"

—శ్రీ

"మనవాళ్ళకు లేదు; వాళ్ళకు బాగానే వుంది; తెలివి వొకరి సొమ్మా బెస్తగుర్రమ్మా అన్నారట! మనం యెంత తపస్సుచేసినా శ్రీనుతో పాటు రాలేం......మొన్న మనం ముగ్గురం కలిసి, మా బసలో భోంచేశేటప్పుడు......" అని అంటూండగా.

"ఓరి భ్రష్ఠముండాకొడకల్లారా! ఏమన్నార్రా? ఏమన్నార్రా? మీకు బుద్ధిలేదా? చాతగాని వెధవలై మాలముండాకొడుకును పొగుడు తున్నారా? ఛా! లే! యిక్కణ్ణుంచి! కులభ్రష్ఠముండాకొడకా! శూద్రకూడు మాలవెధవతో కూడా తిన్నావా? ఇంకేముంది? అన్యాయం చేశావుగదురా! వంశాన్ని చెడగొట్టడానికి పుట్టావురా ముండాకొడకా!" అని విలపిస్తూ పోయాడు శాస్త్రిలు కర్రఊత బొడుచుకుంటూ.

కొంతసేపటికి సుబ్బారెడ్డిల్లు చేరాడు. రామిరెడ్డి మొగసాల్లో కూర్చుని పేపరు చదువుకుంటున్నా డప్పుడేవచ్చి. సుబ్బారెడ్డి లెక్కలు చూచుకుంటున్నాడు, అక్కణ్ణుంచే,

"అయ్యో. ఇంకేముంది ?" అంటూ వస్తున్నాడు శాస్త్రులు. ఆయన్నూ – ఆయనవాలకాన్నీ – చూడగానే, లెక్కలపుస్తకం కింద పెట్టి అదరాబదరాలేచి "రాయ్యా. కూర్చో" అన్నాడు రెడ్డి. రామిరెడ్డి లేవకుండానే కూర్చున్నాడు చూచీచూడనట్టు. అతనివైపు కొరకొరాచూచి, మొగసాలఅరుగుపైన చదికిలబడి

"సుబ్బారెడ్డీ ! మనపిల్లవాళ్ళు చదువుకొని బాగుపడతారనుకున్నాను. బొత్తిగా చెడిపోయ్యేటట్లుంది. నందినిచేయబోతే పందయిందన్నట్టుగావుంది. కులభ్రష్టులై, అవివేకులై, మర్యాదరహితులై నాశనమైపోతున్నట్టుంది! మానాగలింగమూ, వీడూ యింతకుముందూ కాలవగట్టునకూర్చొని, నన్నూ నిన్నూ ఎంతగ్గాకుండా మాట్లాడేస్తున్నారు. ఆమాలవెధవనుగూర్చి తెగపొగుడుతున్నారు. వాడిప్రక్కన కూర్చొని వీళ్ళిద్దరూ గతికారంట! అయ్యో! యెంతస్థితిలోకొచ్చిందిరా

నాయనా ? నాకుచావన్నా వస్తే యివన్నీ చూడకుండాపోదునూ ? మీకంటే అంత బాధలేదు రెడ్డీ. మా బాపనకులంలో యింకేముంది ? యికవాడికి పిల్ల నెవడిస్తాడు? యింతకూ మావాణ్ణి చెరిచింది వీడేనయ్యా! మీవాడితో చేరకముందు మావాడికీ గుణాలుండేవి కావు. బాగానే వుండేవాడు వెధవ. నామాటదాటేది లేదు. వీడితో చేరేటప్పటికీ చెడి పోయాడు. పెద్దోళ్ళు పూరికే చెప్పారా సావాసం సరైనోడితో చెయ్యా లని! అసలు మర్యాదలుగూడా మానుకున్నారిప్పుడు. చూశావా ? ఇంత రెడ్డివీ – ఊరికంతా గొప్పవాడివీ – నీవే లేచినిలబడితే – అంత గద్దువీడు. లేస్తాడేమోచూడు! ఇట్లా పెంకివెధవలకు చదువెందుకు ? ఇంకాచదివితే మనల్ను తన్నేస్తారోయేమో! నేనుమావాణ్ణి చాలించే స్తున్నా. నీవూచాలించెయ్యి. శని విరగడౌతుంది'' అంటూ, దగ్గుతూ, కట్టెపొడుచుకుంటూ వెళ్ళాడు శాస్త్రులు. ఆయన వెళ్ళగానే,

''యేరా, రాముడూ, పెద్దాచిన్నా లేదట్రా ? ఆయనొస్తే లెయ్యవేం?'' అన్నాడు రెడ్డి.

''ఆయన్ను గౌరవించాల్సినగుణాలు నాకేమీ ఆయన్లో కన బడలే''

''ఇదేందిరా యీ తెలివితక్కువమాటలు! అయినా మాలోణ్ణి ప్రక్కలో కూర్చో బెట్టుకోని యెట్లా తిన్నవురా ?''

''నీవుతిన్నట్టే ! కార్కోళ్ళుగా, మేస్త్రీట్లుగావస్తే వాళ్ళతో తినవచ్చు. తక్కినవాళ్ళుమాత్రం మనుషులుకారు'' అంటూ బుర్రున బైటికెళ్ళాడు రామిరెడ్డి.

సుబ్బారెడ్డింట్లోనుండి, యేవేవో బుర్రపట్టనన్ని ఆలోచనల్తో– పొల్లుకొస్తున్న దుఃఖంతో – శరీరాన్ని వుడికిస్తూన్న కోపంతో – వీట్ల వల్ల రెచ్చగొట్టబడినదగ్గుతో – ద్వానిమూలానవచ్చినజ్వరంతో___ నిదానంగా, వణుకుతూవచ్చాడు శాస్త్రులింటికి. కొద్దిగా చీకటిపడివుం

దప్పటికి. ఏదో ఆకలవుతున్నదని నాగలింగం పెందలకడే భోంచేస్తు న్నాడు నాయనొచ్చేప్పటికి ముఖంతప్పించాలని. నవ్వుతూ, సంతో షంతో వడ్డిస్తూందికామాక్షి. ఏవేవో కబుర్లుచెబుతున్నాడు నాగ లింగం. కామాక్షంటే నాగలింగానికి బలేప్రేమ, గౌరమూను. తన చదువువిషయంలో - దుస్తులవిషయంలో - భోజనవిషయంలో - యింకామిగిలినవిషయాలలో ఆమెచూపేశ్రద్ధా - ఆసక్తీ - అతన్ని సంతోషపెట్టినాయ్. కాబట్టే, సెలవలలో వచ్చినపుడంతా, యేవేవో ఆమెకు చదివిచెబుతూవుంటాడు. ఉత్తమనవలలూ, కథాపుస్తకాలూ తెచ్చి యిస్తూవుంటాడు. ఇంగ్లీషుగూడానేర్పేవాడు.

ఇవుడు నాగలింగం భోంచేస్తూ యేదోచెబుతూంటే ఆమె నవ్వుతూంది తలుపుఆనుకుని. ఇంతలో,

"న్నాగలింగా!" అనే శాస్త్రులశబ్దం, యెద్దుఅంకెమాదిరిగా వినిపించింది. అదిరిపోయింది కామాక్షి. ఉలిక్కిపడ్డాడు నాగలింగం. చేతిలోపిడచ అట్లానేజారిపోయింది. తిన్నగా, తన్నుతాను సంబా ళించుకొని "అన్నం తింటున్నాడండీ" అంది.

"ఆమాలవెధవకు ప్రాయశ్చిత్తమన్నా చెయ్యందే యింట్లో కెందుకు రానిచ్చావే?"

"ఏం, ఏమయింది?" అంటూ దగ్గరికొచ్చింది కామాక్షి.

"యింకేముందే పిచ్చిదానా? మనకులాన్ని నాశనంచేశాడే! బంగారంవంటి వంశాన్ని బూడిదపాలుచేశాడే! శూద్రకూడూ, మాల కూడూ తింటున్నాడు. రామిరెడ్డిగాడూ, శీనిగాడూ తింటూంటే వీడూనంట! శూద్రకూడు! మాలబంతి! ఇంకేముంది? ఒరే సుబ్బా! కరణాన్నిపిల్రా."

"అదేందాపని నాగలింగం? ఎంతచదువుకుంటేమాత్రం మాల బంతిలోనా?" అందికామాక్షి. మళ్ళాఅంది యిటుదిరిగి: "అయినా

ఇప్పుడింగ్లీషు చదువుకున్నవాళ్ళు కులాల్నెవరు పాటిస్తున్నారు! ఇప్పుడు కొలువుల్లోవుండేవాళ్ళంతా సగంపైగా బ్రాంబలేగదా! వాళ్ళంతా పాటిస్తున్నారా?'' అని. "ఛా! నోరుముయ్! ఆ వెధవముండా కొడుకులు పాటించకపోతే మనంగూడా వాళ్ళతోపాటేనా? కొలువుల్లోవుండేవాళ్ళుమాత్రం యెవరే అంతచెడిపొయ్యిందీ? మనకంటే బాగానే పాటిస్తున్నారు. వాళ్ళు యింగ్లీషుచదువుకున్నా, మనవాడికంటే లక్షసార్లమేలు. అయినా అవన్నీమనకెందుకే! మనకులంకత, మనఆచారంకత, మనయింటికత చూసుకోకుండాను?

"సరే, యేమన్నా చేసుకోండి నాకు పనుంది'' అంటూ కామాక్షి తొలగింది.

ఇంతలో అడుగులో అడుగేసుకుంటూ నాగలింగం వచ్చాడక్కడికి. అతన్నిచూస్తూవుండగానే, మృగంపైకిలేచే రేచుకుక్కలాగా లేచి హుంకరిస్తూ "నాకడుపున చెడబుట్టావురా. బంగారంవంటి వంశాన్ని చెరచడానికిపుట్టావు. నీవేదో చదువుకొని కులాన్ని ఉద్ధరిస్తావనుకున్నా. చెరిచేదానికే బయలుదేరావు కేశవరావుమాదిరిగా. సావాసదోషంరా, సావాసదోషమూ!'' అని తలపంకించి, నాగలింగవైపుఅట్లాచూచి, పండ్లుకొరుకుతూ "రెండింగ్లీషుముక్కలురాగానే అంతగా హద్దుమీరిపోతావటా? లచ్మికొడకా? ఛీ. ముందూ, నా యెదుట్నుంచీ. ఛీ! ఊఁ, నడుబయటికి. కులభ్రష్టువెధవా! నీమొగం చూస్తేనేపాపమొస్తుంది'' అంటూఅరుగుపైన చదికిలపడ్డాడు ఆయాసపడుతూ. నాగలింగం వెళ్ళగానే కరణంవచ్చాడు.

"చూచావాకరణం. ఎంతపనిజరిగిందో,'' అంటూ చెప్పాడు విషయమంతా వాపోతూ. "మాపిల్లగూడాఇట్లాంటిమాటలే మాట్లాడుతూ వుంటుందండీ'' అని సానుభూతి చూపించాడు కరణం.

మామూలుదగ్గ కొంచెం బలమయింది మరునాడు. జ్వరం బాగావచ్చింది. తనకొడుకిట్లా ఆయెనే అనేది ఆజ్వరాన్ని రెట్టింపు చేసింది. రామయ్యడబ్బంతా ఎగగొట్టెనే అనేది జ్వరాన్ని మరీబలం చేసింది. వీటన్నిటికీ వార్ధక్యంతోడయింది. పోయినసంవత్సరం కోట్లాటలో తిన్నదెబ్బగూడా అందులో కలుసుకుంది. చాలాతబ్బిబ్బు చేసింది శాస్త్రులకు. మెదడంతా కుతకుత వుడికిపోయింది. ఉన్మాద మెక్కువైంది.

రామయ్యా, బాండు రాశీరానాయనా అనీ- కరణం వానికి ప్రాయశ్చిత్తం చెయ్యించుఅనీ, కామాక్షీ- ఆకులభ్రష్టుడితో మాట్లాడకేఅనీ- కేశవరావ్! జందెం వేసుకోరా నాయనాఅనీ_ యీవిధంగా, వెర్రివెర్రిగా అరవడానికి మొదలుపెట్టాడు మూడోనాటికి.

"అదిగోబండి! నన్నురమ్మంటున్నారు. అహా, నేనురాను! అమ్మో! కొట్టొద్దు. వస్తా. ఊహుం, వస్తున్నా." అని యీవిధంగా కలవరించాడు. ఏదేదో మందులిచ్చారు. జ్వరంనిలవలేదుగాని, కలవరింపులూ, బెదురుచూపులూ తగ్గాయి. అందర్నీకనుక్కొని మాట్లాడుతున్నాడు. ఏవేవో బలే బాగామాట్లాడుతున్నాడు. అందరికీఆశ్చర్యం వేసింది. చావు తెలివనుకున్నారు. కేశవరావును పిలవమన్నాడు. దగ్గిరికొచ్చాడు కేశవరావు. కేశవరావును చూస్తూనే కండ్లనిండానీళ్ళునింపి "కేశవరావ్! నేనుచాలాతప్పులుచేశాను. అవన్నీ తప్పులని నాకిపుడు తెలుస్తూవుంది. నిన్నటిరాత్రంతా చాలా ఆలోచించాను. నీవాదినం చెప్పిందంతా నిజం. పుట్టుకలూ చావులూ అందరికీఒకటే. అందర్లో వుండేదీ ఆపరమాత్మే. అదేశాశ్వతం. అందరిదేహాలు మట్టే. అజ్ఞానంలో పడ్డానిన్నాళ్లూ. యల్లప్పచచ్చాడు. కాల్చారు. నేనూచస్తా. నన్నూకాలుస్తారు. రెండూబూడిద. దానికివివక్షతలు లేవు. కులమతాలు లేవు. అవన్నీ శాశ్వతమని మిడిసిపడ్డాను. ఆరోజు నువ్వన్నావు

త్వరలో దేవుడుశిక్షవిధిస్తాడని! అక్షరాలానిజం! శిక్షఅనుభవించాను, ఇంకా అనుభవించాలి కాసేపు. పశ్చాత్తాపపడుతున్నా. పాపపరిహారానికి దేవుణ్ణి వేడుకుంటున్నా. భగవంతుడు సర్వాంతర్యామి. అందర్లోనూ వాడేవున్నాడు. మీరందరూ క్షమిస్తే దేవుడు క్షమించినట్టే అబ్బా! అయ్యో!

"కామాక్షీ, ఇటురా," అని గొంతులో దిక్కులేనిపక్షిని దగ్గరికి బలమంతా ఉపయోగించిలాగి, తలనిమురుస్తూ, కన్నీళ్ళురాలుస్తూ గద్గదిక స్వరంతో "నీజీవితాన్ని నాశనంచేశానేమో! నిన్ను చేసుకొన్నది మొదలు ఒకనాడూ సుఖపెట్టిఎరగను. నాకూతురుగా భావిస్తున్నా. నీవొకకూతురు. వాడొకకొడుకు. నీపేరట సగం ఆస్తిని యిదివరకు చాన్నాళ్ళనాడే వ్రాసివుంచా – ఆ ఆస్తి నీయిష్టం. మీరిద్దరూ అన్యోన్యంగా ఒకటిగా జీవించావచ్చు, లేకపోతే. వేరే వేరే అయినా జీవించవచ్చును.

'నాగలింగా! మీపిన్నిని కష్టపెట్టకు. బాగాచదువుకో నీకెక్కువ చెప్పాల్సినంత పనిలేదు. కేశవరావు అడుగుజాడల్లోనడు"

కేశవరావ్! నీపైన నాకు పూర్తినమ్మకం. వీరిఆస్తుల విషయంలో – సర్వాధికారాలు నీవి. కామాక్షీచదువుకుపోతే – నాగలింగమూపోతే – ఆస్తినీవుచూచుకుంటూ వుండాల్సొస్తుంది. మీ ఆశయసిద్ధికి దేవుడు మేలుచేయుగాక! !ఇకసెలవు – నా–రా–య–ణ"

ప్రాణంపోయింది. అందరూదుఃఖసముద్రంలో మునిగిపోయారు – ఆయనలో కలిగినమార్పును చెప్పుకుంటూ – ఆనందించుకుంటూ – ఎంత వాడురా అనుకుంటూ వెళ్ళారు.

కేశవరావు కామాక్షిని రాజమండ్రి వితంతుశరణాలయంలో చేర్చాడు. శాస్త్రులు చనిపోతూ చదువుకో వచ్చన్నాడు. అతనిలో కలిగిన ఆపరిణామానికెంతో ఆనందించిందామె. ఇపుడామె లోకస్వేచ్ఛాజీవి. ఆమెశిరో ముండనం చేయించి, విధవజీవితాన్ని గడపాలనే ఆదేశాలు ఆమెకు రాకపోలేదు. కరణమూ, మరికొంతమంది బంధువులూ పట్టుపట్టకపోలేదు. అటువంటివన్నీ, కేశవరావు, నాగలింగం మూలాన తప్పించుకొని, రాజమండ్రి చేరిందామె. ఇపుడామె బాగా చదువుకోవచ్చు. బాగాజ్ఞానాన్నార్జించవచ్చు. తర్వాత ఉద్యోగంచేసి సంపాదింపవచ్చు. అసలామెకు దాదాపు యాభై వేల రూపాయల ఆస్తి వుండనేవుంది – అయితే ఎందుకామె కసంతృప్తి? ఏదో ఒక కోణాన అసంతృప్తి ఆమెను బాధిస్తూనేవుంది. ఆమె మనోనేత్రాల ముందు నారాయణెప్పుడూ సంచరిస్తూ వుంటాడు చిరునవ్వుతో. ఒక్కొక్కసారి అనుకుంటుంది:– ఆనారాయణ నన్ను చేసికొంటాడా? యెందుకు చేసికొంటాడు. కులం వేరామె.తనకులంలో డబ్బిచ్చేపిల్లలు– చదువుకున్నపిల్లలు – అందమైనపిల్లలు దొరకరా? అందులోనేను విధవను.'' అని నిరుత్సాహపడేది. మరలా "ఫరవాలేదు; వారుసంఘాన్ని సంస్కరించాలన్నారు. అందులో వితంతు వివాహాలు మంచివే నన్నారు. వాటికెక్కువప్రోత్సాహం కావాలన్నారు. వర్ణాంతర వివాహాలు జరగందే సంఘం అనైక్యతతో నాశనమౌతుందన్నారు–అతని చర్యచూస్తే నాపైన అతనికి అభిప్రాయమున్నట్లు తోస్తుంది'' అని సంతోషపడుతుంది–"అతనికి నాపైన అభిలాషవున్నా, పెండ్లిచేసుకోనేంతవరకూ రాడేమో!'' అని అనుకొనేదిమళ్ళా.

కామాక్షిని రాజమండ్రిలోవదలివచ్చి ఒకవారంరోజులయింది. ఆనాడుసాయంకాలం. ఏదోనిరీక్షిస్తున్నట్లుకూర్చున్నాడు కేశవరావు.

ఇంతలో పోస్టుమ్యాన్ వచ్చి ఒకకవరిచ్చాడు. దానికోసమే ఎదురుచూస్తున్నవాడులాగా ఆతురతతో చించి చదివాడు. తృప్తిగా నారాయణవంక చూస్తూ, "అట్లా షికారు వెళ్దాం పదవోయ్" అన్నాడు. మూడవఅయ్యవారితో "ఇక కాసేపుంచి యెక్కాలు చెప్పించి పంపించెయ్యండి" అనిచెప్పి ఇద్దరూబయలుదేరారు. కాలవగట్టుకెళ్ళారు. కాలవగట్టున ఒక పెద్ద అత్తిచెట్టువుంది. చుట్టూరా యీతచెట్లున్నాయి. అది యీతపండ్లసమయం. పక్షులూ యీతపండ్లనుకొరికి తింటూ కిచకిచలాడుతున్నాయి. కాకులుపడదోసే అత్తిపండ్లు నీళ్ళల్లో పడి ఒకవిధమైన "బుడింగ్" శబ్దాన్ని కలుగజేస్తున్నాయి. వేడిగాలులు నీళ్ళపైబడి, చల్లనై, మెల్లగావారిపైపు వీస్తున్నాయి. యిసుకతిన్నెపై కూర్చొని, రెండుకాళ్ళుమడిచి, వాటి మడతపైన్నే రెండుచేతులతో బంధించి వూగుతూ, చిఱునవ్వుతో నారాయణ మొగంచూశాడు కేశవరావు.

"ఏమిటోయ్" అన్నాడు నారాయణ మందహాసంతో.

"ఏమీలే"దన్నాడు కేశవరావు, అధోముఖమైవున్న చూపులు కనుబొమలెత్తిచూస్తూ.

"పోనీ, ఆ జాబెక్కణ్ణుంచి ?"

"ఎక్కణ్ణుంచో వచ్చింది"

"ఆయమ్మాయేనా ?"

"ఏయమ్మాయి ?"

"నీవు డబ్బుపంపిస్తూవుంటివే, కమల. ఆయమ్మాయి"

"కాదు"

"అయితేపోనీగాని, ఆయమ్మాయివిషయం చెప్పలేదెందుకు ? నాదగ్గరదాచేవిషయాలు నీదగ్గర యింకా యెన్నివున్నాయో ?"

"ఛాఛా! ఇదొక్కటే. దాచవలసివచ్చిదాచాను. గతవిషయం అది. దాన్ని విస్మరించడానికి బాగాప్రయత్నించి, ఇప్పటికి గెలువగలిగాను. కొంతవరకు మీామనసులు కష్టపడతాయని చెప్పలేదు. అయినా ఇంకొకసారి చూచుకోవచ్చు. ప్రస్తుతం ఈజాబుచూడు"

జాబుచదివాడునారాయణ. కడపటి నాలుగుపంక్తులూ నారాయణనుగురించే. లోపల అణుచుకుంటున్నాగూడా సంతోషం మొగంలో వికసిస్తూంది. లోపలగలిగిన ఆనందాన్ని అతిబలవంతాన అణిచిపెట్టి, సీరియస్‌గా, గంభీరంగా కూర్చున్నాడు నారాయణ యేముందిలే దాంట్లోఅన్నట్టుగా. దాన్నిచూచి

"పాపం ! ఎంతసీరియస్‌గావుందో జాబు!!" అన్నాడు కేశవరావు. పక్కననవ్వాడునారాయణ. ఇద్దరూనవ్వుకొన్నారు.

కేశవరావన్నాడు:— "నారాయణా నేనొకటడుగుతాగాని చెప్తావా?"

"నాకు తెలుసులే నీవేమడగబోయేదీ"

"అయితే అడగనక్కర్లేదులే. అయినా ఏమిటో చెప్పు చూద్దాం"

"అక్కర్లేకపోతే, చెప్పిమాత్రం ప్రయోజనం ?"

"చెప్పవోయ్ శాండితనం పడకుండాను"

"వితంతువివాహం చేసుకోమంటావు!"

"అరె! నీవుజ్యోతిష్కుడులాగావున్నావే. చూడునారాయణా, ఎంతచక్కనమ్మాయోను! ఎంతబాగుంది! మంచి తెలివైందిగూడాను"

"అయితే ?"

"తర్వాతేముంది! తర్వాతేమడుగుతానో నీవే ఆలోచించు"

"నీవెందుకుచేసుకోవ్వూ ?"

"ఛా! చెల్లెల్ని చేసుకోమనే బుద్ధిమంతుడివి! ఒకవిషయం యేమిటంటే నాకు చాలాపనుంది. నాజీవితాన్నంతా సంఘసంస్కరణానికీ, సంఘసేవకు అంకితంచేశాను. వివాహం, ఇవన్నీ - ఆమార్గానికి నిరోధకాలని నాభావన".

"నేనుమాత్రం సంస్కారదృష్టిలోనివాణ్ణిగా! నాకుమాత్రం వివాహం బంధంగాదో!"

"నేను కాదనను. మనం ఆదర్శంగా బతకాలకాబట్టి మనం ముందూచేసిచూపాల. అదే, ఆదర్శాన్ని ఆచరణలో పెట్టడమంటే, వెయ్యి ఆదర్శాలు కలగియుండటంకంటే ఒక ఆదర్శాన్ని ఆచరిస్తే ఘనతగావుంటుంది. మనదంతా గాంధీమార్గం!అంటే ఆచరణ ప్రాధాన్యంగా వుండాలి మనఆదర్శాలు. నీవామెను చేసుకో! నేనుఒంటరిగా వుండి, మనఆశయసిద్ధికొరకు, సంఘౌన్నత్యం కొరకు, నాసర్వస్వమూ వినియోగించి పనిచేస్తా. ఇంతవఱకూ అవివాహితులంకాబట్టే యింత మాత్రమన్నా పనిచెయ్యగలిగాం. లేకపోతే సంసారాన్ని చూచుకుంటూ, యేడ్చుకోడంతో సరిపోయేది, కాలమూ, సంపాదనా. నేనుగూడా బ్రహ్మచారిగా వుంటానంటావేమో! వుండవచ్చు. అయితే మార్గదర్శకత్వంయేదీ? ఆమెనుచేసుకోడంలో నీకు చాలా మేళ్ళున్నాయి. బాగాప్రేమించి చేసుకుంటుందిగాబట్టి నీఆదర్శాచరణల్లో తోడు నీకై వుంటుంది. అట్టివివాహం ప్రతిబంధకము అంతగాకాదు. మీవివాహంలో మూడు ఆశయాలు సిద్ధిస్తాయ్. మొదటిది వర్ణాంతర వివాహం. రెండవది వితంతువివాహం. మూడవది ప్రేమించి చేసుకోడం. ఇంకాముఖ్యమైందేమంటే, ఒకఅభాగ్యజీవిని ఉద్ధరించడం. అసలు యెందుకింత యిదిగా అడుగుతున్నానంటే:- ఆమెకు నీపైన యిష్టముంది! నేను మొదట్నుంచీ కనిపెడుతున్నా. నీవు చాలాసార్లు ఆమెవిషయం యెత్తావు. ఆమెవిషయంలో యెక్కువసానుభూతిచూపి

స్తూ మాట్లాడినావు. ఆమె రాజమండ్రిలోగూడా నీవిషయం చాలా సేపుమాట్లాడింది. నిన్నుగురించి వే మేమో ఉత్సాహంతో అడిగింది. నీవింకా చదివితే బాగుండునంది......మరియింకొకసంగతి. మనం యీవూళ్ళో చెయ్యాల్సినపని చాలవరకయింది. వూళ్ళో వయోజనులకుగూడా విద్య నేర్పడం మొదలుపెట్టిం తర్వాత మనల్ని అపార్థంచేసుకోడం చాలించారు. హరిజనులకూ, వీరికీ పొత్తుకుదిరింది. మామూలుకైతేల యిండ్లలోగూడా వీళ్ళు ఇండ్లలోదూరి అన్నిపనులూచేస్తూ, కుండలుతాకుతూ వున్నారంటే- మనంఅంతకంటే యెక్కువ యెక్సెపెక్ట్ చెయ్యనక్కర్లేదు. ఒక్కొక్కవ్యక్తినే బాగుచెయ్యాలని పూనుకుంటే మనపని యీపల్లెలోనే సరిపోతుంది. మనవుద్యమం గడపదాటదు. కాబట్టి మనం ప్రపంచంలోకి బయలు దేరాల్సిందే! ఈసంవత్సరం నేనుమాత్రం బయలుదేరుతున్నాను. ప్రస్తుతం రాజంపేటలో స్కూలులోచేరి మనపిల్లవాళ్ళ చదివించుకుంటూ యీసంవత్సరమే యస్. ఎల్. సి. పరీక్షకు కట్టేస్తా.

నీవుమాత్రం యీసంవత్సరం యిక్కడుండు. వచ్చేసంవత్సరమే యేదైనా కాలేజీకి వెళ్ళవచ్చు. ప్రస్తుతం నాకుబదులు మరొక అయ్యవారొస్తున్నారు. యీ సంవత్సరం వుంటే చాలు నువ్విక్కడ.''

నారాయణ నిశ్శబ్దంగా కూర్చున్నాడు. అపుడుచూపించాడు కేశవరావు జిల్లాబోర్డువారిఉత్తరం.

ఆమూడో నాడు బయలుదేరాడు కేశవరావు. ఊళ్లోవాళ్ళంతా పెద్దవిందుచేశారు. హరిజనవాడలో ప్రత్యేకంగా ఒకసభజరిపారు. చాలామంది సంతోషసమయంలో సంతాపయుతంగా ఉపన్యసించారు. తనవంతు ప్రసంగం - తానువాళ్ళలో ఒకడనీ - అవూరు తనదిగానే భావిస్తున్నాననీ - ప్రతిసెలవుల్లోగూడ యిక్కడికేవస్తూ వుంటాననీ - ఇంకా చాలా చాలా నిజంయీలు చెప్పాడు కేశవరావు.

ఈవిషయం ముందే తెలిసింది మనశిష్యబృందానికి. శ్రీను, రెడ్డి, నాగలింగం యస్. యస్. యల్. సి చదువుతున్నారు. అంతా పదినాళ్ళముందూ తాము రాజంపేటకు వచ్చేటప్పుడు వాళ్ళకు తెలియదీవిషయం. తమహైస్కూలుకు, ఉపాధ్యాయుడుగా వస్తున్నందు కెంత మహానందంపొందారో చెప్పనలవికాదు. అప్పటికే పిల్లల కంతా వ్యాపించిపోయిందెవరో బలే అయ్యవారొస్తున్నారని. మన పిల్లవాళ్ళు ఇతన్నిగురించి పొగుడుతూ – మాఅయ్యవారు – అని చెప్పకోడంవల్లా – వీళ్లపైన స్కూలుపిల్లవాళ్ళకంతా గౌరవం వుండడం వల్లా – పిల్లలకంతా కేశవరావంటే – అపరిచిత వ్యక్తి అయినప్పటికీ – అవ్యాజప్రేమకలిగింది. ఆదినం బండికొస్తాడని తెలిసి, పూలమాలలు తీసికొని బయలుదేరారు. రాజంపేటస్టేషనులో రైలాగడమేఆలస్యం. రామిరెడ్డి పరుగెత్తుకుంటూవచ్చి పూలహారం వేశాడు వద్దంటున్నా. దాన్ని తీసేయడానికిపట్టుకొని తలవంచేటప్పటికి శ్రీలక్ష్మి మరొకటేసి చప్పట్లుకొట్టింది నవ్వుతూ. అందరూనవ్వుకున్నారు. ఆనందంగా బసకొచ్చారు.

బసమార్చారు. సరస్వతీపురంలోనే వేరే యింకొక పెద్ద యింటినితీసికొన్నారద్దెకు. నాగలింగంగూడా అందులోనే అన్నిటికీ. శ్రీనుకుగూడా యీయిల్లే అసలిల్లయింది. ఎప్పుడో సాయంకాలమో, రాత్రో, సుజాతనువదిలిపెట్టిరావడానికిమాత్రం యింటికి పోతూవుండేవాడు. శ్రీలక్ష్మి సుజాతలు భోజనాలెక్కడభోంచేసినా రాత్రిపూట మాత్రం తమ నిర్ణీతస్థలాలకెళ్ళేవారు.

అనుకరణవల్లనేకావచ్చు. మరేదైనాకావచ్చు – శ్రీనుకు కేశవరావుధోరణి పట్టుబడింది. చర్చాసంఘాలలో గంభీరంగానిలబడి, తొణక్కుండా, తడుముకోకుండా, అంత వేగంగాకాకున్నా – కొతుకుల్లే కుండా మాట్లాడేవాడు, ఈసంవత్సరం దానికతనే శెక్రెటరీ.

కొన్నిదినాలుగడిచినాక, ఒకదినం కొంతమంది ఫెడరేషన్ వాళ్ళువచ్చారు. వారంతా అంబేద్కరు అనుయాయులు. శ్రీను శాస్త్ర ప్రతిభగల వాడని తెలిసి, అటువంటివాడు తమసంఘంలోవుంటే దాని అభివృద్ధికి ప్రాపకంగా వుంటాడని, వచ్చి మాట్లాడారు. వారేదేదో చాలాచాలా చెప్పారు. ఎంతో ఉద్రేకంతో చెప్పారు. శ్రీనుకు నచ్చిందది. అయితే తన అయ్యవారితో మాట్లాడందే అందులో దిగనని వాళ్లను పంపించివేశాడు. చాలాఆలోచించాడు:– "మేమూ మనుష్యులమే. హిందూమతంలో చేరినవాళ్ళమే. అయితే హిందువులే మమ్మల్ని నీచంగాచూస్తారు. అసలు తాకనేకూడదంటే అంతకంటే నీచంగా చూడడమేముంది? వాళ్ళుతిరిగేచోట మేంతిరగకూడదు. వాళ్ళునీళ్ళు తెచ్చుకొనేచోట మేమునీళ్ళు తెచ్చుకోకూడదు. వాళ్ళ తీర్థాల్లో మేము స్నానంచెయ్యగూడదు – వాళ్ళదేవాలయాలలోకి మేం పోగూడదు – అసలు యెంతచదువుకొని, బయటగొప్పకీర్తి నార్జించిన హరిజనుణ్ణయినా, పల్లెకుపోతే, ఒకచదువూ సంస్కారం లేని యానాదిగూడా నన్నుముట్టకుఅంటుంది – ఛీ – ఎందుకొచ్చిన హిందూమతం! కాబట్టే అందరు క్రైస్తవమతంలో చేరడం! ఇటువంటి భావాలతో బుర్రవేడెక్కింది శ్రీనుకు. నేరుగా వచ్చాడయ్యవారిదగ్గరికి. వాడివాలకంచూచి కేశవరావేదో అయిందని గ్రహించాడు. అప్పటికది మధ్యాహ్నం. ఆదివారం. అందరూవున్నారు. కేశవరావడిగేటప్పటికి శ్రీనంతా చెప్పాడు. తానేమి భావిస్తున్నదీ చెప్పాడు. పైగా తన ఏహ్యాన్ని వెళ్లబుచ్చాడు.

కేశవరావు మాట్లాడుతున్నాడు. కొన్నికొన్ని విషయాలు మాట్లాడినాక గాంభీర్యందాల్చాడు. మరలఅన్నాడు:– అదిపామరులలోనేగాదు. ప్రస్తుతంవిద్యాధికులుగూడా అందుకుకారకులే. వీళ్లలో గూడా చాలాలోపాలున్నాయి. తెలిసిగూడా – యీభేదాలన్నీ

యేమీలేవని తెలిసికూడా – సమత్వాన్ని పాటించి – కళంకితమైవున్న హిందూసంఘాన్ని దిద్దాలని అనుకోరు. అంతకుముందెట్లా జీవించినా-సంసారానికొచ్చినాక, మనకెందుకొచ్చిం దిదంతా, నలుగురితోపాటు నారాయణా అనిపోతున్నారు. ఆనలుగురిలో వీడొక డయింది తెలియదు! ఒకవేళ యేకొద్దిమందో దిద్దవలెననుకున్నా బుద్ధిపూర్వకంగా పాటుపడరు. విద్యాధిక బ్రాహ్మణు లిప్పటికిగూడా, గూఢ మూఢా చారా లిప్పటికీ పాటించి యితరవర్గాలకు కొంత అవమానాన్ని ప్రసాదిస్తూనేవున్నారు. ఆవిధంగా అమర్యాద చూపబడే బ్రాహ్మణేతరులు వారి అధఃపతన మెపుడాఅని అర్రుచాచుతున్నారు. సవర్ణహిందూ వర్గమంతా, హరిజనులను నీచజంతువులకంటే, రాయిరప్పలకంటే నీచంగా చూస్తూవుంది. వారు వీరందరిపైనా పగబూన్తారు. అంటే సవర్ణహిందూజాతినంతా పామును చూచినట్టుచూచి "దీనినాశన మెప్పుడ్రా దేవుడా అని దేవుణ్ణి ప్రార్థిస్తారు. ఇంకాకొద్దిదినా లీసవర్ణ హిందూసర్వం యిట్లాగే ప్రవర్తిస్తే చీమలమాదిరి పట్టి చంపేస్తారు. ఈవుద్యమమే అంబేద్కరుది. అతన్ని ఈదుష్టసవర్ణ హిందూసంఘం చాలా హింసించింది. ఎంతో న్యూనతపరిచింది. చాలా అవమాన పరచింది. ఎంతో చదువుకున్న అంతవాడికి బరోడాలో యిల్లు అద్దె కివ్వ లేదంటే యెంత దౌష్ట్యమో చూడండి! ఇక తనమతస్థులేఅంత దారుణంగా ప్రవర్తిస్తున్నారంటే అతనిగుండె లెంతగా మండి మశీభూత మౌతుందో ఆలోచించండి. అదే! అందుకేఅతను గూడా లేవదీశాడుఉద్యమాన్ని. ఉద్యమా లెప్పుడూ ఒకదౌష్ట్యాన్ని నిరసిస్తూనేపుడతాయి. బ్రిటిషువారు దేశంలోచేసే అవమానాలకు సహించలేకనే దేశీయులు స్వరాజ్యోద్యమాన్ని లేపారు. జార్ చక్రవర్తుల క్రూరపాలనక్రింద జీవించలేకనే రష్యాలోవిప్లవోద్యమం

లేవదీశారు. ఫ్రెంచిభూస్వాముల దౌర్జన్యాన్ని ఓర్చుకోలేకనే ఫ్రెంచి విప్లవోద్యమం బయలుదేరింది. మతాచార్యుల చండశాసనాలను ఓర్చుకోలేకనే ఇంగ్లాండులో దాన్ని కూల్చడానికి ఉద్యమం బయలుదేరింది. అంతే! ఎప్పటికీ, దౌష్ట్యాన్నికూల్చడానికే ఉద్యమాలుబయలుదేరేది? అయితే దాన్ని ఎట్లాఎదుర్కోవాలి? దౌష్ట్యానికిదౌష్ట్యం పనికిరాదు. "ఉష్ణం ఉష్ణేనశీతలం" అంటారుకొంతమంది. అదియథార్థం కాక పోదు. ప్రతిఘటించిన ఉష్ణంతగ్గగానే మొదటిదిమండుతూనేవుంటుంది. అట్లాగే, దౌర్జన్యంతో, క్రౌర్యంతో బయలుదేరిన విప్లవఫలితం అంతే. అంబేడ్కర్ పద్ధతియిదే! సవర్ణుల హింసించి హరిజనులు మత సమత్వం బడయలేరు, సవర్ణహిందువుల హృదయాలకు అప్పీలుచేసే ప్రవర్తనతో. సామరస్యంతో - ఈమచ్చను శాశ్వతంగా మాపుకో గలంకాని, దౌర్జన్యంతోగాదు. పోనీ అట్లాగయినా ఒకమూకగా బయలుదేరి ఒకముఖంగా పోరాటంజరుపుతారాఅంటే అదీకానిపని. అవిద్య తాండవమాడుతున్న హరిజనబృందంలో అంత సంచలనం రావడానికి వీలేదీ? అర్గనైజేషన్ బ్రదకడానికివీలేదీ? ఇవన్నీ తెలిసే గాంధీజీ ఆదారితొక్కింది! ఆయన ముప్ఫైయేండ్ల తపోశక్తివల్లే హరిజను లిపుడీమాత్రమైనా ఒకవిధమైనస్థానాన్ని విద్యాధికులలోనైనా కలిగివున్నారు. దీనికి సవర్ణులేగాదు, హరిజనులుగూడా ఇతోధికంగా సాయంచేస్తేనే సామరస్యంసత్వరం స్థాపించబడుతుంది."

పైవిషయాన్నే మరునాడుస్కూలులో చర్చాసంఘంతరపున మాట్లాడాడు. అతడు తనశిష్యవర్గానికి ప్రతిదినమూ ఎదోవొక కొత్త విషయాన్నిగురించి చెప్పేవాడు. తర్వాత ప్రతివారం టౌనులోనో, ప్రక్కపల్లెలోనో ఉపన్యసించేవాడు. హిందూమతాన్నిగురించో—యితరమతాలనుగురించో - కులతత్వాలగురించో - సంఘంలోని లోపనీచతలగురించో - గొప్పనాయకులు సంఘసంస్కర్తలూ మొద

లగువారినిగురించో - మరేదైనా ముఖ్యవిషయాలగురించో - ఉపన్యసించేవాడు. అతని ఉపన్యాసధోరణి చాలాబాగుంటుంది. అతడు మాట్లాడేటప్పుడు ముఖంలోవుండే గంభీరత. చూపులలోవుండే చురుకుదనం — అతనివిషయం పరిచయజ్ఞానం — పైపెచ్చువాగ్ధోరణి — నిలబడ్డవాలకం - చాలాఆకర్షణీయంగా వుండేవి. ఈపద్ధతితో చాలామందిహృదయాలలో కులమనేదేలేకుండాచేసి, యింక్లాతరబడిగావారి రక్తంలోకలిసి, కరిగిపోయి మాంసానికి పట్టిపోయిన కులమనే మలినాన్నికడిగి, వారిరక్తాన్నిశుభ్రంచేసేవాడు. ప్రేక్షకవర్గానికి నచ్చేటట్టు సంస్కృతశ్లోకాలను, గొప్పగొప్పప్రమాణాలనూ వల్లించేవాడు. ఈవిధంగా యువజనులలో చాలమంది బాలబాలికలహృదయాలను - కులరహితలుగా - భేదరహితములుగా అతినిర్మలమైనవిగా తయారుచేశాడు.

కేశవరావాస్కూలులో వున్నసంవత్సరం, విద్యార్థీవిద్యార్థినులలో గొప్పసంచలనం వుండేది. ఎవరినోటబట్టినా వర్ణాంతర వివాహవిషయమే - హరిజనోద్ధరణ విషయమే. ప్రతిబాలిక, ప్రతిబాలుడు కులాంతర వివాహాలు చేసుకోవాలని ఉవ్విళ్లూరేవాడు. కొంతమంది చాటుగా ప్రతిజ్ఞలు గూడా తీసుకున్నారు. వారిలో ముఖ్యులు రెడ్డి శ్రీలక్ష్మి - శ్రీను - అనసూయ - శాస్త్రి సుజాతలు - మరికొందరు అదేగాకుండా సంఘోన్నతి కెంతవరకైనా పాటుపడాలని స్థిరసంకల్పులయ్యారు.

కేశవరావక్కడున్న సంవత్సరం పిల్లవాళ్ళ చదువు, క్రమశిక్షణ, ఒక ప్రత్యేక పంథా తొక్కాయి. ఎంతోబాగా చదివేశారు, ఫస్టు సెకండు మార్కులెప్పుడుగూడా కోటగడ్డ వారివేనని ప్రతీతి పొందారు. వీళ్ళంతా కోటగడ్డవారనీ - కోటగడ్డవారి యిల్లులనీ - కోటగడ్డవారిస్నేహంఅనీ - యీవిధంగా కోటగడ్డఅన్నది వారందరికీ

ప్రత్యేకనామం అయిపోయింది. మార్కులెక్కువవచ్చేవాళ్ళు గర్వ పడటం సహజం. అటువంటివాళ్ళజూచి కొంతమందయినా అసూయ పడటం సహజం. అయితే కోటగడ్డవారి ప్రవర్తన నిరాడంబరంగానూ, నిష్కపటంగానూ ఉండటంవల్ల వారందరికీ స్నేహపాత్రులయ్యారు.

శ్రీలక్ష్మికంటే అనసూయ అందకత్తె అని పేరు తెచ్చుకుంది. ఇపుడు సుజాత ఆమెనుమించిపోతూవుంది అందంలో. సుజాతకిపుడు రజోమతి సమయం. శరీరం గోధుమరంగును మించినరంగుతో నిగనిగలాడుతూవుండేది. ప్రతిఅవయవంగూడా యెట్లావుంటే చూపరులకు ఆహ్లాదాన్ని కల్గిస్తుందో- అట్లావున్నాయి. పుట్టుకతోనే మంచి చక్కనిపిల్ల. ఇపుడు పైకొంటున్న యౌవనం, ఆమెఅందాన్ని సోయగాన్ని ద్విగుణీకృతంచేసింది. ఈమెఎవర్తోగూడా ఎక్కువమాట్లాడేది గాదు. శ్రీలక్ష్మి వీళ్ళందర్నీ ఎగతాళిచేస్తూ నవ్విస్తూవుండేది. ఒక్కొక్కసారి వీళ్ళందరకీ పేళ్ళుపెట్టి ఏడ్పించేది. లేకపోతే, అనసూయ చెవిలో శ్రీనుపేరు వూదో - సుజాతచెవిలో శాస్త్రిపేరువూదో - యేడ్పించేది. వాళ్ళు మూతిబుడ్డగించి, మురిపెంగా ఏడ్చినట్టుమూతి ప్రక్కకుతిప్పితే- రెండుచేతుల్తో రెండుబుగ్గలూ వత్తుతూ- పండ్లూ, పండ్లపైన పెదవులూబిగించి 'ప్చ్' అంటూ ముద్దుపెట్టేది. ఒక్కొక్కసారి ఇంకా యెక్కువగోలచేసేది శ్రీలక్ష్మి. ఎక్కువగోల అనసూయ సహించుకోగలదేమోగాని, సుజాత సహించుకోలేదు. ఇక నీతో మాట్లాడనంటూ లేచియింటికివెళ్లిపోయింది. పోయేది పోయినట్లుగా పోక, వెంటనేవచ్చి, శ్రీలక్ష్మివైపుచూస్తూ, ఆమెయీమెవైపు చూచినపుడు చూపులుప్రక్కకుమళ్లించి సీరియస్‌గా కూర్చొనేది. కాసేపు యిద్దరూ అన్యాపదేశంగా మాట్లాడుకొనేవారు. ఈమాటలలో సుజాతను నవ్వించేది శ్రీలక్ష్మి. నవ్వి, శ్రీలక్ష్మిపైన పడేది సుజాత. శ్రీ

లక్ష్మి మెడలకు చేతులుచుట్టి ఆమెవొళ్ళో తలపెట్టి ఆమె మొగంలోకి చూస్తూపడుకొని,

"యెందుకే యింతల్లరిదానివయ్యావు" అనేది సుజాత.

"యెందుకవుతా రేంటిఅయినా, నాఅల్లరిమిమ్మల్ని యేం చేస్తుంది?"

"మమ్మల్నేం చెయ్యదుగాని, దీర్ఘకాలం నీతో కాపురంచేసే వాడుచస్తాడు"

"నిజమేనే, ఆచేసుకొనేవాడికి ముందేమనం హెచ్చరించాలి ఒప్పుకుంటే చేసుకొమ్మని" అంటుంది అనసూయ.

"అటువంటివాడు దొరకబట్టే దీనిఅటలిట్లావున్నాయి" అనేది సుజాత. అనసూ, సుజాతా యిట్లాఅని విరగబడి నవ్వేవారు. "ఛా ఫోండి" అంటూ అక్కణ్ణుంచి లేచిపారిపోయేది శ్రీలక్ష్మి.

కేశవరావు మొదట హైస్కూల్లో ఉపాధ్యాయుడుగా చేరటూనే అతనికులాన్నిగురించి త్వరగా తెలియలేదు చాలామందికి. కొంతమంది మాటలపరాకున "కులమేమండీ" అనేవారు ఏదో అట్లా అడిగినట్టుగా. "ఎందుకండీ దానిమాట" అనేవాడు కేశవరావు. "అబ్బే! అదిగాదండీ, దాందేముందిలెండి. ఊరికేమామూలుగా అడిగాను. అంతే" అనేవాడు ప్రచ్ఛకుడు తనకేమీ అంతగా కాబట్టనట్లుగా. కొన్నాళ్ళు సాగినాక తెలిసింది అతడుబ్రాహ్మణుడని. బ్రాహ్మణ ఉపాధ్యాయులు, దగ్గిరికిచేరసాగారు. బాగా పలకరించి స్నేహాన్ని నెరుపుతున్నారు. బ్రాహ్మణేతరోపాధ్యాయులు మొదట అంతదగ్గరగా చేరేవారుకారు. "ఎన్నన్నా బాపనోడు బాపనోడేరా" అనుకొనేవారు మంచివాడని విన్నపుడు. తర్వాత తర్వాత, అతని నిరాడంబర నిష్కపటస్నేహ ప్రవర్తనవల్లా, కులం తెలుసుకోకుండానే అందరితోనూ ఒకేప్రీతితో, ఒకే మర్యాదతో మాట్లాడి సన్మానిస్తూవుండటంవల్లా, ఎపుడుగూడా, ఏకోశానగూడా తానుకులాధిక్యాన్ని

ఊహించి, కులవ్యత్యాసాలకోసం ప్రాకులాడేవాళ్ళతో చేరిమాట్లాడ కుండాపోవటంవల్లా. అందరూ బ్రాహ్మణేతరులు ఎక్కువగా ప్రేమింప సాగారు.

సుజాతనుగురించి నారాయణ పూరికే జాబులువ్రాసేవాడు. ఆమె ఆతనివిద్యార్థి. ఆమెపై తనశ్రద్ధఅంతా కేంద్రీకరించాడు. ఎన్ని సార్లో అనేవాడు:—"మాఅమ్మాయి హైస్కూల్లో ఒకమణిలాగా వెలుగుతుందిచూడండి" అని. ఆవిధంగా కావాలని పట్టుదలతో, దీక్షతో తయారుచేశాడుకాబట్టి- సుజాత ఆలాగేఅయింది. ఆమె మార్కులుచూచి, చురుకుదనాన్నిచూచి, సవర్ణహిందూబాలబాలిక లకు- అయ్యవార్లకుగూడా అసూయగానే వుండేది.

ఒకనాడు రామశర్మ అనే అయ్యవారన్నాడు:—

"ఒరేయ్! ఆడపిల్ల- అందులో మాలపిల్ల, ఆవిధంగా మా ర్కులు తెస్తావుంటే- సవర్ణహిందువులుగావుండి, మీరంతకంటే మార్కులు యెక్కువ తేకపోతే అవమానంలేదూ? రేపట్నుండీ పావళ్లు కట్టుకొని, గాజులు తొడిగించుకొని, గానులేసుక రండిబడికి" అని కొంతమంది పిల్లల్ను ఉద్దేశించి అంటూంటే మననాగలింగం విన్నా డు. శ్రీనుకూ, రెడ్డికీ చెప్పాడు. రేపట్నుండీ మనం పావళ్ళు కట్టుకొని బడికిపోవలసివస్తుందేమోనోయ్!" అని

"ఏమిటోయ్" అన్నారు నవ్వుతూ.

"సుజాత అన్నన్నిమార్కులు తెస్తూవుంటే మనంమగవాళ్ళం గాదూ?"

"ఆపిల్లకూ మనకూ పోటీయేమిట్రా?"

"ఆపిల్ల నారాయణ శిష్యురాలోయ్" అన్నాడు కేశవరావు.

"మరి మనరామశర్మగారు అట్లాఅన్నారే"అన్నాడు శాస్త్రి. అంతా తెలిసిందికథ. మరునాడు ఉపాధ్యాయులగదిలో కేశవరావు ఆ అయ్యవార్నిచూచి,

"ఏమయ్యా, ఇంతచదువూ చదివి, ఇంత పెద్దవాడవై, నలుగురికీ బోధించే స్థితిలోవుండి, పిల్లల్ని మంచిదార్లో పెట్టవలసినవాడవు అట్లా అనవచ్చునా?" అనేటప్పటికి.

"అబ్బెబ్బే! అదిగాదండీ. అట్లంటే బాగా చదువుతారని" అన్నాడు నీళ్ళునముల్తూ— తప్పించుకొనేందుకు. పిల్లల్ని బాగా చదివేటట్లు చెయ్యడానికిదిగూడా ఒకమార్గమేమో!

మార్చి ఆఖరుకంతా బాలికలూ, కేశవరావూ తప్ప, మిగిలినవారంతా కోటచేరారు. శ్రీను అయ్యవార్ల దగ్గర భోంచేస్తున్నాడు. స్వగృహాన్ని వచ్చిందీ పోయిందీ చక్కజేస్తున్నాడు తాత్కాలిక నివాసానికి.

ఏప్రిల్ అంతాని కంతాదిగారు. లక్ష్మి సుజాతతోగూడా సొంతయింట్లోదిగింది. భర్తపోయిందిమొదలు లక్ష్మి ఆవూరికిరావడం అదేమొదటిసారి. గంగన్న అదరాబదరావచ్చి "ఎన్నాళ్ళకు కనబడ్డావమ్మా! బాగున్నావా? ఇటీవల నాకువొళ్ళంతా సచ్చుగావుండబట్టి రాజంపేట తట్టన్నా రాలేదు" అన్నాడు.

అతనికి జవాబిచ్చేలోగా

"ఎన్నాళ్ళకొచ్చినావేతల్లీ" అని కొందరు.

"ఏంవొదినా, ఒకసారన్నా రాకపోతివే యిట్ట" అనికొందరూ.

"ఏంఅత్తా, మావూరిపైన అసహ్యమేసిందాయేం" అని కొంతమందీ, ఏమేమో యింకా ప్రశ్నింపసాగారు.

ఆప్యాయనంగా వాళ్ళు వేసేప్రశ్నలకూ, చూపే గౌరవానికీ, దయకూ లక్ష్మిమురిసిపోయి, యల్లప్పచావుసంగతి జ్ఞాపకమొచ్చి కండ్లనిండా నీళ్ళునింపి బావురుమనియేడ్చింది. అందరూవోదార్చారు. సాయంకాలం పొలాలకువెళ్ళినవాళ్ళు, పొలమరిపనికి అడివికెళ్ళినవాళ్ళూ - మాలామాదిగలంతావచ్చారు లక్ష్మినిచూడ్డానికి. అయి

ల్లోక దేవాలయమైందామెకు. లక్ష్మి క్రమేణా వాళ్ళకన్ని విషయాలూ, వింతలూ చెప్పేది. అక్కడికతలు, పిల్లల చదువువిషయాలూ, ఇతరవిషయాలూ అన్నీ చెప్పేది. "నువ్వెంతఅదృష్టవంతురాలివమ్మా" అని అందరూ అనేవారు. ఆ పిల్లలంతా సుజాతను చుట్టుకున్నారు. చాలామంది యిప్పుడిప్పుడే చదువుకుంటున్నారు. పిల్లలు రోతగావుండబట్టి, రోతంటే ఏమిటో తెలియని వాతావరణంలో పెరిగినపిల్ల సుజాత [illegible] కొంది. మరలా అనుకుంది:-

"నాపరిస్థితి వీళ్ళలాగేవుంటే" అని. అప్పట్నుంచీ, అందర్నీ దగ్గిరకూర్చోబెట్టుకొని ఏమేమో చెప్పి, "మనమందరంగూడా చదువుకోవాలి" అని వాళ్ళమనస్సులలో ఉవ్విళ్ళూరేటట్టు చేసేది. శ్రీన్ను చుట్టుకోనేవారు ఆ పిల్లలంతా. కాలవగట్టుకో, పొలాల్లోకో — ప్రక్కనున్న చిట్టడవిలోకో లాక్కొనిపోయేవారు. ఏమేమో అడిగేవారు. సమాధానంపొంది తృప్తిచెందేవారు. రెడ్డి, శాస్త్రి, శ్రీను, మాలవాడకొస్తే, వీళ్ళవెంటతిరిగే బాలబృందంగూడా చిన్నదొకటి తయారైంది.

కామాక్షికి సుజాతంటే బలేయిష్టం. ఎందుకంటే శాస్త్రి ఆమెనుగురించి తెగపొగుడ్తూవుంటాడుగనుక. సుజాత చురుకుదనాన్ని గురించీ, మార్కులనుగురించీ చెబుతూ ఆవేశంలో యింకాయేమేమో చెప్పేవాడు. ఇదేగాకుండా, ఆడవాళ్ళనుగూడా మోహపెట్టేఅందం, సోయగం – సుజాతలోవున్నాయి. ఆమెమాటలుగూడా నెమ్మదిగా, పొందికగా, తియ్యగా, తెలివిగావుంటాయి. మనబాలికలలోకల్లామించిన విద్యఒకటివుంది సుజాతలో. తాను పేటలోచేరినప్పట్నుండీ, సంగీతం ప్రైవేటుపెట్టించారు వీళ్ళముగ్గురికీ. సంగీతం బాగానేర్చుకున్నారు. అందరికీ ముప్ఫయికృతులకుపైగావచ్చు. అయితే సుజాతది వాళ్ళకు మించినశారీరం. చాలాశ్రావ్యంగా, హాయిగావుంటుందామె పాడుతూ

వుంటే. అసలామె మామూలుగా మాట్లాడ్తూవుంటేనే శ్రావ్యంగా వుంటుందిగదా! ఇక స్వరం వేసిపాడితే చెప్పాలా ? కామాక్షికి సినిమా పాటలంటే బలేయిష్టం. అంచేత సుజాతచేత పాడించుకుంటూవుండేది. వీళ్ళదగ్గరి బాంధవ్యాని కింకొక కారణంగూడా వుంది. ఇద్దరూ ఒకే క్లాసు, వయోభేదం వున్నందువల్ల చాలాగౌరవంగా సంబోధించి మర్యాదగా చూచేది కామాక్షిని సుజాత. సుజాతయింటికొస్తే నాగలింగం వచ్చినా బయటికిపోడు. ఎంతపనివున్నా, లక్షరూపాయలిస్తామన్నా బయటికి అడుగెత్తిపెట్టడు. రెడ్డి, శ్రీనులు వచ్చిపిలిచినాగూడా, బలవంతంగా ఒకసారి వెళ్ళినా, రెండోసారి ఏదోపనిమీదసాకుపెట్టి తప్పించుకు కూర్చొనేవాడు. సుజాతపాడుతూవుంటే, మహదానందంతో — ఏవేవో మనసును కెళ్ళించేవూహలతో – పడుకొనేవాడువింటూ. ఆమె మాట్లాడుతూవుంటే, ఆమెకు తెలీకుండా, ఆమె పెదవులతట్టే, ఆమెకండ్లవైపే చూస్తూంటాడు రెప్పలువాల్చకుండా. ఎపుడన్నా ఆమె చూచెనో – తటాలున, గోడలవైపో, ఇంటికప్పువైపో చూపులుతిప్పి, ఏమీఎరుగనివాడులాగా కూచుంటాడు. ఆసమయంలో అతని మొగాన చిరునవ్వు కనిపించకపోదు. కొంచెంసిగ్గభినయిస్తూ సుజాత గూడా చిరునవ్వును అధరంపై ధరించకపోదు. ఇవన్నీ కామాక్షి చూడకపోదు. ఆడవాళ్ళదగ్గర యీవేషాలువేసి యెవడుతప్పించుకో గలడు పట్టుబడకుండా ?

సుజాత శ్రీలక్ష్మియింటికిగానీ, అనసూయయింటికిగానీపోదు. వారేవచ్చి రోజూ కామాక్షియింట్లో కూర్చుని మాట్లాడిపోతూవుండే వారు. వీరంతా యౌవనవతులు, ఒకవిధమైన విద్యావ్యాసంగంలో వుండేవారూ, ఒకానొక, అభ్యుదయ, ఆశయ, ఆదర్శాలలో నమ్మకం గలవారూ కాబట్టి, వారిలో నీ, నా అనేభేదాలు లేనేలేవు. ప్రతి దినమూ వారంతా నాగలింగంయింట్లో ఒకపూటైనా భోంచెయ్యా

ల్సిందే! ఏ జేదో చేసుకొని అంతా కలిసిగెంటూ, పాడుకుంటూ, కబుర్లు చెప్పుకుంటూ వుంటారు. సుజాత వచ్చినపుడు నాగలింగం బయటికిపోడుగదా! ఈసమయంలో శ్రీలక్ష్మీ అనసూయలొస్తే చక్కా బళ్ళోకివెళ్ళికూర్చుంటాడు. అసలు శ్రీలక్ష్మినిచూస్తే ఆసమయంలో మళ్ళాపుండడు. ఎందుకంటే యేడిపిస్తుందని!

మే నెలమధ్యలో యం. ఎ. ఫలితాలొచ్చాయి. కేశవరావు ఫస్టుక్లాసులో ప్యాసయ్యాడు. ఊరివారంతా కేశవరావు చాలా గొప్పవాడన్నారు. హరిజనవాడలో అతన్ని బ్రహ్మరథంపట్టారు. సుబ్బారెడ్డి ఆనాడు పెద్దవిందుచేశాడందరికీ.

ఆదినం జూన్ పదవ తేదీ. పన్నెండవ తేదీ హైస్కూలు తెరుస్తారు. ఆపిల్లలు రేపేవెళ్ళాలి. యస్. యస్. యల్. సి. పరీక్షా ఫలితాలకోసం యెదురుచూస్తూ కూర్చున్నారు. ఆదినం మధ్యాన్నానికి పేపర్లోవచ్చాయి ఫలితాలు. మనవాళ్ళు ముగ్గురు ప్యాసయివున్నారు. ఆనాడు బళ్ళోఒక అల్పాహారవిందు జరిగింది శ్రీనివాసుడిపేరిట. అందులో అనసూయగానం. ఆరాత్రి సుబ్బారెడ్డియింట్లో భోజనవిందు. శ్రీలక్ష్మిగానం. మరునాడుదయం నాగలింగంయింట్లో పెద్దవిందు. సుజాత సంగీతం!

అకస్మాత్తుగా ఏదోపనిమీద సుబ్బారెడ్డి రాజంపేటకు వెళ్ళటం వల్ల, వీళ్ళప్రయాణంకాస్త వెనకబడింది. పిల్లలుగూడా పోవచ్చులే అనుకున్నారు. అదిసాయంకాలం. ప్రొద్దప్పుడేకుంకుతూవుంది. కొండల చాటున దాగబోయే సూర్యుని పల్చనిమేఘాలావరించాయి. ఆ అరుణ కిరణాలు వాటిపై ప్రతిఫలించి, ఆపడమటిదిక్కంతా ఆవరించాయి. ఆపడమటికొండపై వరుసలు దీరినట్లున్న చెట్లూ – వాటివెనుక యెర్రని కాంతీ – అక్కడక్కడా బాగా నల్లగాకనిపించే చిన్నమేఘాలూ – యివన్నీచూస్తే ఒకచిత్రపటంమాదిరివుంది. వేడిగాలులు కొద్దిగా

చల్లబడి, వసంతలక్ష్మినిట్టూర్పుల్లా అన్నట్లు వీస్తున్నాయ్. సన్యాసం పుచ్చుకోబోయే వ్యక్తిలాగా, వసంతలక్ష్మి, తనసౌరభాన్ని ఆగాలుల ద్వారా వెదజల్లుతూవుంది. "శుభంశుభం" అంటూ ఆహ్లాదంగా శకుంతసంతానము కలకలారావం గావిస్తున్నది. అప్పుడేస్నానం చేసి వచ్చి, మిద్దెక్కి, ఆప్రకృతి శోభనుగాంచి, ఆనందిస్తూ, ఆమాదతాన్ని సేవించి తన్మయతచెందుతూవుంది అనసూయ. నల్లని, చక్కని, పొడవైనకురులు, గాలికి రెపరెపలాడుతున్నాయ్. ఆమెమనసు నిర్మలంగా – ప్రశాంతంగా వుందిప్పుడు. ఏదో అర్థంకాని ఆనందం – వ్యక్తంకానిసుఖం హృదయంలో అనుభవిస్తూవుంది. శ్రీనుగెలుపు తళుక్కుని మెరిసిందామెకళ్లముందు. ప్రెసిడెన్సీఫస్టు వచ్చి వుంటాడనుకొంది. ఎందుకో ఆమె కానేగర్వించింది. అమ్మ అప్పుడప్పుడూ గింజలమ్మియిచ్చిందీ – నాన్న అప్పుడప్పుడూ రాజంపేటకు వచ్చినప్పుడిచ్చిందీ – అంతాగలిసి ప్రస్తుతం నలభైరూపాయలుంది. ఒక నూరు రూపాయలన్నా జమచేసి శ్రీనుకివ్వాలని ఉబలాటపడింది. మిగిలిన అరవై యెట్లాసంపాదించడం అని ఆలోచించింది. ఏదోనగ చెయ్యించుకోవాలనో–మంచిగుడ్డలుకుట్టించుకోవాలనో–అమ్మనడిగితే–యిస్తుందా? అంత ఆమెకెక్కణ్ణుంచివస్తుంది? మీ నాన్న నడగమంటే? అయినా ఇటీవల గింజలమ్మిన డబ్బుందిగా! అయితే అదినాకెట్లావస్తుంది? అని యిట్లా ఆలోచిస్తూండే సమయంలో, ఎప్పుడూ తనయింటికిరాని శ్రీను, ఎప్పుడో చిన్నప్పుడు సుబ్బారెడ్డి కొట్టిన తర్వాత, దాన్ని పురస్కరించుకొని కొన్నాళ్ళవరకు ఆయింట్లో కేరాను, అనిశపథంచేసిన శ్రీను, ఆదినం రెడ్డి కోసంవచ్చాడు. లోపల లేకపోతే, మిద్దెపైనున్నాడేమో అని పైకి వచ్చాడు. చూచాడు. ఆమెనల్లనికురులు, తెల్లనిచీరపైన వ్రేలాడుతూ వున్నాయి వెడల్పుగా గాలికెగురుతూ. అతనిభావాలు పరుగెత్తాయామె

నై పుకి. ఆవిధంగా పరుగెత్తిన భావాలామె కురుల్లో జొరబడి, పెన వేసుకొని ఏమేమో చేసి ముఖంవైపు తిరిగాయ్ తనివిదీరనట్టు. అరుణకాంతులామె చెక్కులపై బడి ఆ నును చెక్కుల సోయగాన్ని రెట్టింపుచెయ్యడమూ, ముంగురులు గాలికి కదుల్తూ ఉంగరాలవలె ఆమెనొసటిపైన వయ్యారంగా ఆడుతూవుండటం - చూచాడు కుడి వైపునుండి - హెచ్చరిక సూచకంగా దగ్గాడు. టక్కుని తిరిగిచూచింది. ఆశ్చర్యంగా 'శ్రీనూ' అంది ఉత్కంఠతతో. ఇదివరకెపుడూ చూడని అందాన్ని చూచాడాదినం శ్రీనుసోలిపోతున్న ఆవిగ్రహంలో. ఎపుడూఅనుభవించని, క్రొత్తైన,వింతైన, అనుభవాల్ని అనుభవించాడు హృదయంలో-గుండెలు దడదడ కొట్టుకోసాగాయ్. ముచ్చెమటలు పోశాయ్ మొగమంతా. మామూలు కాని అదోక రకం బొంగురుగొంతుతో, తడబడుతూ,

"మీాయన్నేడీ"అన్నాడు.

"తెలీదు" అంది అందంగా పెదవులు తెరచి

శ్రీను వెళ్ళేందుకొక అడుగు వెనక్కేశాడు.

"శ్రీనూ" అనేలోపల రెండు మెట్లుదిగాడు. నిలబడి

వెనక్కితిరిగిచూచాడు

"అవునా? నీవు కాలేజీకిపోవూ?"

"ఎవరన్నాడు?"

"నీవేలన్నావటగా, ఎక్కడన్నా గుమాస్తాగా చేరిమాయమ్మను పోషించుకుంటూ సుజాతను చదివించుకుంటానని"

"అదెప్పటిమాటో?"

"అయితేఖాయం?"

"తప్పక"

"అయితేవుండు. అని మాడీలోని తనరూంలోకెళ్ళింది. సల్లభై రూపాయలూతీసింది. ఆలోచించింది. అమ్మట్రంకు అక్కడేవుంది. తెరిచింది. ఒక యాభై రూపాయలుమాత్రం వున్నాయి. తీసుకొంది. అదంతా చూస్తున్నాడు శ్రీను. వచ్చింది అనసు తృప్తిగా. అంతవఱకూ నోట్లులెంచుకుంటూ వచ్చి, శ్రీనుదగ్గిరికి రాగానే రెండుచేతులూ వెనక్కిపెట్టి నిలబడి,

"ఒకమాట చెప్పేదా?" అంది వయ్యారంగా.

"నాకు తెలుసు" శ్రీనుముఖం అంతకళగాలేదు.

"తీసికోవూ?" అని చూపింది.

తటాలున కోపంవచ్చింది శ్రీనుకు. కొంచెం నిబ్బరించుకు

"ఎక్కడిదీ" అన్నాడు.

"నాదే"

"నిజంచెప్పు" అని సూటిగా కండ్లల్లోకి చూచాడు. కొద్దిగా తప్పుచేసిందానిమాదిరిగా అవుతూ

"ఇందులో నాడబ్బు ఎక్కువవుంది"

"మిగిలింది?"

"అమ్మది"

"ఆమె పెట్టెతెరచిచూచుకొని, డబ్బేదీఅంటే"

"ఏదోచెబుతాను."

"ఇంతకూడబ్బు పెట్టెలోనుండి మాయమైందని తెలుస్తుందా?"

"..........."

"నీవాపనిచేసినట్లు ఋజువౌతుందా?"

"అవుతుంది"

"తర్వాత నాచేత అంతడబ్బుండటం మీాయన్నకు తెలీదా?"

"............"

‘‘అప్పుడు నాకతేమిటి? ఆనాటివిషయం మరిచావా? ఏదో చెయ్యాలని ఉబలాటేగాని. వితర్కణబుద్ధి తక్కువ మీఆడజాతికి’’ అంటూ బిరబిరదిగ మొదలుపెట్టాడు.

‘‘శ్రీనూ!’’ అంది అదోకమోస్తరుగా ప్రార్థనార్థంగానిలబడి కండ్లనిండా నీరునించి. కిందికిదిగి వెనక్కితిరిగిచూచాడు గుడ్లుపెద్దవిచేసి. అతనికండ్లలో తాను అనుమానించినఅవమానమూ, దానితో మిళితమైన కోపమూ ప్రస్ఫుటంగా కనిపించాయి.

మరునాడందరూ పేటకు బయలుదేరారు. ఈసంవత్సరం వీళ్ళెవరూ వుండరుగాబట్టి అనసూయ ఒకతే ఉండవలసివస్తుందని వాళ్ళ తల్లిగూడా బయలుదేరిం దీసంవత్సరమేగదాఅని. వచ్చాడుగాని, శ్రీను అనసూయకంట బడలేదు. అదేమిటో అతను బిర్రుబిర్రుగా తిరుగుతున్నాడు. అనసూయ చాలాయేడ్చింది. దాన్నిపెద్దతప్పుగా తీసికొని పలకరించకుండా పోతున్నాడేఅని పరితాపపడింది. చిన్న కోపంగూడావచ్చింది. ఆమరునాడే వీళ్ళ రిజల్టుగూడా వచ్చాయి. దానిలో శ్రీనుకు అయిదువందలా ముప్ఫైయెనిమిది మార్కులొచ్చాయి. శాస్త్రికి నాలుగువందలా యిరవై. అందరూ ఆమార్కుల రిజిష్టరు ఎగబడి చూస్తున్నారు. అనసూయ సంతోషం కంఠాన్ని తన్నుకొని, లోపలికి పోకుండా బయటికి రాకుండావుంది. శ్రీలక్ష్మి మోచేత్తో పొడిచి కొంటెగానవ్వింది. ఇంతలో శ్రీను, రెడ్డిచేతిలోని రిజిష్టరు తీసికొని పోబోతున్నాడు. ‘‘ఏమిటోయ్’’ క్రొత్తమనిషిలాగా తిరుగుతున్నావ్ నిన్నటినుండి? ఫోంచేసిపోదూవుండు’’ అన్నాడు. ‘‘పనుందోయ్. అమ్మయెదురుచూస్తూవుంటుంది.’’ అంటూ బయలుదేరాడు. అనసూయ మనసులో ఏదోఒక మోస్తరుగావుంది. మాట్లాడాలనివుంది. ఏం మాట్లాడడం? పారిపోతున్నవాణ్ణి ఏమనిపలకరించడం? మార్కుల నెపంతో మాట్లాడాలనుకుంది. అడగబోయి, సంకోచించి, మరలాప్రయత్నించి, వెనుదీసి, కడకు

"శ్రీనూ, ఏదీరిజల్టరు? 538 వచ్చాయా?" అంది ఆనందంతో.

శ్రీను వినీవిన్నట్టుగా, దాన్నిబిగించిచంకలోపెట్టుకొని, "వస్తా రెడ్డీ, నీవు భోంచేసి త్వరగారాఅట్లా. ఇద్దరంకలిసి పోస్టాఫీసుకెళ్ళి పోస్టల్ఆర్డర్లుకొని, అప్లైచేద్దాం" అంటూ బిరబిరానడిచివెళ్ళాడు. అనసు మూతిముడుచుకపోయింది. ముఖమంతా, అంట్లైపోయింది. కత్తికాటేసినా రక్తంలేదు ముఖంలో. నిర్దయగా, నిర్లక్ష్యంగా, నిర్మోహమోటంగా, నిర్గమిస్తున్న అతనిమూర్తిని తలుచుకుంటూ రూములో వెక్కివెక్కి యేడ్చింది అనసు ఎవరికీ వినిపించకుండా.

శ్రీలక్ష్మి తెలియకుండా ప్రక్కలోకూచుంది. ఏదోజరిగిందని భావించింది. చిన్నగావీపుపైన చెయ్యేసి "అనసూ" అంది మెల్లగా. తలపైకెత్తి సజలనేత్రాలతో చూచింది శ్రీలక్ష్మివైపు. శ్రీలక్ష్మి సీరియస్‌గావుంది. ఎగతాళిచేసేభంగిమం కనిపించలేదు. "లక్ష్మీ" అంటూ ఆమె వొళ్ళో ముఖంపెట్టి ఏడ్చింది.

౧౩

లయోలాకాలేజీలో లెక్చరరుగారమ్మని అంతకుముందే వచ్చింది కేశవరావుకు. మనవారుగూడా లయోలాకు అప్లైచేశారు. అందరికీసీటొచ్చింది. యెప్పటిమాదిరే ఒకలాడ్జితీసికొని, అందరూ దానిలోచేరారు. క్రొత్తవాతావరణంలో, కొత్తమార్గంలో పడ్డారందరూ అయ్యవారితోసహా.

చేరినపదిరోజులకు ఒకకవరొచ్చింది శ్రీనుకు. అప్పటికంతా భోంచేస్తున్నారు. వీళ్ళుముగ్గురే. "ఇదోనోయ్‌జాబు" అన్నాడు శాస్త్రినవ్వుతూ. అనసునుండేమోఅని ఆతురతో అందుకున్నాడు

చాలాసంతోషంగా. పై అక్షరాలు చూస్తే ఆనవాలాయనికావు. నిరుత్సాహపడ్డట్లుగా కూర్చున్నాడు.

"ఎక్కడిదోయ్, అక్కడిదేనా ?" అన్నాడు శాస్త్రి నవ్వుతూ.

"అక్షరాలు చూస్తే నాజాబులాగావుందోయ్" అన్నాడు రెడ్డి.

"అక్షరాలు చూస్తే నీజాబులాగావుంది. అడ్రసు చూస్తే శ్రీనుది. లోపలిజాబు రాకేనా!" అన్నాడు శాస్త్రి మళ్ళా. అందరూ ఒక్కసారిగా ఒకరితో ఒకరు కొట్టుకుంటూ, కడుపుబ్బా నవ్వుకున్నారు. శ్రీను దాన్ని జేబులో పెట్టుకొని నిరుత్సాహంగా బయటికొచ్చి, చెయ్యికడుక్కొన్నాడు. ఇంతలో శాస్త్రి, రెడ్డి వరండాలో కూర్చున్నారు. శ్రీను తనస్టడీరూంలోకెళ్ళాడు. వెనకవైపు నాగలింగం నడుస్తూండటం గమనించలేదు. జాబు చించాడు. ఎత్తుకుంటూనే "నా శ్రీనూ" అనివుంది. అంత్యలో 'నీఅనసు' అనివుంది. ఆనందంతో ఉక్కిరిబిక్కిరిఅయిపోయి, అట్లాగే ఆజాబును హృదయానికి హత్తుకొని, కొన్ని సెకండ్లుగడిచినాక, తలుపుగడియవేసి చదువుకుందామని వెనక్కితిరిగాడు. తటాలున నిర్ఘాంతపోయి వేలుకొరుక్కున్నాడు. శాస్త్రినవ్వుతున్నాడు. శ్రీనట్లాగే నిలబడ్డాడు నిశ్చలంగా.

"చిక్కావులే," అన్నాడు శాస్త్రి వాడిభుజాలు రెండూ పట్టుకొని.

"శ్" అంటూ వానినోరుమూశాడు శ్రీను.

ఇంతలో రెడ్డిలోపలికొచ్చాడేమిటోయ్ అంటూ.

"ఏంలేదోయ్! ఊరికేఅన్నాను." అన్నాడు శాస్త్రి.

"ఎక్కణ్ణించిజాబు శ్రీనూ?"

"ఒక ఫ్రెండ్" అంటూ గుడ్లుమిణుకరించాడు.

"ఎవరోయ్ ఆ ఫ్రెండు మాకు తెలీకుండా? " అనేటప్పటికి,

"వస్తావుండమా" అంటూ గబగబా బైటికివెళ్ళబోతూవుంటే అయ్యవారొచ్చాడు విక్టోరియాహాస్టలునుండి. సరే యెవరిపాటికివారు సద్దుగాకుండా పెద్దమనుషుల్లాగా కూర్చున్నారు. శ్రీనివాసుడికి సందు దొరికింది. జాబు చేతికితీసుకొన్నాడు.

"నా శ్రీ నూ !

జాబువ్రాయడం యిదేమొదలునీకు. అసలు ప్రేమజాబులకిది పునాదికాబోలు! సాహసించి తొలిసారిగా నేవ్రాస్తున్నందుకు క్షమిస్తావుగదూ? నీవానాడంతకోపంగా కనబడడం నేనుసహించలేక పోయాను. రాజంపేటసంఘటనవల్ల కలిగినఅవమానాన్ని భరించలేక పోయాను. ఆచిన్నతప్పుకే యింతశిక్షా ? చిన్ననాటివిషయం జ్ఞప్తికి వుండిగూడా, ఆనాడేదో అవ్యక్తావేశంతో మరిచాను. నీవే, యేదోపెద్ద వాడివి, మంచిదనో చెడ్డదనో చెప్పొచ్చుగా ! అంతగాకోప్పడతా వెందుకూ? ఆకోపాన్నే మనసులోపెట్టుకొని కూర్చుంటావని నేను అనుకోలేదు. అదేనా మనయ్యవార్లుమనకునేర్పింది? అసలు నేనే నీ... నాధనాన్ని నీవెందుకు తీసికోగూడదూ? అది నీదికాక వేరెట్లా అవు తుంది?

శ్రీనూ, నన్నింతగా యేడ్పించడమెందుకు? ఏదో తప్పుమన్నించి, త్వరగా ఒకజాబన్నా వ్రాస్తావనుకున్నా, ఈనాటివరకూ అట్రులుచాచికూర్చున్నా. చదవడానికి బుద్ధిపుట్టదు! అసలు భోజనం గూడా సరిగా సహించదు. నన్నింకా యెందుకేడిపిస్తావు? నాపైన కక్ష్యయెందుకు? నేను సహించగలనా? ఇంతవరకూ మీఅందరిలో ఉన్నదాన్ని ఇపుడేకాకినయ్యాను. వారానికొక జాబయినా వ్రాస్తా వనుకున్నాను. అసలు మొదటికే మోసమొచ్చింది! నాతప్పులు క్షమించి, తక్షణం వ్రాయవూ?

ఇట్లు, నీ అనసు.

చదివేటప్పటికి అతని జీవితమంతా ఒకసారి గిర్రున తిరిగింది బుర్రలో. సానుభూతి హృదయంలోనుండి పొల్లుకొచ్చింది. తక్షణం వ్రాశా కుజాబు తన్ను క్షమించమని వేడుతూ.

కేశవరావుకు మద్రాసు జీవితం యింకా ఉత్సాహవంతం గానూ విజయప్రదమైనదిగానూ అయింది. తనకిపుడు ఇదివరకువ్రాసిన చిన్న చిన్నకథలు, నాటికలు మొదలైనవి అచ్చువేయించుకోడానికీ – రేడియోప్రోగ్రాముల్లో పాల్గొనడానికీ – ఏదో ఒకక్లబ్ తరఫున ఉప న్యాసం యివ్వడానికీ – అవకాశాలు కొల్లలుగా లభించేవి. అతని ఆశయాలు – ఆదర్శాలూ, కాలేజీపిల్లలుగూడా బాగా రుచిమూడ సాగారు. ఎక్కడయినా ఉపన్యాసానికిపోతే, ఎంతో ప్రోత్సాహం దొరికేది ప్రేక్షకుల చప్పట్లవల్ల. అసలట్టి ఊహలకు, ఉద్యమాలకూ, ఆశయాలకూ – ఆదర్శాలకూ – కాలేజీలే పట్టుగొమ్మలని ఎరిగిన కేశవరావు కీనూత్నవాతావరణం మరింత ప్రోత్సహనీయంగా కన్పిం చింది. విద్యార్థులుగూడా, అసోసియేషన్లలో బాగా పాల్గొని పేరు పొందేవారు. సంవత్సరాంతంలో ఇతరకాలేజీల పోటీలలో పాల్గొని కప్పులు సంపాదించారు.

మదరాసునుండి, పేటనుండి, అంతావచ్చారు వేసవికి. కోటకు వెలుపల ప్రత్యేకంగా, ఒకయిల్లుకట్టడానికి పునాదులువేశారు. అంటే శాస్త్రి ఆరంజితోటదగ్గర. అక్కడదాదాపు యిరవైయెకరాల భూమితయారుచేశారు. అదంతా నారాయణపట్టా. దానిలోరకరకాల చెట్లు అంతకుముందేనాటారు. పెద్దబావిగూడాతవ్వించి పంపుపెట్టారు. కాలవనీరుపారడానికి వసతిగూడా కల్పించుకున్నారు. ఆయింటికి పెట్టుబడి కావూతి.

ఒక చిన్నవిషయం. నారాయణ విషయం అది. నారాయణ యిపుడు కోటలో పంతులుకాడు. మద్రాసు ప్రెసిడెన్సీ కాలేజీలో

యింగ్లీషు ఆనర్సు చదువుతున్నాడు. వీళ్ళున్న బసకూ అతని కాలేజీకి సరైన రాకపోక వసతులు లేక విక్టోరియా హాస్టల్లో వుంటున్నాడు. చదివిస్తున్నది కామాక్షి. పైకి అందరికీ తెలిసిందేమిటంటే, కామాక్షి అతనికి అప్పుగా యిస్తున్నదనీ– చదివి ఎక్కడన్నా చేరి సంపాదించే టప్పుడు, వడ్డీతోసహా కట్టేస్తాడనీ–

కోటపక్కన చిట్టడవి. దాన్ని దాటితే చిన్నగుట్టలు! వాటిని దాటితే, శేషాచల పర్వతాలు! కోటచుట్టూవున్న చిన్న అడవిలో కలివె, ఊటి, బిక్కి, పాల, బీర, అల్లి యిటువంటి చెట్లున్నాయ్.

అది వేసవి అవటంవల్ల పాలపండ్లుమాత్రం దొరుకుతాయి. కలివెపూలు తెల్లగా విరగబూశాయ్ ఆ ప్రదేశమంతా. ఒక విధమైన ఘాటైన సువాసన ఆ ప్రాంతమంతా వ్యాపించివుంటుంది. కొన్ని పుష్పాలు సాయంకాలానికి వాడి వత్తలైపోయుంటాయ్. చాలా పుష్పాలప్పుడే విచ్చినట్లుగా వుంటాయ్. వాటినంతా పీకి నోట్లోవేసి కొని చప్పరిస్తే మకరందం కొంత తీపుగా, పూలు నలిగి వాటి పసరు కాస్త ఒగరుగా – నాలుకకు తగుల్తుంది. చాలా చాలా తేతపిందెలు గూడా వుంటాయ్.

సాయంకాలం మన గ్రూపంతా షికారు వెళ్ళారట్లా చెరువు వైపు. ఆ నీరెండలో తమాషాగా చెట్లల్లో తిరుగుతున్నారందరూ. కలివెపూలుకోసి కొందరు నోట్లో వేసుకొని చప్పరిస్తున్నారు. కొంత మంది జడల్లో పెట్టుకుంటున్నారు.

కేశవరావు, కామాక్షి మాత్రం కట్టపై కూర్చున్నారు. చెర్లో కొంచెం నీరుంది. గాలి ఆనీరుతాకి చల్లారి వస్తోంది. అలలు చిన్న చిన్నవిగా అందంగా కదలుతున్నాయి. కామాక్షి ఆ అలలవైపే – ఆ అలల కదికలలో తేలియాడే సూర్యబింబంవైపే – చూస్తోంది.

“అమ్మా” అన్నాడు కేశవరావు.

"ఏమన్నయ్యా"

"బాగా చదువుతున్నావా? పాఠాలు కఠినంగావున్నాయా"

"ఊఁహుఁ, చాలా తేలిగ్గా వున్నాయ్! అన్నీ తెలుగులో వుండటంవల్ల ఒక్కసారి చదువుతూనే మనసుకు పట్టిపోతూవుంది"

"ఎన్నన్నా మాతృభాషతో సమానమా? మేం చదివేటప్పుడు నాలుగోఫారంనుండి అన్నీ యింగ్లీషులోనే. యెంతకష్టంగా వుండేదను కున్నావ్? ఎన్నోసార్లు చదివితేగాని విషయం జ్ఞాపక ముండదు. ఎందువల్లంటే చిన్నప్పటినుండీ నలిగిన భాషకాదు కాబట్టి ధారణ వుండదు."

"నిజమే నాకు సులభంగానేవుంది! ప్రాణానికిగూడా హాయిగా వుందిపుడు! ఏదో మీపుణ్యాన చదువుతున్నా లేకపోతే ఆనాడు వాళ్ళంతా పట్టిన పట్టుకు, మీరు లేకపోతే......"

దానికేముందమ్మా, యేమన్నాచేసివుంటే అదినాధర్మం. నీ వొకచెల్లివి. నేనన్నను. నీక్షేమంకోసం యేమన్నాచేస్తే అదేమీ పొగడదగిందికాదు."

"కృతజ్ఞురాల్ని"

"సరేగాని, నీవేమీఅనుకోవుగదా?"

"ఏమిటన్నా?"

"నీకు పునర్వివాహం చేసికోవాలనివుందా?"

"..............."

"చెప్పమ్మా, నాదగ్గర బిడియమెందుకు?"

నారాయణను చేసుకోవాలని వుందని తనకీతెలుసు. నారాయణ చేసుకుంటాడని తనకూ తెలుసు. అయినా అడిగాడు ఎవుడు చేసికొంటుందో తెలుసుకోవాలని. ఆవిషయంయెత్తడం యిదేమొదటి సారిగాబట్టి యింతఉపోద్ఘాతం కావాల్సొచ్చింది. ఆమెగూడా,

"ఉం టేమాత్రం?" అంది తలవంచిసిగ్గుతో.

"తర్వాత కానీమ్మా"

"వుంటేమాత్రం యెట్లాకొనసాగుతుంది? చన్నిష్టపడి చేసుకొనేవాడెవడు? సాధారణస్త్రీనే, మానవతియైన పెండ్లాన్నే నీచంగా చూచే యిప్పటిమగవాడు, వితంతుపెండ్లాన్నింకానీచంగాచూడడూ?"

"నీవిషయంలో అట్టిభావాలు లేనీ- నీపైన సానుభూతివున్నటువంటీ- పురుషుణ్ణిచూపితే చేసుకుంటావా?"

"అటువంటి భావాలుండి, నన్నుప్రేమించి చేసికొనేవాడుంటే గదా?"

"ఉన్నాడమ్మా, ఉన్నాడు"

ఆమె కర్థమయింది. పెండ్లిమాటలంతా ఆయనచేత అనిపించాలని,

"యెవరన్నయ్యా"అందిమోకాలుప్రక్కకుతలవంచి,సిగ్గుతో-

"యెవరో యెందుకమ్మా, యిక్కడేవున్నాడు."

"ఎవరబ్బా" అందిమళ్ళా.

"నారాయణ"

ఆమాట వినేప్పటికామె గుండెల్లోచక్కిలిగింతపెట్టినట్లయింది. ఇక పెండ్లిచేయబోయేపెద్దే ఆమాటంటే ఆమెకింకేంకావాలి? అయినా, తనయిష్టాన్ని సత్వరం వెళ్ళబుచ్చితే, తనస్త్రీనైజగుణానికి విరుద్ధమనేమో!

"అదెట్లా సాధ్యమౌతుందన్నయ్యా" అంది.

"ఎందుకాకూడదమ్మా"

"కులాంతరుడు. ఒకవేళ పరస్పరం యిష్టంవ్వుండి చేసుకున్నా, విధవకు స్వకులంలో యెవడుదొరకుతాడులేరాలని నన్నా - కులాం

తర వివాహం కావాలంటే విధవ కాబట్టి దొరికింది, మంచిపిల్ల వాడి కెట్లా దొరుకుతుందీ, అని తననూ ప్రపంచం అంటుంది.''

''అననీమ్మా దానికతంతే.''

''నిజమే. మనమూ ఆప్రపంచంలో జీవించాల్సినవారమేగా! అయినా నాగలింగం వొప్పుకుంటాడా?''

''వాడు మనకంటే వొకడుగుముందు కేస్తాడు''

''పొరపాటన్నయ్యా? ఈకాలం అందరూ— అంటేచాలామంది, సంఘసంస్కర్తలంఅనీ— రాజకీయవేత్తలమనీ బయలుదేరి, కులభేదాలు కూలిపోవాలనీ— సంఘవ్యత్యాసాలు సమసిపోవాలనీ— వర్ణవ్యవస్థను వర్జించాలనీ— హరిజనోద్ధరణకు కృషిచేయాలనీ— మానవసమత్వం, రావాలనీ— స్త్రీలకు పురుషులతోపాటు హక్కులుకావాలనీ— ఉపన్యాసాలు దంచేస్తారు. తమవిషయాలలో కొచ్చేటప్పటికి, ఉల్లిపాయలు తినవద్దని ఉపన్యాసందంచిన బ్రాంబడిలాగా, తమనీచగుణాల్ని బయలుపెడ్తారు. ఇపుడుమనం చూస్తున్నాంగా! కాంగ్రెసని చెప్పుకొనే పెద్దలెంతమంది హరిజనుల్ని ఇండ్లలోనికి రానిస్తున్నారో! తమ స్త్రీలనెంత సమత్వంతో చూస్తున్నారో!

కాబట్టి, నాగలింగానికి నాపైన, గౌరవభావం, మాతృభావం వుండొచ్చు. అన్నీవున్నా తనతండ్రి భార్యనుగావుండి, తనవుపాధ్యాయునికే భార్యనయితే, వానికి కించగాతోపవచ్చు. వంశమర్యాద మట్టిగలిసిందేఅని సంఘంఅంటే అంతేనేమో అని వాడనుమానపడవచ్చు. ఫీలుకావచ్చు.''

''అందుకేనమ్మా, సంఘం అంటూవుంటుందని, అట్లాగే సాగిపోతూవుంటే సంస్కరణలు జరిగి బాగుపడే దెప్పుడు? సంఘం సక్రమంగా వుంటే సంస్కరణెందుకు? అది చెడిపోయినపుడే సంస్కరణ కావలసొస్తుంది. దాన్ని చక్కచెయ్యడానికి పూనుకున్నపుడు, అభిమానమూ, కోపమూ వచ్చి ప్రతిఘటిస్తుంది.''

"నిజమే! యీ ప్రపంచంలో బ్రదకదలచుకొన్నపుడు, సంఘానికి దూరంగా వుండలేంగా. ఆ సంఘం వేలుపెట్టి చూపినపుడు నాగలింగాని కెట్లావుంటుందో!"

"ఫరవాలేదు. వాడేమీ అనుకోడు! అసలు వాని విషయం వదిలెయ్"

"కావచ్చు. మీ సేవవల్ల గొప్ప గొప్ప ఆశయాలుండవచ్చు. ఆదర్శాలుండవచ్చు. ఆచరణ దక్షతకు తగిన సంస్కార బలం వాని హృదయానికి రాలేదని నా నమ్మకం! ఇంకా కొన్నాళ్లు జరిగినంత వరకూ వాని కీవిషయం తెలియకుండా వుంటే మంచిదనుకుంటా!"

ఆమె వాదన కేశవరావునుఆశ్చర్య పెట్టింది. ఆమెనుప్రశంసించకుండా వుండలేకపోయాడు.

"చాలా తెలివిగా మాట్లాడావమ్మా! యింతనిదానంగా తూచి తూచీ, విమర్శించి విమర్శించీ - మాట్లాడ్తావని నే ననుకోలేదు. సరే వానికి తెలియకుండా వుంచుదాం"

"అయితే అతను నీతో చెప్పాడా? లేక నీ వేఅంటున్నావా?" అంది కామాక్షి చిరునవ్వుతో.

"రెండూ"

"నిజంగానా?" అనేటప్పటికి వెనకాల నారాయణ వచ్చి నిలబడ్డాడు. చూచింది. సిగ్గుచేత మొగమంతా యెర్రనైంది.

"అమ్మో" అంటూ లేచివెళ్ళింది.

రన్నై పోకటోయేడుపూర్తయేటప్పటికి శ్రీను బి. ఎ. ప్యాసయ్యాడు. యూనివర్సిటీఫస్టు. వెంటనే మధురజిల్లాలో డిప్యూటీకలెక్టరుగా వేశారు. అప్పటికి సుజాత యింటర్ జ్యూనియర్ ప్యాసయివుంది. సీనియర్ చదువుతూవుంది. పనిలోచేరేముందు కోటలో పెద్దవిందు చేశారు. దానికందర్నీ ఆహ్వానించారు, కేశవరావు, నారాయణ, కామాక్షి, సుజాత, అందరూ వచ్చారు. శ్రీలక్ష్మి పాపం యింటిదగ్గరే వుంది. యస్.యస్.యల్.సి. అయినతర్వాత, వాళ్ళనాన్న కాలేజీ వద్దన్నాడు. ఎంతో బ్రతిమలాడింది. వీలులేదన్నాడు. ఇంకాచదివితే చెప్పినమాట వినకుండాపోతావేమోఅని కూచున్నాడు. అయ్యవార్లు జోక్యంకల్గించుకోడంవల్ల మరీభీష్మించుకున్నాడు. నాఅదృష్టం యింతే లెమ్మనినిట్టూరుస్తూ, మిత్రములకు జాబులురాసుకుంటూ కూర్చుంది. అప్పట్నుండీ పెండ్లిప్రయత్నాలు చేయసాగాడు కరణం! ఏదీపడనీ లేదీమె! ఇంట్లో రోజూ రభసగానేవుంది! అయితే ఇపుడు హైస్కూల్లో చదువుతున్న ఆమెతమ్ముడు ఆమెకుసాయం మాట్లాడుతూవుంటాడు. వాడు నారాయణక్రింద మెదిగినవాడు.

ఇపుడు రెడ్డి, నాగలింగం వూళ్ళోనేవున్నారు. అందుకేవాళ్లు తమగ్రామంలోనే పెద్దవిందు ఏర్పాటుచేశారు. ఆవిందులో ఊరివారు, హరిజనులూ, ఎంతోస్నేహంతో, సామరస్యంతోపాల్గొని, చక్కగా నిర్వహించారు. శ్రీనుపదవి కంతత్వరలో వచ్చినందుకు అసూయపడకుండా గర్వపడ్డారు అందరూ.

శ్రీలక్ష్మి యిటీవల కాస్తకులాసాగావుంది. రెడ్డి వూళ్ళో వున్నందువల్ల ఆమెకెంతోబలమున్నట్లు భావిస్తూవుంది. నాగలింగం పైగా ప్రోత్సహిస్తూమాట్లాడుతూండటంవల్ల, ఇంకాబలం. అంచేత ఆమెగూడా విందువిషయాలలో బాగానేపాల్గొనింది. విందుతర్వాత

అందరూ కామాక్షీయిల్లుచేరారు. కామాక్షి సుజాత ఉయ్యాల మంచంపై కూర్చున్నారు మాట్లాడుతూ. వారిద్దరూచేరితే ఎపుడూ మాటలే! ఏదేదోమాట్లాడుతూవుంటారు. కొంతసేపువాళ్ళమాటలలో పాల్గొని, అనసు, శ్రీలక్ష్మి, మిద్దెక్కారు. ప్రొద్దికకా స్తవుంది. ఆవెన్నెలవంటిఎండలో అటూయిటూతిరిగి,

"శ్రీలక్ష్మి" అంది అనసు భుజంపై చెయ్యేసి సూటిగామొగం లోకిచూస్తూ, చిరునవ్వుతో

"ఏం" అంది శ్రీలక్ష్మి.

"నీవు వివాహం యెక్కడచేసికుంటావ్ ?"

"అందరూచేసికొనేచోటే, పందిట్లోనో, లేకపోతే దేవళం లోనో" అంది శ్రీలక్ష్మినవ్వకుండా.

గట్టిగానవ్వి, "అదిగాదే, యెవర్నే" అంది అనసు.

"ఒకమగవాణ్ణి"

"భలే ! ఒకపేడినిచేసుకోవూ ?"

"మరి నీవడగడమో!"

"ఊం, చెప్పవేయెవర్నో"

"యెవర్నోఒకర్ని చేసుకోవద్దటనే"

"అదేగదూఅడగటం!"

గంభీరంగాకూర్చుంది శ్రీలక్ష్మి. అంతకంతకూ ముఖంగాంభీర్యమైపోతూవుంది. చూపులు నిశ్చలంగాపారుతున్నాయ్. శూన్య దృష్టితోచూచుంది. అనసూయ తటాలున ఆస్థితిచూచి ఏమిటాఅని ఆలోచించి,

'లక్ష్మి' ఏమిటేఅది అంది.

ఆప్రశ్నకు జవాబుగా రెండుకండ్లనుండీ రెండశ్రుకణాలు రెండు చెంపలమీదాదిగజారాయి. పెదవులుగూడాకదిలాయి.

"ఏంచెప్పమంటావు అనసూ" అంది దీనంగాచూస్తూ. అనసు కండ్లలోగూడా నీళ్ళు మెదిలాయి. తనపైటచెరుగుతో శ్రీలక్ష్మి కన్నీళ్ళు తుడుస్తూ.

"నీలో ఇంతఆవేదన యెన్నాళ్ళనుండి దాగివుందిలక్ష్మీ" అంది.

"ఇది ఇప్పటిదికాదుఅనసూ. మూడేండ్లనుండీ పెరుగుతున్నది"

"అబ్బా! ఎంతగడుసుదానివే, యిన్నిసార్లుకలుసుకున్నాంగదా, యేనాడూ చెప్పలేదు."

"అప్పట్లోఫలమేమిటో కనిపించలేదు"

"అయితే నాకుచెప్పవూ ?"

"వొద్దుఅనసూ. నాకతవిని నీమనసుపాడుచేసుకోకు"

"చెప్పవూ" అంటూ గడ్డంపట్టుకోంది గద్గదికస్వరంతో. కన్నీళ్ళురాలాయి తనకు తెలీకుండా.

శ్రీలక్ష్మిచూచిందాకన్నీరు. "అ న సూ" అంటూ ఆమె వొళ్ళోవాలిపడ్చింది. కాసేపటికంది

"అది నీఅన్నవిషయమే అనసూ. నీవింకా పాతధోరణిలోనే భావిస్తున్నావు. మాస్నేహంలోకొన్ని అపార్థాలు బయలుదేరాయి. మొదటమేమిద్దరం, ఒకరికొకరికి యెంతగా ప్రాణాలర్పించుకొనే వాళ్ళమో - ఒకరివిషయంలో ఒకరుఎంతగా జోక్యంకల్గించు కోనే వారమో - ఏవిషయమైనాగూడా యిద్దరిదిగా యెట్లాభావించే వారమో - అంతదూరమయ్యాం చాలాకాలం. అదంతా మీకు తెలీదు. తప్పు మీయన్నలోయేమీలేదు. నాదే. కొంత అజ్ఞానం గానే ప్రవర్తించాను. తర్వాత తెలిసికోన్నా ఎంతగోలచేసినా ప్రయోజనం లేకపోయింది" ఇంతలో అడ్డమొచ్చి ఏమిటే అదంతా, చెప్పవూ" అంది అనసు.

"ఏమీలేదు. దాచవలసిందేమీగాదు. అందులో నీదగ్గర. మనం యస్. యస్. యల్. సి. ప్యాసయిన సంవత్సరం నన్ను మా నాన్న చాలించమన్నారు. నేను పోట్లాడాను. కడకుబ్రతిమాలాను. ససేమిరా అన్నారు. నేను నిజంగా నోటికొచ్చినట్టు తిట్టేశాను–"ఇదే నానీవు మీఅయ్యవార్ల దగ్గరనుంచి నేర్చుకుంది" అని అన్నారు అమ్మానాన్న. నిజమే! అట్టి ధిక్కారం నేను అయ్యవార్ల దగ్గర నేర్చాను. అయితే దాన్ని ప్రయోగించేపద్ధతి తప్పు. అంతే. వాళ్ళామాటనగానే నాకు మనసు చివుక్కుమంది. నేను నాతలిదండ్రులకు ద్రోహం చేస్తున్నానేమో అనేబుద్ధి పుట్టింది! ఇట్లావుండగా ఒకనాడు మీఅన్న నాకు జాబువ్రాశాడు." తలిదండ్రులను ఎదిరించైనా చదువుకు రావాలి. మన ఆదర్శాన్ని కొనసాగించాలంటే ఎవర్నీ లెక్కించగూడదు" అని ఇట్లాంటి ధోరణిలో వ్రాశాడు. ముందే కాస్త తెలిసి, అనుమానిస్తున్న మానాన్నకు ఆజాబు ఎట్లాగో చిక్కింది! దాన్ని చేతబట్టుకొని నాదగ్గరికి కొచ్చి, మాఅమ్మకుచూపి, కండ్లనిండా నీళ్ళునింపి "ఇట్లాచేస్తావనుకో లేదమ్మా! వంశానికి కీర్తి తెస్తావని చదివించాను. ఇదీ మాకువ్రాసిన బ్రహ్మరాత" అని తల మొత్తుకుంటూ వెళ్ళిపోయారు. మాఅమ్మ ఏమీ మాట్లాడకుండా కాసేపు ఏడ్చి వెళ్ళిపోయింది! నేనాగదిలో భోజనానికిగూడా లేవకుండా ఆలోచిస్తూ కూర్చున్నా. ఆవిధంగా జాబు వ్రాసినందుకు, నా తెలివిమండిపోనూ, మీఅన్న పైన కోపమొచ్చింది. అదేసమయంలో మాయింటికి ఒకపండితుడొచ్చాడు. ఆయన వేద వేదాంగాలు ధర్మశాస్త్రములూ అన్నీ బాగా చదువుకొన్నాడనిప్రతీతి. అతనికి మానాన్న నాచర్యలు నివేదించాడో యేమో ఆయన నాకు హితబోధచేయసాగారు.

ఏమేమో చెప్పారు. మనం మన అయ్యవార్లు చెప్పిందంతా నిజమనుకొని, ఆదర్శప్రపంచంలో, ఎట్లా స్వేచ్ఛగా విహరిస్తూ

వచ్చామో వాస్తవికప్రపంచంలో అవన్నీ కానిపనులనీ - తప్పులనీ - అనర్థాలనీ - రుజువు చేశాడాయన. యథార్థ, వాస్తవికజీవితంలో అవి సత్యమే అని తోచాయినాకు.

అసలు బ్రాహ్మణాబ్రాహ్మణ భేదాలను, ఎన్నో ఉదాహరణలక్రింద నిరూపించిచెప్పారు. అవేగాదు. ఇంకాఎన్నో చెప్పారు. నేను ఎంతో ఆలోచించాను. మనఅయ్యవార్లు మనకు చెప్పేటప్పుడు, నేనే ముందూ తల ఊపేదాన్ని. నేనే ముందుగా దాన్ని ఆచరణలో పెట్టేదాన్ని. నాలో అట్టిఉద్రేకం వుండేది. మీఅన్న ఎంతశాంతుడో ఎంతనెమ్మదిగా వుంటాడో నేనంత ఉద్రేకిని. అయితే నా ఉద్రేకం మంచివాట్లకే అని నీకు తెలుసు. మీఅన్న కేవలం కార్యవాది.

తాను నెమ్మదగానే వుంటాడు. కార్యవిషయంలోమాత్రం పట్టుదలగా చేసేస్తాడు. అన్నియేండ్ల సహవాసంగూడా నన్ను ఆ గుణాన్ని అలవరచుకోనీలేదు.

ఇంట్లో మావాగ్వాదాలు, పైవారంతావచ్చి నాకుబుద్ధిచెప్పడాలూ యివన్నీచూచి అసహ్యించుకోనేదాన్ని. ఎవరెవరికో యిస్తామంటూ అంటూండేవారు. నాకుచాలా అసహ్యంవేసేది. ఒకర్ని చేసుకుంటానన్న తర్వాత, ఇంకొకర్ని చేసుకుంటానని అనడంతప్పు. అసలు ఊహలోకేరాగూడదని నాఅభిమతం. తర్వాతగూడా మీ అన్నకూ నాకూ కొన్ని ఉత్తరప్రత్యుత్తరాలు నడిచాయ్! ఒకసారి అతడు కొన్ని, బ్రాహ్మణుల మూఢాచారాల్ని నిరసించి మాట్లాడాడు. నేనుదాన్ని బాగా ప్రతిఘటించాను. అప్పుడు నావాదమే రైటనుకున్నా. మనయ్యవారంతకంటే ఘాటుగా అనేవారు. అపుడింకా నేనుకూడకలిసి అనేదాన్ని. రెడ్డిఒకనాడనగానే నాకుఎందుకో కోపమొచ్చింది. నీవుబ్రాహ్మణద్వేషివని తిట్టాను. అతను ఏమీఅనుకోలేదు. దాన్నిగురించి కోప్పడలేదుగూడాను. అయితే ఒకటన్నాడు:

"నీకుకోపమెందుకులక్ష్మీ! ఉన్నమాటంటే తప్పేమిటి? జరుగుతూన్న తప్పుడలవాట్లను మనం నిరసించకపోతేఎట్లా? అయినా అటువంటి కుళ్ళును తూలనం చెయ్యకపోతే, సంఘం శుద్ధియెట్లాఅవుతుంది? అయి నా నీకు అట్టిభావాలులేవుగా, నీకెందుకుకోపం?" అని. నేను ఎందు కన్నానో నాకే తెలియదు. ఏమన్నానంటే "నేను బ్రాహ్మిన్. నీవావిధం గా నిందిస్తే నేనోర్చుకోను" అని. అదీఆవేశంతో అన్నాను. అతను నిర్ఘాంతపోతూ "ఇదేమిటి లక్ష్మీ ఈధోరణి? అంతగా యిదయిపోతా వెందుకు?" అని. ఇవేగాదు, ఇట్లాంటివెన్నో చాలాచాలాజరిగాయి. ఇవన్నీమీకు తెలియవు. నాకు సిగ్గుతెచ్చే విషయాలనుకొని నేనెవరికీ చెప్పను. మీఅన్న ఇట్లాంటివిషయా లెవరికీచెప్పడు. అయితే మన య్యవారు పసిపట్టాడు విషయాన్ని. మీఅన్ననడిగాడు. అతడు కొన్ని విషయాలు చెప్పాడు. చాలావిషయాలు చెప్పనేలేదు. అసలు ఏవిష యాలైతే నన్ను నీచురాలుగా నిరూపిస్తాయో ఆవిషయాలు చెప్పనే లేదట! పైగా ఏదో ఆవేశంతో అనివుంటుందిలెండి" అన్నాడట! చూచావా అనసూ! ఆవ్యక్తిని, అటువంటి వ్యక్తిని ఎంతబాధపెట్టా నో! అసలు నేనతన్ని అన్నవి దారుణమైన విషయాలు! ఇంకెవడన్నా అయితే, "పోవేముష్టిదానా,నిన్ను చేసుకోకపోతే నిన్నుమించినవాళ్ళు దొరకుతారు" అని పోయేవాడు! అసలిపుడు క్షమాపణవేడుకోలేను గూడా! అతడు మన్నించడని నానమ్మకం! మన్నించే హృదయమని మళ్ళాధైర్యం! ఒకనాడు అయ్యవారు పిలిపించారు. వెళ్ళాను. రెండు గంటలసేపు మాట్లాడాను. అప్పటికిగూడా, మీఅన్నపైననాకు కొం చెం అసహ్యంగానేవుండింది. నాలోఆతత్వాలు ఇంకాపదల్లేదు. నేను మీతోపాటు కాలేజీచదువుకు వచ్చివుంటే ఇట్లాఅయ్యేదాన్నిగాదు. ఆదర్శాలు హైస్కూళ్ళలో ఏర్పడితే, ఆచరణశక్తిని కాలేజీలు ప్రసాదిస్తాయి! నాకదేలోపించింది. అయ్యవారు పాతవన్నీ జ్ఞప్తికి

తెస్తూ ఒక్కొక్కటే నా అజ్ఞానపు ప్రశ్నలకు ఆన్సరు చెప్పారు. నా అజ్ఞానం పటాపంచలయింది. అప్పట్నుండీ మీఅన్నకోసం ఎదురుచూస్తున్నా. జాబులు రాశాను. జవాబు లేదు. సెలవులలో వచ్చినపుడు మాట్లాడ్డానికి వీలుపడేది కాదు. వీలుదొరికినపుడు మీఅన్న దొరకడు. తీవ్రవేదన అనుభవిస్తూ వచ్చాను. ఈసెలవులలో మీఅన్ననుచూస్తే కాస్త ధైర్యంవచ్చింది. అయ్యవారేమన్నా చెప్పాడేమో! మీఅన్న కాస్తప్రసన్నుడుగావున్నాడు. ఈదినం విందులోగూడా ఏదోకాస్త మాట్లాడడానికి ప్రయత్నించాను. అతనుమాట్లాడలేదు. నాజీవితం యిట్లానేవృథాఅయిపోతుందేమో!" అని యేడ్చిందిగట్టిగా శ్రీలక్ష్మి. అనసు ఆమెను పట్టుకొని, తొడపై ఆమెతలపెట్టుకొని, కన్నీళ్ళు తుడిచి, బుగ్గలు నిమురుతూ. "లక్ష్మీ, నీవుతప్పక నావదినవౌతావు" అంది.

"నిజంగానా, కాంగలనా?" అంది ఆతురతతో.

"తప్పక. రేపేమాయన్నతో మాట్లాడేట్లుచేస్తా" అంది.

"చేతిలో చెయ్యివెయ్యి" అంది ఆనందంగా రెప్పలాడుస్తూ.

"ఊహుఁ" అంటూ పరుగెత్తింది అనసు. ఒకర్నొకరు తరుముకుంటూ కిందికిదూకారు.

క్రిందకామాక్షికి, సుజాతకు, వివాహవిషయమై సంభాషణ జరిగింది. కామాక్షిఅంది "ఎవర్ని చేసుకుంటావ్ సుజా" అని.

ఏమీపలకలేదు సుజాత. మళ్ళీఅడిగింది.

"నన్ను ప్రేమించినవాడెవరన్నావుంటే, తిరిగినేనతనిని ప్రేమించివుంటే......"

"ఎవర్నన్నా ప్రేమించావా?"

"అవును"

"ఎవరు?" పేరుచెప్పలేకపోయింది. కామాక్షి నిలదీసి అడిగింది. ఆమెవయసులోనూ, అనుభవంలోనూ పెద్దది, చెప్పకపోతే అవిధేయతఅనుకుంటుందేమో! చెప్పబోతే సిగ్గు. చాలాసిగ్గుపడింది. కామాక్షి కుచ్చికుచ్చి అడగటంవల్ల, చెప్పలేక చెప్పలేక అవస్థపడి "నీకో........." అంది. అని గుడ్డమొగానికి కప్పుకుంది గట్టిగా.

అపుడువచ్చాడు నాగలింగం యింట్లోకి. కడపటిమాటలు విన్నాడు చాటుగానిలబడి. ఆఅమృతోపమానమైన కడపటిపలుకువిని, ఆనందోదధి అలలపై తేలిపోయాడు కొంతసేపు. ఇపుడేవెళ్ళి కరగ్రహణం చేద్దామా అనేంతతొందరపుట్టిందతనికి. వాళ్ళుండేచోటికెట్లా పోవడం? పిన్ని లేకుంటే బాగుండుననుకున్నాడు. పిన్నినిపంపి మాట్లాడాలనుకున్నాడు. ఎట్లాఆమెను విడదీయడం? ఆలోచిస్తూ,జలదారిలోకి వెళ్ళి కాళ్ళుమొగం, కడిగి, లోపలికెళ్ళి, పొయ్యిబాగా మండేటట్లు చేశాడు. మొగం తుడుచుకుంటూ బయటికొస్తున్నాడు తిన్నగా. ఇంతలో పాలు బసబసపొంగి పొయ్యిలోపడ్డాయి. అదరాబదరా పరుగెత్తింది లోపలికికామాక్షి. తిన్నగా ఉయ్యాలదగ్గిరికొచ్చాడు నాగలింగం. అతనునవ్వుతూ, ఏదో ఉద్దేశంతో రావటంచూచి గుడ్డ గట్టిగా కప్పుకుంది మోగానికి. ఏదో ఒక విధమైన తీయటిమానసిక యాతనపడుతూవుంది. నాగలింగం వెనుకవైపుగావెళ్ళి, వాణికే చేతులతో మొగంపై గుడ్డపీకేసి, ఆమె రెండుచేతులు పట్టుకొని, మొగంలోకి చూచాడువంగి. ఎందుకో మొగాన రక్తమంతా కరుడుగట్టినట్లు యెర్రనయిందామెకు. సిగ్గుభరంచేత, తమకంచేత, ఒకమోస్తరుగా చూచిందాతనివైపు. శరీరం, చేతులు కంపిస్తున్నాయ్. శరీరమంతా నీళ్ళల్లో స్నానంచేసినట్లయింది. శాస్త్రిముఖమంతా ముత్యాలవంటి చమటబిందువులు నిలిచివున్నాయి. అదొకవిధమైన కంఠంతో—

"యెంతకంతగా భయపడ్తావే సుజా" అంటూ ఆమెముఖం వైపు ఇంకా వంగుతున్నాడు. ఇంతలో అనసూ, శ్రీలక్ష్మి పరుగెత్తుకుంటూ వచ్చారు. నవ్వుకుంటూ చూచారంతా. గట్టిగానవ్వాడు. "యేంజేస్తున్నావు శాస్త్రీ?" అన్నారు.

"పాలను భద్రంచేస్తున్నా"

"అయ్యో! పిల్లి కన్నుమూసికొని పాలుతాగుతూంటే" అంది శ్రీలక్ష్మి. అప్పటికే శాస్త్రిసిగ్గుపడ్డాడు. "రామరామ, ఈశ్రీలక్ష్మి, యీయింట్లోవుంటే రాకుండానే వుండేవాణ్ణి" అనుకుంటూ వెళ్ళిపోయాడు బళ్ళోకి. సుజాతను కాల్చుకతిన్నారు ఇద్దరూ.

౧౫

ఎక్కడివాళ్ళక్కడ వెళ్ళిపోయారు. ఇక కోటలోమిగిలినవారు రామిరెడ్డి, నాగలింగం, శ్రీలక్ష్మి, అంతే. రెడ్డి, నాగలింగం, వుద్యోగాలలో చేరదలచుకోలేదు. బోలెడుఆస్తివుండగా దానిని సక్రమంగా చూచుకుంటూ, యాచించినవారికింత వేసి బాగాతింటూ వీలయితే సద్వినియోగంచేస్తూ వుండవచ్చునేది వీరిఆశయం. చదువుకాస్త వస్తూనే పట్నవాసంమరిగి, పల్లెలలోవుండడానికిష్టపడక, ఎంతధనమున్నా, కడకు నలభై రూపాయల గుమాస్తాగిరికన్నా వెళ్దామనుకొనే బుద్ధిమంతులుగాదువీరు. ప్రతిదినమూ యింట్లో భోజనసమయాలలో వుంటారేమోగాని, ఎప్పుడుగూడా బళ్ళోనో - పొలాలలోనో - తోటల్లోనో - వినోదంగా చిట్టడవిలో తిరుగుతూనో - గుట్టయెక్కి భావి కార్యక్రమాన్నిగూర్చి ఆలోచిస్తూనో - వుంటారు. వాళ్ళకుగూడా విద్యార్థిదశవదలి పల్లెటూరుచేరినాక, జీవితం వారనుకున్నపద్ధతిలో

నడవటంలేదు. గ్రంథాలయం, పఠనమందిరం, ఆటలాడుకొనేస్థలాలు లేకపోలేదు. అయినా అభిరుచి భిన్నంఅయినందువల్ల అవి వీళ్ళ నెక్కువ ఆకర్షించలేకపోయాయి. వాళ్ళహృదయాలకు తృప్తి నీలేక పోయాయి. వాళ్ళయ్యవార్లాదేశించినప్రకారమూ - ఇవుడేమీ సాగటంలేదు. ప్రతిదినమూ యిద్దరికీ యిదేఆలోచన. కడపటికి రాజంపేటలో ఒకముద్రణాలయంపెట్టి, ఒకపత్రికను నిర్వహించాలనే నిర్ధారణకువచ్చారు. దానికిపెట్టుబడి పరిస్థితం నాగలింగమే. ఎందు కంటే రామిరెడ్డిమాదిరిగాగాక, తనఆస్తికంతా సర్వాధికారిగనుక. ఇద్దరూ చాలాసంతోషంగా, త్వరగాస్థాపించి, సాగించాలన్నకుతూహ లంతో - తగినప్రయత్నాలు సాగింపమొదలుపెట్టారు.

వీందుజరిగిన ఒకనెలనాళ్ళకు నాగలింగంఅడ్రసుకు ఒకపెద్దకవ రొచ్చింది. అంతబరువైనజాబు ప్రేమజాబే అయివుండాలని తెలివి గానేవూహించాడు. ఆత్రంతో, ఆనందంతో, పరిశీలించాడడ్రసును. అక్షరాలు తాననుకున్నవారివిగావు. పోస్టాఫీసుముద్రమాత్రం మద్రా సనేవుంది. కాస్తపరిశీలనతర్వాత, అక్షరాలు అనసూయవైనట్లుగా తట్టింది. పైఅక్షరాలు అనసువీ, లోపలవిషయం సుజాతదీ అనుకున్నా డానాటిజాబులాగా.చించాడు. లోపల ఒకచిన్నజాబు తనకుంది. రెండ వది మళ్ళా కవరులోవుంది. దానిపై శ్రీలక్ష్మికి అనివుంది. కాస్త నిట్టూర్చి. సాయంకాలం వీలుచూచుకొని ఆజాబు జేబులోపెట్టుకొని శ్రీలక్ష్మియింటికెళ్ళాడు. నాగలింగంమాత్రం కరణమింటికి పోతూ వస్తూవుంటా డప్పుడప్పుడూ. వెళ్ళి కాసేపందరితోనూ బాతాఖానీవేసి వస్తూవుంటాడు. ఒకప్పుడుగాకపోయినా, మరొకప్పుడైనా, శ్రీలక్ష్మి, వీలుచూచుకొని, తనవిషాదాన్ని చెప్పుకొని దుఃఖించేది. నాగలింగం జాబివ్వగానే చించి చూచింది. అనసూయం డనుకొని సంతోషించింది.

ఆదినం వాళ్ళనాన్న ఊళ్ళోలేడు. అమ్మ వంటపనిలోవుంది. ఎటువంటి పనిలో వుందంటే దాదాపు ఒకఅరగంట అక్కణ్ణుంచి, కదలకూడని పని. జాబుతర్వాత చదువుకోవచ్చులెమ్మని మాటలకుకూర్చుంది.

“అయితే యేమంటాడన్నా” అంది కాస్తవిషాదంతో.

“నేనెంతో చెప్పానమ్మా! మనఆదర్శాల్నీ, స్నేహాల్నీ పురస్కరించుకొని ఆలోచించమని ఎన్నిసార్లో చెప్పాను. ఇక అతకడంకష్టం అంటున్నాడు.”

“నాఅవస్థనుగురించి బాగా చెప్పావా?”

“అన్నీ చెప్పానమ్మా, తొక్కనిమార్గమే లేదనుకో – మొత్తానికతన్ని బాగా బెదరగొట్టావు. చాలా వేధించావు. అతని మనసు తెలిసికూడా యెందుకు చేశావోగాని, బాగాకష్టపెట్టావు. ఎన్నిసార్లో అతనికీ కన్నీళ్ళ పర్యంతం తెప్పించావు. అతను నీకు అవకాశమిచ్చి ఎన్నెన్నో చెబితే, అప్పుడంతా పెడచెవినిపెట్టావు, నీవంశాధిక్యత వల్ల అతనంతా ప్రాకులాడు తున్నాడనే నీచతత్వం ఆనాడు నీహృదయంలో దాగివుండకుండా బయటికికూడావచ్చింది. అది విన్నతర్వాత తానెంతగా దుఃఖించాడో తెలుసా? తనను ఓదార్చడానికి, విషయాన్ని సమర్థించి చెప్పడానికీ నాకు వీలే లేకపోయింది. అతను నీకోసం ప్రాకులాడి, నిన్ను మంచిదార్లో పెట్టడానికి ప్రయత్నం చేసినన్నాళ్లూ అతన్నొక పురుగులాగా చూచావు. అతనికి పూర్తిగా అసహ్యంపుట్టి విసర్జించుకున్నాక మళ్ళా గొంతుకోసుకుంటానంటూ ప్రాకులాడుతున్నావు. ప్రేమతత్వం ఇంతేనేమో! ప్రేమించి ప్రతిమాట్లో వెంటదిరిగినన్నాళ్లూ చులకనగా చూడటం! అదికాస్తతిరగబడితే, మళ్లా వాళ్ళవెంటబడి అంతకంటే మిక్కుటంగా దుఃఖించటం! ఇంతకూ అతనుమాత్రం చాలా బెట్టుసరిగావున్నాడు. ఒకసారి చీలింతర్వాత అతకడంకష్టం అంటున్నాడు” శ్రీలక్ష్మికి కన్నీళ్ళు ప్రవా

హాంగాపారుతున్నాయి. ఏదీదారి కనిపించనట్లుగా మనసు తహతహ లాడుతూవుంది. ప్రయత్నాలిక ఫలించవేమో అనే నిస్పృహకలిగింది. దానికినిరాశతోడైంది. కన్నీటినితుడుచుకుంటూ,

"ఎంతలోతగాయమైనా, గాయపాకు వేసి కట్టి నీళ్ళుపోస్తే అతుక్కుంటుంది. చీలిపోలిన చెక్కఅయినా వజ్రంవేస్తే అతుక్కుం టుంది. అయితే అతికించే వైద్యుడుమాత్రం మంచి ఫలితాన్ని కాంక్షించి కృషిచేయాలి" అంది.

"నిజమేనమ్మా. నేను కృషిచేయకపోలేను. అసలునీవుపయో గించిన వుపమానమే వుపయోగించాను నిన్న. దానికేమన్నాడో తెలుసా? "వజ్రంవేస్తే, చెక్కలు అతుక్కుంటాయన్నమాట నిజమే. అదిప్రాణంలేని యెండుకొయ్యలవిషయం. జీవించినవృక్షంలో ఒకవేళ చీలిక తటస్థిస్తే, ఎంతమంది వైద్యులూ నిపుణులూ వచ్చి ఎంతెంత వజ్రంవేసినా అతకదు అని"

శ్రీలక్ష్మికి దుఃఖం పట్టకుండా వచ్చింది. శాస్త్రి ప్రయత్నంలో లోపం కనిపించడంలేదు. అంతకంటే, తానేమీ చేయలేదు. తాను మాత్రం అతన్ని నిర్బంధించగలదా? ఒకవేళ నిర్బంధించడంవల్ల ఒక చోటచేరినా మనసు కలవకపోగా - ఒప్పనిపిల్లను తాళికట్టి యింట్లో వేసుకున్నట్లు - చీలడం మళ్ళా సంభవించక తప్పదు. చీలిక చీలిక గానే వుండిపోతుంది. శాస్త్రి మళ్ళా అన్నాడు:—

"పాలు ఎంత యెక్కువగానైనా కాచవచ్చు. ఫర్వాలేదు. దాంతో జున్ను చేసుకోవచ్చు. మరికొన్ని అనుపానాలు కలిపి, ఐస్ క్రీమ్ చేసుకోవచ్చు. పాలకోవా చేసుకోవచ్చు. ఇంకా యెన్నెన్నో చేసుకోవచ్చు. అయితే మజ్జిగమాత్రం వేశావో విరిగిపోతాయి. ఇంకది నీవెంతవారించినా పెరుగు కావల్సిందే! దాన్ని మళ్ళా జున్నుచేసుకో డానికి ఉపయోగించుకో లేవు. ఒకవేళ ప్రయత్నించావా, అది జున్ను ఆకారంలో వుండదు. ఆ రుచీ వుండదు."

ఇంతవఱకూ బిగబట్టినదుఃఖానికి, ఈనిరాశాపఙ్కులు తోడ య్యాయి. అంతవఱకూ లోపల తొక్కి-తొక్కి-పట్టివుంచిన దుఃఖాగ్ని జ్వాలలు ఇకవుండలేకపోయాయి. పెల్లుబికిపైకొచ్చాయి ధ్వనిచేస్తూ. 'ఏమిటే' అంటూ అమ్మపరుగెత్తుకుంటూవచ్చింది. అప్పటికే సొంలో పడిపోయింది శ్రీలక్ష్మి బోరగిల పరుపుపై. నాగలింగం గుమ్మం దాటాడు.

చాలాసేపుదుఃఖించాక - పైగాఆలోచించినాక, జాబు చదు వుదామనుకొంది. దాంట్లోమాత్రం యేంముంటుంది ? రెడ్డిహృద యంలో నాగలింగానికి లేనిస్థానం అనసుకుందా ? ఆజాబుగూడా నిరాశనే నాపైకితోలేదయితే ? తనపరిస్థితుల నెవరూచక్క-బెట్టేస్థితి లోలేరు. ఆనాడయ్యవారు ఎన్నివిషయాలో మాట్లాడాడు ! బాగా ఛీకొట్టాడంతే ! తనఅజ్ఞానాన్ని తనకుచూపి, తనకండ్లు తెరిచేటట్లు చేశాడంతే. తర్వాత ఆమాటే అనుకోలేదు. ఆయనకూ యెన్నో వ్యాసంగాలు! రెడ్డిపట్టుదల అయ్యవారికి తెలిసినట్లు లేదనుకొంది. అంచేత ఏకోణాన్నో ఒకప్రోత్సాహకిరణం కనిపించినట్లయింది. అప్ప టికి కొద్దిగా తృప్తిజనించింది. లాంపుదగ్గిరగాజరిగి, జాబు తెరిచింది. తనఅనుమానం నిర్ధారణఅయింది. అనసూయ రెడ్డితోమాట్లాడిందట. స్త్రీహృదయం తెలుసుకోలేకున్నావన్నయ్యాఅని, అట్లాంటి నవలా సాహిత్యం కొంతవాడిందట! 'నేనండర్సీస్టడీచెయ్యకపోయినా, అయిదా దారుగుర్ని వేశ్యారుమార్గాలలో బాగాస్టడీచేశానమ్మా అన్నాడట. ఇంకా ఏదేదోఅని కడకామె తనపత్రికాలర్పించాల్సిందేనా నిష్ఫల ప్రేమకు అనికూడాఅందట !— తనప్రేమకు కృతజ్ఞతచూపలేని, ఒకానొకవ్యక్తికోసం, ప్రాణత్యాగంచెయ్యడమెందుకెవరైనా? కృత ఘ్నతను తెలుసుకొని, ప్రేమనుమార్చుకొని, మరెవర్నన్నా నవ్వుతూ చేసుకోవచ్చు, అన్నాడట! తర్వాతకాసేపటికి నిరుత్తరను చేయడమే

కాకుండా, ప్రశ్న గూడా వేయలేనిస్థితికి తెచ్చాడట అనసును. అనసువ్రాసిందాంట్లో కడపటివిషయంఇది:-"లక్ష్మీ! ఇంతవరకూ యే పొరపాటు వల్లనో వచ్చింది. యీవిధంగా పరిణమిస్తుందని యింతవరకూ ఊహించను గూడా లేదు. అయినా దీనికి దారిలేకపోలేదు. ఇకపరీక్షలుమూణ్ణాళ్లే వున్నాయి. వస్తానే మిమ్మల్నిద్దర్నీ ఒకచోటకలిపే ప్రయత్నంచేస్తా. అసలప్పటికి కామాక్షిగూడా యింటరుపరీక్షలకువ్రాసివస్తుంది. ఆమె వుంటే, ఆమెయింట్లో మనంకలవడానికి మీనాన్నగూడా అనుమానించడు. కామాక్షిమాటంటే మాఅన్నకేగాక, అయ్యవార్లకు సహితం గౌరవంవుంది. ఆమెకు మనవిషయంయావత్తూ దాచకుండా చెబితే సరిపోతుంది. అదీగాక, మనయ్యవార్లకు, ఇన్నివిషయాలు తెలిసినట్లు కనిపించదు. అప్పుడయితే అన్నీ పరిష్కారమవుతాయి."

అన్నట్లు మార్చినెలాఖరుకు సరిగ్గా అందరూదిగారు. లెక్చరర్ల వుద్యోగంలోవున్న అయ్యవార్లిద్దరూ కాలేజీలు మూసినంతవరకూ రావటానికి వీలులేదనీ - ఆపైనగూడా పనికాస్తవుండటంవల్ల మేనెలాఖరుకుగానిరామనీ - వ్రాసినప్పటికీ - శ్రీలక్ష్మి మొత్తుకుంటూ వేడుకోడంవల్ల ఏప్రిల్ మొదటివారాంతానికైనా రాకతప్పిందిగాదు. వచ్చినమరునాడే శ్రీలక్ష్మి కేశవరావును కామాక్షింటికిరమ్మని బ్రతిమాలింది. వచ్చింతర్వాత యెంతగాయేడ్చిచెప్పాలో అంతగా యేడ్చిచెప్పింది. అయ్యవారెంతగానో ఆశ్చర్యపడ్డాడు! ఏదోచిన్న అగ్గిలే, చల్లారిపోతుందీ అనుకున్నాడు. అంతగారగుల్కొని యింత స్థితికి తెస్తుందని తానుభావించలేదు. సానుభూతి హృదయంపట్టకుండా వచ్చింది. "ఫరవాలేదమ్మా, ఏడవకు, నే చెప్తాలే, ఏదోవిధంగా రేపు నెల జరగకముందే నీవివాహ మయ్యేటట్లు చూస్తాను. అయినా నావరకూరాకుండా నీవేయీపని చేసుకోవచ్చు. నీవు ఏకాంతంగా అతనితోమాట్లాడు. అన్నీఅక్కడ విరగడైపోతాయి. అప్పటికీ కాకపోతే, నేనుచూస్తాను. చూడడమేమిటి, పెండ్లేచేసేస్తాను" అన్నాడు.

మరునాడు అయ్యవార్ల ఆదేశంవల్లా - కామాక్షీ, అన సూయలప్రోద్బలంవల్లా - శాస్త్రినిష్ఠూరంవల్లా-రామిరెడ్డి శ్రీలక్ష్మితో మాట్లాడడానికి ఒప్పుకున్నాడు. అదిమట్టమధ్యాహ్నం. కామాక్షి యింట్లో యెవరూలేనట్లుగావుంది వాతావరణంచూస్తే. అందరూ బళ్ళోకైవున్నారు. అక్కణ్ణుంచే రెడ్డిబయలుదేరాడు. అక్కడున్న ఆడ వాళ్ళు కొత్తయింటికెళ్ళారు. రామిరెడ్డి ఏదోఒకవిధమైనభావాలతో- తెగనిఆలోచనలతో వచ్చాడక్కడికి. శ్రీలక్ష్మిమాత్రం ఒంటరిగా అటువైపుతిరిగి కూర్చొనివుంది. ఏనికాలిచప్పుడు వింటూనేవుంది. ఈసమాగమం ఎట్లాపరిణమిస్తుందోనే అనే దిగులు గుండెలను ఉద్వే గంతో నడిపిస్తూంది. రెడ్డి దగ్గరకొచ్చాడు. ప్రక్కనే కాస్తయెడంగా కూర్చొని 'లక్ష్మీ' అన్నాడు ప్రశాంతంగానే. ప్రక్కకుతిరిగి మొగం లోకిచూచింది. అవి యెంతచల్లారినచూపులో చెప్పడంకష్టం! దుఃఖా గ్నివల్ల కండ్లలోకివచ్చిననీరంతా ఆవిరైపోగా, నీరసించిన చల్లని, పొడిచూపులతో దీనంగాచూచిందతనివైపు. ఆమెముఖం చాలా కళా హీనమైవుంది. ఏవుపమానంచేతాపోల్చలేని దీనత్వాన్ని ఆమెలో ఆక్షణంచూశాడురెడ్డి. అయితే తనమనోనేత్రాలముందు ఒకసారి తననునిరసించి, అవమానించినశ్రీలక్ష్మి నిలబడింది. పొల్లుకొచ్చిన సానుభూతి దారిలోనే అణిగిపోయింది. ఏమీమాట్లాడకుండా కూర్చు న్నాడు. శ్రీలక్ష్మికిగూడా యేమిమాట్లాడాలోతోచలేదు. మాట్లా డితే మళ్ళా యెక్కడతప్పుజేస్తానో అని భయపడుతూవుంది. మాట్లా డకపోతే లేచిపోతాడేమో ! అతనికి అక్కర్లేనట్లుగా కనబడు తున్నాడు. అక్కఅవున్న తానన్నా యేదోచేయాలి!ఏంచేయాలి? మన సంతా ఒకసారి పరిభ్రమించింది. పాతవన్నీ ఒకసారి గిఱ్ఱనతిరిగాయి మనోనేత్రాలముందు. రెడ్డి నిదాన, నిష్కపట, నిరాడంబర,మూర్తీ- చేష్టలూ - అన్నీ ఒక్కసారికనిపించాయి. తనతప్పూ, కర్కశత్వం,

అవిధేయత, కృతఘ్నత, ఒక్కసారికనిపించి వెక్కిరించాయి. తన అహంకారం అణగారిపోగా, రెడ్డివైపు పొంగి ప్రవహించింది నిర్మల ప్రేమ. ఇక వుండలేకపోయింది. వివశయైపోయింది. అమాంతంగా లేచింది. తటాలున కాళ్ళపైబడి రెండుకాళ్ళకూ తాను పెనవేసుకుంటూ "క్షమించవూ ?" అంటూ స్వరహీనమైనదుఃఖంతో ఏడ్చింది. ఒకనిమిషంపాటునిశ్శబ్దం. ఆడుయ్యాలమంచంపైనుంచి లేచాడురెడ్డి. నిశ్చలంగా నిలబడ్డాడు. శూన్యదృష్టి గోడపై కేంద్రీకరింపబడివుంది. తల కాస్తయెత్తింది శ్రీలక్ష్మి. సజలనేత్రాలతో అతని మొగంలోకి చూచింద.

"నీవుచేసిన తప్పేముంది?" అన్నాడు నెమ్మదిగా గాంభీర్యంతో.

"తప్పులేకపోతే యింత శిక్షయెందుకు?"

"ఎవరు వేశారు?"

"నీవే. నీవేవేశావు. పరోక్షంగా నీవేవేశావు. రెండేండ్లకు మించి అనుభవించిందిచాలు. ఇక నేనుభరించలేను. క్షమించునన్ను."

"వద్దులక్ష్మి, నీవేనన్ను క్షమించు. ఇంతటితో మరిచిపో మనసాంగత్యం. ఉభయులకూ తృప్తిగావుంటుంది."

దుఃఖం ఆపుకుందామన్నా ఆగటంలేదు. ఆప్రయత్నంవల్ల వెక్కిళ్ళుగూడా కలుసుకున్నాయి యేడుపుకు. వెక్కివెక్కి యేడుస్తూ "ఇంకా వేధించకురెడ్డి. గతాన్నిమర్చిపో" అంది.

"ఏదో జరిగినవాటిని మరిచిపోవటం మంచిదేలక్ష్మి! కొన్ని కొన్ని జీవన్మరణసమస్యలు మరిచిపోవడానికి వీలుపడదు. అటువంటివి మరిచిపోవాలనేది కేవలంఆదర్శం. దాన్నిఆచరణలో పెట్టడంకష్టం. అసలదికానిపని. ఎందుకంటే అదిమనసుకూ, దాన్నిధరించివుండే యీదేహానికీ చెందిందిగనుక, ఈదేహంవున్నంతకాలం యీమనసు వుంటుంధి, మనసున్నంతకాలం మరవడంకష్టం."

"అంతేనా, మరవవా" అంది ఎగతోసుకొస్తున్న దుఃఖంతో నిరాశగా చూస్తూ.

గాంభీర్యం దాల్చాడు రెడ్డి. గోడపై దృష్టి నిమరల్చనే లేదు. ఒక విధమైన సిద్ధారణ గొంతుకతో అన్నాడు:—

"అంతే లక్ష్మీ! అది అంతే! ఒకవేళ బలవంతంగానైనా మన మిద్దరం కలుసుకున్నా, ఇక అంతకదు. నీకు దృష్టి భేదం కలిగింది. ఆ దృష్టితో అందర్నీ చూడడం మొదలుపెట్టావు. నీ అజ్ఞానంతో అందర్నీ తూచడం మొదలుపెట్టావు. ఇతర్లెవరు ఏమి మాట్లాడినా, ఏమి చేసినా, నీ వా దృష్టితోనే చూడసాగావు. నీ మెదడులో ప్రత్యేకంగా కొన్ని అరలు నిర్మించుకున్నావు. నీవనుమానింప మొదలుపెట్టిన వ్యక్తుల చేష్టలకూ, మాటలకూ, ఒక రూపాన్నిచ్చి, ఒక రంగుపూసి, ఆ అరల్లో వేస్తూ కూర్చున్నావు. నీవు చేస్తున్న ఆ పని, నీ ఆదర్శానికి విరుద్ధమైందని నీవు భావించలేదు. ఒకప్పుడు నీవేదేమన్నావో అదే అన్నటువంటి వ్యక్తుల్ని తప్పుపట్టసాగావు. నీ అజ్ఞానం నీవు తెలుసుకోలేకపోయావు. కడపటికి హెచ్చరిస్తేగూడా తెలుసుకోలేకపోయావు. అసలు హెచ్చరించినవారిని అనుమానించి అవమానించావు. ఒకవేళ తలిదండ్రుల వైపూ, నీ కులంవైపూ అభిమానం ప్రవహిస్తే మాత్రం, ఇతర్లను అనుమానించి నీచంగా యెందుకు చూడాలి? నీవసలు విషయాల్ని ఆలోచించడమే వదిలేశావు. ప్రత్యక్షంగా నిలబడి తప్పుని చూపిస్తే గూడా లెక్కచేయకపోయావు. పైగా నిర్లక్షించావు. నిరసించావు. అపార్థం ఎక్కువై దుర్భాషలాడావు. అసలు నీకెందుకొచ్చిందా దృష్టి? గ్రుడ్డివారికి లోకమంతా గ్రుడ్డిగానే కనిపిస్తుందట. నీ కులాన్ని నీవు స్మరణకు తెచ్చుకున్నావన్న మాట. కులతత్వం నీలో చోరబడిందన్న మాట! ఆ మార్పు తెలుసుకోకుండా ఇతర్లలో ప్రవేశించినట్లు అనుమానించావన్న మాట! నిన్ను జూచి నేనెంతో సంతోషించేవాణ్ణి. సంఘా

నికి మేలుచేసేవ్యక్తి ఎవరంటే, స్వకులంలో, స్వవంశంలో, స్వకుటుంబంలోవున్న లోపాలులోపాలుగా ఒప్పుకొని, నిరసించేవారన్నమాట. ఆగుణం మొదటనీలో కాస్తకనిపించింది. అది నేర్చుకొన్నదే కావచ్చు. అం చేతనాకుచాలా సన్నిహితురాలవయ్యావు, నీవేమన్నానో, మెవరెవ ర్నోదూషించేదానవు. తప్పుతప్పే. ఎవర్లోవున్నా, ఏసంఘంలోవున్నా, అదితప్పే. దాన్ని బయటపెడితే అంతఉలుకెందుకు?

ఈనాడుగూడా అతిథిగావచ్చిన బ్రాహ్మణేతరుణ్ణి బ్రాహ్మణుడు సమానమర్యాదతో చూడటంలేదూ అన్నది సత్యమైనపుడు, అదితప్పని దాన్నినిరసించినపుడు, ఎవడికో బ్రాంబడికి కోపమెందుకు రావాలి? ఒకహరిజనుణ్ణి, సవర్ణుడొకడు, యింట్లో అన్నపానాదుల విషయంలో, సమమర్యాదతో చూడక అవమానించినందులకు, హరిజనుడాతప్పును నిరసిస్తే దానికొక సవర్ణుడెందుకు ఉలికిపడాలి? కోపపడి వాణ్ణి నానామాటలంటేమాత్రం, అదితప్పుకాక మరేమయినా అవుతుందా? వాడు బ్రాహ్మణేతరుడైనందువల్లనే అట్లాఅన్నాడని యెందుకనుకోవాలి? వాడు హరిజనుడైనందువల్లనే అట్లాఅన్నాడని ఎందుకనుకోవాలి! అనుకొనేవాడిదోషమేఅది. వీడిలో అట్లాంటి మనస్తత్వమే లేకపోతే- అసమత్వభావాలే లేకపోతే-వాడాదృష్టితో అన్నాడని వీడికనుమానం యెట్లావస్తుంది? గుమ్మడికాయలదొంగా అంటే భుజాలుతవుళ్ళాడుకున్నట్లుందిది! దృష్టియెవరికిలోపమో తెలుస్తూనేవుందిగా. ఎవడో పల్లెటూరి, అవిద్యాపరుడైన మూఢుడంటే పరవాలేదుగాని- చదువుకున్నటువంటీ- ఈనాడు నాగరికులమనిగర్వించే టటువంటీ- దేశభవిష్యత్తంతా వీళ్ళపైన్నే ఆధారపడివున్నదని భ్రమిస్తున్నటువంటీ- ప్రస్తుతపు యువతీయువకులే, యిట్లాంటి నీచమైన, నికృష్టమైన, నిరభ్యుదయమైన, భావాలుగలిగి, యేంచేస్తున్నామో-యేమంటున్నామో - ఆశయమేమిటో-ఆదర్శమేమిటో -

గమ్యమేమిటో- పంథాయేమిటో- తెలియక, అసమర్థులై, అజ్ఞానులై పోతున్నారంటే, దేశదౌర్భాగ్యాన్ని తల్చుకొని యేడవాలో- సంఘ దుస్థితినిచూచి పరితపించాలో- అర్థంకాకుండావుంది. ఒకప్పుడుమనం, సందర్భానుసారంగా తమాషాగా అనుకున్నవే, నీవునాకు వ్రాసిన జాబులో నేరారోపణక్రింద రికార్డుచేయబడ్డాయి. అందులో సత్యమెంతో నీకుబాగా తెలుసు! నీవేదో నిరూపించాలని వ్రాశావుగాని, నీఆదర్శానికెంతదూరమై, నీనైతికానికెంతపాతాన్ని ఆపాదించుకుంటున్నావో నీకుమాత్రం తెలిసినట్లు కనిపించదు. నీవేఅట్లావ్రాస్తే యిక నాగుణాలగురించి వేరేనిరూపణకావాలా? ఇంతసన్నిహితంగావుండిన నీవు ఎంతమాటంటే అంతేఅని లోకంనమ్మదూ? ఇదేనా నీబోటి చదువుకున్నపిల్లలు చెయ్యాల్సినపని! విద్యాధికయువతీలోకానికే తలవంపులిది! నీవంటివారే యిట్లాంటి అవివేక ప్రవర్తనలు గలిగివుంటే కులాంతరవివాహాలు జరుగుతాయా? అవి జరగకపోతే మనలోసమైక్యత వస్తుందా? సమైక్యతా, సామరస్యం లేకపోతే, సంఘంఔన్నత్యాన్ని పొందుతుందా?......ఒక్కడన్నా, ఒక్కతెన్నా, పేరుకు పెద్దచదువులేగాని, జాతీయతనుగురించి ఆలోచిస్తారా! దేశాన్ని గురించి చింతిస్తారా! యెందుకొచ్చామో, యేంచదువుతున్నామో, యెందుకు చదువుతున్నామో- యెవడికేంబట్టింది? దేశందౌర్భాగ్యంవల్ల నాశనమైపోతేయేం? సంఘంస్పర్ధలతో సమసిపోతేనేం? వీళ్ళ కులాలు పట్టుకొని యిగ్గులాడితేచాలు! వీళ్ళజమీనును పట్టుకొని కూర్చుంటేచాలు! సంఘంలో తావులేని, నిర్ధనుణ్ణి, అనుదినమూ, వేలుపెట్టిచూపిస్తూ, వాణ్ణి వేపుకుతింటూంటేచాలు! పైగా మనజాతికి మర్యాదగావాలట—— ——'' అన్నాడురెడ్డి. ఒకకొన్ని సెకండ్లుఆలోచించాడు. మళ్ళాఅన్నాడు:—

అవన్నీ యిప్పుడెందుకులక్ష్మీ! నీదగ్గిర యింతగా వాగి నాశక్తిని నాశనంచేసుకోడమెందుకు? ఇవన్నీ అంటేమాత్రం ప్రయోజనం యేమిటి? ఎక్కడన్నా ఉపన్యసిస్తేనో - లేకపోతే ఏకథగానో వ్రాసి ప్రచురిస్తేనో - యెవరన్నా మేలుపడేవాళ్ళు మేలుపడతారుగాని, నీ కెందుకింత?''

శ్రీలక్ష్మి యింతసేపూ వింటూంది. అతనికాళ్ళనింకా బంధించే వుంది. కాళ్ళపై ముఖాన్ని అదిమి అంతావిన్నది. పశ్చాత్తాపం, నిరాశ, ఒకవైపునపౌరుషం లోలోపల ఒకదాని వెనుక ఒకటి పుట్టు కొచ్చాయ్. ఏదో నిర్ధారణకు వచ్చినదాని మాదిరిగా తటాల్న లేచింది. పెదవులు వెనక్కిబిగించి, సూటిగామూపులు పట్టి, చటు క్కున లాగింది పిడిబాకు మొల్లోనుండి.

హాం, అంటూ వెనక్కితగ్గాడు రెడ్డి.

''ఆశ్చర్యపడవద్దు, భయపడవద్దు, ఇదో'' అంది

''ఎందుకు'' అన్నాడాత్రంతో

''నన్నుచంపు. తర్వాత నీవుహాయిగాబ్రతుకు. నేనుంటే నీకెప్పుడుగూడా మనసులో బాధగావుంటుంది. నాకుమాత్రం జీవిం చాలనిలేదు. ఒకపురుషునికి నాహృదయాన్నిచ్చాను. అతన్నే చేసు కొని జీవించాలనుకున్నాను. లేకపోతే అతనికోసమే ప్రాణాన్నర్పిస్తా నని ప్రతిజ్ఞ తీసుకున్నాను. ఆప్రతిజ్ఞ ఇప్పుడావ్యక్తివల్లనే నెరవేర్చు కుంటాను'' అన్నది. కన్నీరు పటపట కార్తున్నది. గంభీరవదనంపై నిరాశా పిశాచం తాండవిస్తూవుంది. సానుభూతి ప్రవహించిం దశ్రు రూపంగా, రెడ్డికి. 'లక్ష్మీ' అంటూ కౌగలించుకున్నాడు. ఇరువురికండ్లూ ఎంతనీరు కార్చాయో! ఇరువురి వీపులపైనా అశ్రుజలప్రవాహం సాగింది. అయితే అవి ఆనందాశ్రువులు! వా రానందోదధిలో ఓల లాడుతున్నారు.

వాడు కౌగిలి వదలటమే ముందో - లేక కరణం రావటమే ముందో - చెప్పటంకష్టం. కాని యిటుచూచేసరికల్లా ఉగ్రనరసింహావతారంలాగా తండ్రికనిపించాడు.

కెవ్వున కేకపెట్టి, అక్కడే పడిందాపాళంగా.

"ఏమిటిది" అన్నాడు కరణం రొప్పుతూ. చూపులు అగ్నిజ్వాలల కక్కుతున్నాయి. ఉద్రేకంతో పదుర్తున్నాడు కరణం.

పలకలేదు రెడ్డి.

"చేసినవి చాలక నాకొంపకే వెసరుపెట్టావా?"

"నీకేమీ ద్రోహం చెయ్యలేదు."

"ఇంతకంటే ద్రోహమంటా్రి గాడ్డికొడకా?" అన్నాడు పండ్లు కొరికి.

"మాటలుజారనీవద్దు"

"జారితే యేంజేస్తావురాలబ్డి!" అంటూ చెంపన ఫెళీమని వేశాడు.

"జాగ్రత!" అన్నాడురెడ్డి అప్పటికీ తొందరపడకుండా.

"నావంశాన్ని నాశంచెయ్యడానికొచ్చి పైగా మాట్లాడ్తా వంట్రా! జాగ్రత అని బెదరిస్తావా? అంటూ కిందవున్న పిడిభాకుతీసి యెత్తాడు చెయ్యి. అసలు దెబ్బపడినపుడే లేచి అడ్డుపడాలనుకున్న శ్రీలక్ష్మి యిప్పటికి పూర్తిగా రెడ్డికడ్డంవచ్చింది. భయంగా కత్తి వైపుచూస్తూ 'నాన్నా' అంది. కరణంచెయ్యి వేగంగా ముందుకువాలటం, శ్రీలక్ష్మి అడ్డుపడటం ఒక్కసారేజరిగాయి. కూతురిని చూచింది నేతాే్రలే అయినా, చెయ్యికాస్త జంకింది. "చచ్చెగదరా శ్రీలక్ష్మి" అనేభయంతో బలంగాచేతిపైన కొట్టాడురెడ్డి. అయినా భాకు తనపని నెరవేర్చింది. 'అమ్మా' అంటూ నేలవాలింది శ్రీలక్ష్మి. 'తల్లీ' అంటూ కరణం ఆపిల్లపైపడ్డాడు. రక్తం చిమ్మికొడుతూవుంది.

రెడ్డితటాలున తాను కట్టుకున్న పంచె చించి, తడిపి గాయంపై కట్టి నీళ్ళుచల్లాడామె మొగాన. అపాయకరమైన ప్రదేశాన్ని తప్పింది గాయం. నొసట లోతుగా చీల్చుకపోయింది. రక్తమాగేటప్పటికి శ్రీలక్ష్మి కండ్లు తెరిచింది. రెడ్డి అత్యానందంపొందాడు. చిఱునవ్వు చిలకరించింది శ్రీలక్ష్మి.

మరునాడు రాత్రి యెనిమిది గంటలై యుంటుంది. ముందే భోంచేసి వాళ్ళనాన్నకోసం కూర్చున్నాడు రామిరెడ్డి. కాసేపటికి త్రేపుకుంటూ వక్కాకుచేత పట్టుకొచ్చి కూర్చున్నాడు సుబ్బారెడ్డి.

"అయితే ఆ విషయాన్ని గురించి ఆలోచించావా?" అన్నాడు రామిరెడ్డి.

"మీారు తిని యేదిక్కు తెలీలేదురా" అన్నాడు తలవూచి.

"తెలిసే మాట్లాడుతున్నా"

"యిదేనంట్రా తెలిసిందానికి గుర్తు? చూచిచూచీ వాడికిమ్మంటావా?"

"ఇంకా ఆలోచించు. కోరినవాళ్ళ పెండ్లాడటమే సంసారం సుఖంగా నడవటానికి మార్గం. కోరినవారికిచ్చి చెయ్యకపోబట్టే యెక్కడబట్టినా ఆత్మహత్యలూ, భ్రూణహత్యలూ, వ్యభిచారమూ విస్తారంకావటం. చదువూ సంస్కారమూ లేని తలిదండ్రులు, విషయాల్ను తెలుసుకోకుండా యీ విధంగా నియంతృత్వాన్ని చలాయించి ఆడవాళ్ళ గొంతులు కోస్తూవుండడం వల్లనే అట్లాంటివి ప్రబలమై పోతున్నాయి"

"సరేరా. చూచిచూచీ మాలవాడికెట్రా యిచ్చేది?"

"మాలవాడేమిటి నాన్నా? ఏదో ఒక పదాన్ని పట్టుకొని పీకులాడ్తా వెందుకు? నీ కులంవాడి కివ్వడానికి యేవిధంగా అయితే భావిస్తావో, ఆ భావనే యితనియెడ వుంచు. అపుడు వ్యత్యాసం కనబ

డదు. ఆతడే యేదో దూరప్రదేశాన్నుంచి వచ్చి, తాను రెడ్డినని చెప్పి నలుగురిచేతా నిరూపిస్తే నీవు యిస్తానంటావా లేదా? అప్పుడిదేవ్యక్తి అవుతాడా కాడా? మారదు గదా - అవన్నీ భావంపై నాధారపడి వున్నాయ్ నాన్నా. అసల్లో యేమీలేదు. భావాన్ని మార్చుకోవాలి అంతే. అయినా కులాలలో అంత పట్టుదల లేదన్నావుగా!''

‘‘అవున్రా! చూచిచూచీ మన సేద్యగాడి కొడుక్కెట్రా యిచ్చేది? రేపు మిగిలిన సేద్యగాళ్ళంతా మనమాట వింటారా? వాళ్ళూ మంచమెక్కి కూర్చోరూ వాడితోపాటు? నలుగురూ సరికులస్థులు యెవరికిచ్చావు పిల్లనంటే యేం చెప్పేది? వంశానికి చెడ్డపేరు గదంట్రా!''

‘‘ఇవన్నీ అనుకోబట్టే యిట్లా అయినాం.''

‘‘ఏమయ్యాం?''

‘‘నిజమే, నీకెట్లా అర్థమవుతుందీ దేశవిషయం మాట్లాడితే''

‘‘మాకు కానక్కర్లేదు. మేం ఎట్లాగో గడుపుకొని పోతాం. మమ్మల్ని రేపెట్టకుండా కాస్తగుట్టుగా వుండండి.''

‘‘అట్లాంటి అధికారపు మాటలే అన్నివిషయాలలో వద్దంట''

‘‘ఛా! నోరుముయ్! నీవు చెప్పినట్లు చెయ్యమంటావంట్రా? ఒకవేళ దాని కిష్టమయితేమాత్రం నేనెట్లా యిచ్చేది? నలుగురు కాపోళ్ళల్లో తలెత్తుకో నెట్లాతిరిగేది? ఏమన్నా బుద్ధివుండే మాటలే నావివి? ఒకవేళ వాడు కలెక్టరయితేమాత్రం మాలవాడౌతాడా మరే మన్నానా?''

‘‘కులమేమిటి నాన్నా మధ్య? స్త్రీ పురుషుణ్ణి చేసుకుంటుంది గాని, కులాన్ని చేసుకుంటుందా? అయినా అట్టి వివాహాలు ఎన్నో జరుగుతున్నాయి! మనమే మొదటివాళ్ళం గాదు.

‘‘అవును. శాస్త్రులకొడుకు యల్లప్పకూతుర్ని చేసుకుంటా డంటావుగదూ?''

"అదిగూడా మనకాదర్శమే! బ్రాంబడుగావుండి మాలపిల్లను చేసుకోడం యెంతయిదో చూద్దాం!"

"అవున్రా, మీరు చేసుకోండి. నాఆక్షేపణేమీలేదు. ఆశాస్త్రుల మాదిరి నేనూ చచ్చింతర్వాత, అట్లాంటివి వెయ్యి చేసుకోండి. నాకేమీ చింతలేదు. నాప్రాణముండగామాత్రం జరగనివ్వను."

కరణం గోడప్రక్కన నిలబడి కడపటిసంభాషణవిని, లోపలి కొచ్చాడు. రామిరెడ్డీ, కరణం, ఒకరిమొగాలొకరు చూచుకున్నారు. లేచి బయటికివెళ్ళాడురామిరెడ్డి. కరణం కూర్చున్నాడు. కరణం ద్వైదీభావంలోవున్నాడు. చావుతప్పిందిగదా కూతురికిఅనే ఒకతృప్తి, తనకార్యాన్ని కదలించివేసిఫుంది. కులాన్ని విస్మరించలేని భయం ఒకవైపు పీడిస్తూనేవుంది. అయినా అయిష్టతే ప్రబలంకాగా, రెడ్డి చెప్పడానికొచ్చాడు. ఇదేమంచిసమయం అనుకొనిఅంతా చెప్పాడు. ఇంతసేపూ, కొడుకుతో ఒడ్డుకొని, మెత్తగామాట్లాడుతూవుండిన సుబ్బారెడ్డి ఉగ్రుడై "ఇంతఅసహ్యంగాప్రవర్తిస్తున్నారా?"అన్నాడు.

"అవున్రెడ్డీ! మా బ్రతుకే చాలానీచపుబతుకైంది. నేనుఒంటి గాణ్ణయ్యాను. నన్నడిగేవాడులేడు. బ్రాహ్మడనేమర్యాద గూడా లేకుండాపోతూవుంది. మీలాంటివారన్నా శాస్త్రఆధారంగా వుంటారనుకుంటే, మీనుండేయిట్లాజరుగుతూవుంది! కంచే చేన్ను మేస్తే సాక్ష్యమెవరు? మమ్ముల్ను ఇంతగా హింసించి, ఇంతఅమర్యాదగా ప్రవర్తిస్తారనుకోలేదు." అని యింకాయేమేమోచెప్పి గోల పెట్టాడు. మండిపడుతూసేద్యగాణ్ణిఒకణ్ణిపిలిచి "వాణ్ణిట్టపిలిచిరారా?" అన్నాడు.

అంతవరకూ రామిరెడ్డి గోడప్రక్కనేవుండి, పరుగెత్తి బళ్ళోకి వెళ్ళాడు. "నిద్రపోతున్నాడ"ని అందరూ చెప్పగావెళ్ళాడుసేద్యగాడు.

మరునాటికది ఊరంతాపాక్కింది. అంతకంతకూ పొరుగూళ్ళకుగూడా తెలిసింది. పెదవిదాటాల్నేగాని, పెన్నదాటకుండావుంటుందా? అందరూ అవిషయమే అనుకోసాగారు. అందరూ రెడ్డినీ, కరణాన్నీ అడిగేవారే. కులవ్యత్యాసాలపైనా, అస్పృశ్యతపైనా అంతపట్టింపులేకున్నా, యిట్లాంటి వివాహాలనేటప్పటికి, అదేదో ఒకవిధంగా అయిందందరకూ. ఏదో వ్యాఖ్యాహించలేని అపచారం చేస్తున్నట్లుగా భావించారు.

ఇంకొకకులంలో పెళ్ళిచేసుకొని, వాళ్ళూ మనబంధువులే అనుకుంటే సరిపోతూవుండ్లేదా," అనే పెళ్ళిపలుకులను,

"అదెట్లాఅనుకుంటాం వాళ్ళకులం బాగాలు[illegible]వుంటే అనే అనుమాన విమర్శనలు బయలుదేరాయి.

బళ్ళో వీటినిగురించిబాగాచర్చించుకున్నారంటా. ఊళ్ళోఏదో అలజడితప్పితే, అందోళనగానీ, అసహ్యాభావంగు లేదని తెలుసుకున్నారు. ఆదినం హరిజనులకూ, ఊరివారికీ రాందర్చినప్పటినుండీ రామయ్య తనగాడీలతోగూడా అయ్యవార్లపైబలేగారవంచూపుతున్నాడు. "మీరుకానీండి, ఎవడన్నా అడ్డమొస్తేమేమున్నాం" అంటున్నాడు. హరిజనులు రక్షకభటులమాది వుండనేవున్నారు. వీరికిళిక్షగణంగూడా యెక్కువయిందిపుడు. యువకవర్గమంతా వీరిపక్షమే. ఇకమిగిలింది ముసలివాళ్లూ, ఆడాళ్లూ. వారిఅలజడి మామూలే.

మరునాడుదయం సుబ్బారెడ్డికీ, కొడుక్కూ పెద్దవాగ్యుద్ధం జరిగింది. సుబ్బారెడ్డి ఉగ్రుడై మాట్లాడుతున్నాడీనాడు. కోపంవార్ధక్యంలో దుఃఖంగా పరిణమించింది.

"ఇదేందిరా మనపిల్లను మాలవాడికిమ్మంటావు; నీవు బాపనపిల్లను చేసుకుంటానంటావు?"

"..........."

"బాపనపిల్ల వద్దురా, నామాటవిను"

"అయితే యేంనాన్నా?"

"వంశం నాశనమౌతుందిరా నాయినా, వద్దూ"

"ఏం, రాక్షసులా? మిమ్ముల్నందర్నీ తినేస్తారా? మీ వాళ్ళ మాదిరి వాళ్ళుగూడా ఆడవాళ్ళేలే."

"అదిగాదురా!"

"ఇంకేమిటి?"

"పెద్దోళ్ళు తెలీక పెట్టలేదురా నాయినా నామాటవినూ"

"...అవున్లే. మీనోటితో ఆవిధంగా అనిపించిందీవాళ్ళేలే"

"ముతనంలో యెందుకురా యేడిపించేది? ఇంకెవర్నన్నా చేసుకో. బాపిల్లతప్ప యింకెవర్నన్నా చేసుకో."

"ఇంకెవర్నన్నా నేనెట్లా చేసుకొనేది?"

"యేం. యెందుకు చేసుకోగూడదు?"

"అది నీకింకాదు. నేను ప్రేమించిందాన్ని చేసుకుంటాగాని, ఇంకెవర్నో ఎట్లా చేసుకుంటాను?"

"యేం ప్రేమరా ప్రేమ?"

ఇంకా యెన్నెన్నో వాదాలొచ్చాయి. కడపటికి బిర్రుగా వెళ్ళాడు రామిరెడ్డి. బళ్ళో యెన్నెన్నో మాట్లాడుకున్నా రందరూ. అయ్యవార్లు పూర్ణం యీనాడు కలుగజేసుకున్నారు. ఒకవుపాయం చెప్పారు. అందరూ తువ్వూచారు.

శ్రీలక్ష్మి గాయంవల్ల కాస్త ఆగాల్సొచ్చింది. ఒకవారం రోజులు ఆగారు. ఆనాడు శుక్లయేకాదశి. కరణంయింట్లో ఆరాత్రి ఫలహారం తిని అందరూ బాగా నిద్రపోయారు. తెల్లవారేటప్పటికి ఆదుర్దాగా పరుగెత్తుతున్న కరణాన్ని వాళ్ళూ వీళ్ళూ చూశారేగాని

ఎవరూ ప్రశ్నించలేదు. నేరుగా శాస్త్రిలింటికి పరుగెత్తాడు. ఇంటికి తాళంవేసివుంది. అక్కణ్ణుంచి సుబ్బారెడ్డింటికి పాడుతీశాడు. "మా శ్రీలక్ష్మి వచ్చిందా?" అన్నాడాతృతగా. మా అనసూయ మీ యింటికొచ్చిందేమో అనుకుందా మనుకుంటున్నా" అంది పార్వతమ్మ యేడుపుమొగం పెట్టి.

ఊరంతా అలజడి యెక్కువయింది. గుంపులుగుంపులుగా చేరి చర్చించుకుంటూన్నారు. ముసలివాళ్ళు విసుక్కున్నారు. ఆడవాళ్ళు సాపిస్తూ మెటికలు విరిచారు. అందరూ ఒక్కసారిగా మాయమై యెక్కడకు వెళ్ళారా అని అందరూ ఆలోచింపసాగారు. యువకబృందం నిరుత్సాహపడివుంది. కరణం కొడుకు గూడా వెతుకుతున్నట్లు నటిస్తున్నాడు. అసలు విషయం చెప్పకుండా, యువక బృందానికి మాత్రం ధైర్యం చెబుతున్నాడు. కరణమూ, రెడ్డి అంతా వెతికించ సాగారు. ఒకరోజు గడిచింది. రెండురోజులు గడిచాయి. మూడు నాళ్ళుకూడా గడిచాయి. వెళ్ళినవాళ్ళ గురించిన కోపంకంటే దుఃఖం యెక్కువయింది తలిదండ్రులకు.

"లక్షణంగా యిచ్చిచేసినా కండ్లెదురుగా బాగుండేదిగదా" అని యేడ్చాడు కరణం." నాకతా అంతే అయిందయ్యా అంటూ బావురుమన్నాడు సుబ్బారెడ్డి.

నాలుగోనాటి కంతా శ్రీలక్ష్మితమ్ముడు, చాలామంది యువకులూ, నారాయణ యింటిదగ్గర సైన్యంలాగా నిలబడివున్నారు. శ్రీలక్ష్మి తమ్ముడికితప్ప యెవరికీ యేరహస్యమూ తెలియదు. అందరికీ అపుడు చెబుతానని కూడేసినాడు. చెప్పాడు రహస్యాన్ని. అందరూ ఆనందంతో ఎదురుచూస్తూ కూర్చున్నారు. సరిగ్గా మధ్యాన్నం పన్నెండు గంటలకు ఒక పెద్దకారువచ్చి ఆగింది. కేశవరావు తప్ప అందరూ జంటలు.

మద్రాసునుండి రిజిస్ట్రరు వివాహాలు చేసుకొని అందరూ దిగినారంట అని ఊరంతా క్షణంలో తెలిసింది. పారివచ్చినవారి తల్లి దండ్రులంతా బావురుమంటూవచ్చి వాళ్ళపై బడి యేడ్చి "ఏం చేస్తాం తల్లీ పెండ్లి–రాండి!" అన్నారు.

వాతావరణం క్షణంలో మారింది. సుబ్బారెడ్డి, కరణం, కేశవ రావు ఒకచోటకూర్చొని సంతోషంగా మాట్లాడి ఆహ్వానపత్రికలు తక్షణం కొట్టించేటట్లు తీర్మానం చేశారు. దాంట్లో దేశానికి సుభిక్షాన్ని – మానవులకు మంచిహృదయాన్ని – వధూవరులకు మంగళాన్ని-యిమ్మని దేవుణ్ణి ప్రార్థిస్తూ శ్లోకం వ్రాసినతర్వాత వధూవరులపేర్లు వరుసగా వ్రాశారు.

నాగవరం నారాయణ. యం. ఏ. లెక్చరర్ — కామాక్షి.
శ్రీనివాసులు. బి. ఏ. డిప్యూటీకలెక్టరు — అనసూయ. బి. ఎ.
నాగలింగశాస్త్రి. బి. ఏ. — సుజాత.
రామిరెడ్డి. బి. ఏ. — శ్రీలక్ష్మి.

కార్యనిర్వాహకులు. 1. కేశవరావు యం. ఏ. లెక్చరర్.
2. సుబ్బారెడ్డి.
3. మల్లంభొట్లు.

లగ్నం—సింహాలగ్నం.

వివాహప్రయత్నాలు విరివిగా సాగుతున్నాయి. అందరూ అత్యుత్సాహంతో పనులుసాగిస్తున్నారు. చాలావైభవంగాజరపాలని పెండ్లిపెద్దలపట్టుదల. ఆకొత్తయింటిముందుగా పెద్దయెత్తైనపందిరి వేశారు. పందిరిగుంజలకంతా ఆకులతో, గెలలతోవున్న పెద్దపొడుగాటి అరిటిచెట్లుకట్టారు. పైనంతా కొంకాయమట్టలతో కప్పి, అరిటి మండలచీల్చి, తోరణాలుతోరణాలుగ వ్రేలాడగట్టారు. పందిరిచుట్టూ ఎత్తైనతడికలుకట్టారు. గ్రామఫోనులూ, హారికేనలూ ఏర్పాటు చేశారు.

ఆసాయంకాలానికంతా రావలసినవారంతాొదిగారు. రెండు బస్సులను బాడుగకుతీసుకున్నారు. స్టేషన్నుంచి ప్రతిబండికీ వచ్చే మనుషుల్ని వేసుకొనిరావటమే. ఈకొత్తరకంపెండ్లిచూడ్డానికి జనం లెక్కలేకుండావస్తున్నారు. బంధువులుమాత్రం వచ్చినవారువచ్చారు. లేనివారులేరు. ఎంతోమందిఆఫీసర్లు - డాక్టర్లు - చిన్నచిన్న వుద్యోగులు - లెక్చరర్లు - ఆడవిద్యార్థులు - మగవిద్యార్థులు - రైతులు నానారకాల వారూవచ్చారు. ఆగృహమంతా జనంతో క్రిక్కిరిసి ఆనంద కోలాహలంతో మారుమ్రోగి పోతూవుంది.

మరునాడు తెల్లవారుఝామున ముహూర్తం.పందిటికిందంతా చక్కగా అలికి ముగ్గువేశారు. ఒకచోట మంచి వెలగల జమ ఖానులువేశారు. చుట్టూరా చాపలువేశారు. జమఖానాల వెనుక భాగాన, కొన్నికుర్చీలూ, బెంచీలూవేశారు. జమఖానాలపై ఒకచిన్న ప్లాట్ ఫారంమాదిరి కట్టారు, ఒకమూరు యెత్తుండేటట్లు. అక్కడ ఒకే కుర్చీవేశారు. సరిగ్గా సమయం అయ్యేటప్పటికి, మంగళ తూర్యనాదం మోగింది. వధూవరులంతా సిద్ధంగావచ్చి కూర్చున్నారు. కేశవ రావు ఆకుర్చీలో కూర్చున్నాడు. కలకల లాడే వదనాలతో కొంత మంది కూర్చున్నారు. వెనకాలచాలామందినిలబడ్డారు. ఇంతలో అందరుజనంలోనుండీ, నవ్వుతూ ఒకవ్యక్తిగబగబా కేశవరావు దగ్గరి కొచ్చి ఒకపత్రాన్ని ఆయన చేతికందిచ్చాడు. చూచాడు. నవ్వు కున్నాడు. అందరూ కొత్తకొత్త మూర్తుల్లాగా కూర్చున్నారు. కేశవ రావు తర్వాత చెప్పుతానన్నాడు. సాంగాలన్నీ ఒకదానివెనుక ఒకటి అయినాయ్. తర్వాత కేశవరావు లేచాడు. అందరూ ఆనందంతో చప్పట్లుకొట్టారు. జగద్గురు శ్రీశ్రీశ్రీ శంకరాచార్యుల గారినుండీ, నాగలింగాన్నీ కరణాన్నీ వెలివేస్తూవచ్చిన పత్రాన్నిగురించీ -ఆదర్శ వివాహాల అవసరాన్నిగురించీ - ఇంకా మరికొన్నివిషయాలగురించీ

అతిక్లిష్టంగామాట్లాడికూర్చున్నాడు. యింతలో యింకొక పత్ర మొచ్చింది. దాన్నిట్లాచదివాడు:—

"భార్యపేరిట ఆ స్త్రీవున్నప్పటికీ, అట్టిఆ స్త్రీగలభార్యను వెతికి వెతికీ చేసుకున్నట్లే అని అవుతుందిగనుక, అదిడౌరీకి మారుపేరేగనుక, కామాక్షి పేరటవుండే యీవదాస్తిని యిపుడు రామిరెడ్డి, నాగలింగం స్థాపించిన ముద్రాక్షరశాలలో ప్రకటింపబడు "ఆదర్శం" అనే వార పత్రికా నిర్వహణార్థమై దత్తముచేయబడినది. ఇది మాహృదయ పూర్వకంగా యిస్తున్నధనము.

ఇట్లు,

నారాయణ - కామాక్షి.

ఆమధ్యాహ్నం విందుచాలాచక్కగాజరిగింది. కేశవరావెంతో తెలివిగా కొన్నిశాఖలనువిభజించి, ఒక్కొక్కశాఖకు అధికారిగా తన విద్యార్థులలో ఒక్కొక్కణ్ణి నియమిస్తూ మిగిలినయువకుల్ను వారివారి బాధ్యతల తెలిపి, వాళ్ళకుసాయంచేసేటట్లు ఏర్పాటుచేశాడు. చాలా మంచి క్రమశిక్షణలో జరిగాయన్నీ. విందు చక్కగాజరిగింది. అందులో యేవిక్షతలూలేవు. భోక్తలలో ఆఫీసరు, కూలి, బ్రాహ్మణ, మాల అనేవివక్షతలులేకుండా ఒకచోటకూర్చొని, ఏకంగా, తృప్తిగా భోంచేశారు. ఎంతో ఆదర్శమైనవివాహాలని అందరూ పొగుడు కుంటూ వెళ్ళిపోయారు. ఇక యిట్లాంటివి లెక్కకుమిక్కిలిగా జరు గుతాయనుకుంటూవెళ్ళారు విద్యార్థినీ విద్యార్థులు......అందరి ఫోటోలు లఘువ్యాఖ్యానంతో పేపర్లకుపంపించారు.

౧౬

చుట్టాలూ, స్నేహితులూ అంతా వెళ్ళారు. కేశవరావు బ్రతిమాలడంవల్ల, కాంతం, శాంతం అక్కడేవున్నారు.

హడావుడంతా తగ్గినాక, ఒక రాత్రి వెందలకడే భోంచేశారు. అలిసివుండిన కేశవరావు ప్రక్కరూంలో పడుకున్నాడు విశ్రాంతికని. తక్కినవారంతా హాల్లో కూర్చున్నారు మాట్లాడుతూ.

"అబ్బా! ఆదర్శాల ఆచరణలోపెట్టడం యెంతకష్టం" అంది శ్రీలక్ష్మి.

"అవును దానికెంతో త్యాగశక్తివుండాలి. దానికి సత్యం, రుజువర్తన, నిదానము, దీక్ష- ఇవన్నీ తోడిసఖులుగా వుండాలి." అన్నది కాంతం.

"అన్నిటికీ మించింది త్యాగమందులో" అన్నాడునాగలింగం.

"త్యాగానికి ఫలితంకూడా వెంటనే వుంటుందిగా!" అన్నాడు రామిరెడ్డి, భార్యనోసటివైపుచూస్తూ. అందరుభార్యాభర్తలూ ఒక్కమాటు ఒకరిమొగా లొకరుచూచుకొని తృప్తిపడ్డారు, ఒకరిత్యాగ ఫలితం మరొకరైనట్టు.

"త్యాగమే శీలంగా- సత్యమే వ్రతంగా- నిదానమే స్వభావంగా- వుండికూడా యింతమాత్రం ఫలంకూడాపొందని వ్యక్తులున్నారు" అంది కాంతం.

"ఎక్కడో వుంటారట్టి మహాత్ములుకూడా"

"ఎక్కడో యెందుకు? అన్నయ్యే అందుకు తార్కాణం."

కొంచెం అనుమానపడ్డాడు నారాయణ. ఆనాటి అమ్మాయి కత మరిచాడిటీవల గొడవలలో. అదేదో తెలుసుకోవాలనుకున్నాడు,

"ఎట్లా తార్కాణం?" అన్నాడు.

"మీఆదర్శాలను మీరు కొంతవరకూ నెగ్గించుకున్నారు. కులాంతర వివాహమన్నారు. హరిజనోద్ధరణఅన్నారు. సర్వమానవ సమత్వం అన్నారు. దాన్ని వ్యాప్తిచెయ్యాలన్నారు. అన్నీగూడా ఆయన సాయంతో చెయ్యగలిగారు. అయితే ఆవ్యక్తిమాత్రం అన్నీ చేసిగూడా, తన ఆదర్శ వివాహంలో నెగ్గలేకపోయాడు. అదే మమ్మల్ని ఎన్నిసార్లో బాధపెడుతూ వుంటుంది. నేను వైవాహిక జీవితాన్ని గడుపుతున్నాను గనుక నాకర్థమయింది. మీరుగూడా దంపతులు గాబట్టి, ఆదర్శప్రేమ, ఆదర్శవివాహం, ఆదర్శ దాంపత్యం అంటే యెట్లావుంటుందో అర్థమయిందనుకుంటాను. ఇపుడాయనను గురించి ఆలోచించినట్లయితే మనకు అర్థమవుతుంది. ఎన్నిసారులో నేనర్థించేదాన్ని ఆఅమ్మాయినే చేసుకోమ్మని. దాన్నిచూస్తూ మనసులో యెందుకు బాధపడతావుఅని ఎన్నిసారులో అడిగాను. దానికంతా:—"నాకేమీ బాధలేదు. మనసులో ఏలాటిబాధ పడటమూ చాలించుకున్నా. అవివాహితుడుగా వుండటమే నాకుచాలామేలు." ఏవ్యాసంగమూ లేకుండా, స్వేచ్ఛగా, ఇంకా దేశంకోసం కృషిచేయ గలడట! సంసారంవుంటే అదిబంధంగా వుంటుందట! మేమూ ఆయనతో వాదించి ఒప్పించేసాహసంలేక వూరికుండేవారం"—నారాయణ అడ్డుపడ్డాడింతలో.

"నాకుచాలా ఆనందంగావుంది మీరీవిషయం యెత్తడం. నేనే అడగాలనుకుంటున్నా. ఇతనిహైస్కూలుజీవితమంతా నాకు తెలుసు, ఆప్రేమవిషయంతప్ప. కాలేజీవిషయాలన్నీగూడా చాలావరకూ తెలుసు. ఎన్నిసారులో అడిగాను ఆవిషయాన్నిగురించి. గమ్మునగాతప్పించుకొనేవాడు. తరువాతెప్పుడో చెప్తానని తాత్కాలికంగా అనేవాడు. మాకుగూడా పిర్రమీదతంతే పండ్లూడేటట్లుపనులు! అటు

వంటి చర్చలకే వీలులేకపోయేది. మొదట్నుంచీచెప్పాలిమీరు"
అన్నాడు. అందరూ చెవులు నిక్కబొడుచుకొని, కిక్కురుమనకుండా
కూర్చున్నారు. ఉచ్ఛ్వాస నిశ్వాసాలశబ్దంగూడా వినిపించడంలేదు.
ఆశ్చర్యంతో, నోరు తెరుచుకొని, ఉత్సుకతతో గ్రహణేంద్రియాలను
కేంద్రీకరించారు. శాంతం అంది:—

"ఆరోజులు తలుచుకుంటే మాకిప్పుడు ఒకవిధమైనఉద్రేకం,
ఒకవిధమైనఆనందం - మితిలేనిస్ఫూర్తి - కలుగుతాయి. అదేరకమైన
జీవితం, జీవితాంతంవరకూవుంటే యెంతో బాగుండుననిపిస్తుంది.
ఆరోజులు వేరు! ఆనాటిజీవితపంథా వేరు! ఆనాటిఅభిరుచులు వేరు!అసలు
మాకాలేజీ తొలిదినాలగురించితల్చుకుంటే ఒళ్ళుగగుర్పొడుస్తుంది!
మాప్రథమపరిచయదినాలనూహిస్తే ఆనందంతోహృదయం ఊగిస
లాడ్తుంది. ఆనాటి మాఉద్యమాలనుగురించి ఊహించినట్లయితే ఉద్వే
గంతో ఉక్కిరిబిక్కిరయిపోతుందిహృదయం!

మేము కాలేజీలోచేరి అప్పటికి మూడుదినాలుమాత్రమే
అయింది. అంతాకొత్తకొత్తగావుంది. తూర్పుపడమరలే సరిగ్గా తెలీవా
మద్రాసులో. ఎక్కణ్ణుంచొచ్చామోగాని, ఆమూన్నాళ్ళకే మేమ్ము
గ్గురం యెంతోమిత్రులయిపోయాం ఒకరికొకరం. నేనూ శాంతం,
కమలం, మౌంట్‌రోడ్డులో సినిమా కెళ్ళాలని బయలుదేరాం. బస్సు
స్టాపింగుదగ్గరనిలబడ్డాం. ఇంతలో యిద్దరు అపరిచితవ్యక్తులొచ్చా
రక్కడికి.

"ఎక్కడికండీ" అన్నాడొకవ్యక్తి ప్రసన్నవదనంతో.

నేను పలక్కుండానిలబడ్డాను. శాంతిశాంతంగానిల్చుంది. ఇటు
వంటివాటికంతా జవాబులు చెప్పేది మాకమలమే. కొద్దిగాఉద్రేకి.
ఆప్రుచ్ఛకుడివైపుకూడాచూడకుండా ఒకవిధమైన నిర్లక్ష్యంతో "ఎక్క
డికో!" అంది కొద్దిగాతలయెగురవేస్తూ. మాకందరికిగూడా హృద

యాలు అనుమానపూరితాలయ్యాయి. మద్రాసుగురించీ, మద్రాసు మోసాలగురించీ చూచినవారూ, అనుభవించినవారూ చెబుతూవుంటే వినేవాళ్ళం. మోసంచేసేవాళ్ళూ, దొంగతనంచేసేవాళ్లూ, మామూలు మనలాగేవుంటారనీ - మనకంటే యింకా నాజూగ్గాకనిపిస్తారనీ — ఏమర్చిదొంగిలిస్తారనీ - వినేవారం! ఒంటరిపాటుచూచి చంపికూడా నగలెత్తుకపోతారని పేపర్లలోచదివేవారం. ఈఅనుమానాలకుతోడు ఒకనిరసనభావంకూడా కలిగిందప్పుడే. కొంతమంది కాలేజీవిద్యార్థులు, పిల్లలగుపిస్తే పోజులెయ్యడం అలవాటు. ఏదోసాయంచెయ్యటానికివచ్చినట్లువచ్చి మాట్లాడిస్తారు. అటువంటివాళ్ళనుచూస్తే ఆడపిల్లల్లో చాలామందికిఅసహ్యంవేస్తుంది. వారేభావాలూహించి,కలుగజెయ్యాలని పోజులేస్తారో తప్పకుండా అంతకు వ్యతిరేకభావాలు బాలికలలో కలుగుతాయి! ఇట్లాంటిభావాలన్నీ దొర్లుకొచ్చాయి మాకాక్షణం. అతనావిధంగాఅడగడం అధనప్రసంగితనమే అనుకున్నాం. కమలంయిచ్చిన జవాబుకు నోరుమూసుకొని, మొగంముడుచుకొని, తనదారినవెళ్ళిపోతాడనుకున్నాం. అట్లాకాలేదు. అతనుమరింత ప్రసన్నవదనంతో.

"మీరుసిటీవైపు వెళ్ళేబస్సు కెళ్ళాలికాబోలు!" అన్నాడు. ఇంతవివరాలితనికెందుకుచెప్మా, అనుకుంటూ

"బాగాజోస్యం చెప్పేవారులాగున్నారే" అన్నానేను కాస్త వెటకారంగానే.

"మాంటురోడ్డు కెళ్ళేవాళ్ళు లాగున్నారే" అంటే జోస్యం కరెక్టుగావుండేది," అంది కమలం కాస్త పెదవులుబిగించి వెక్కిరింపుగా, తలాగుట్లూ ఆడిస్తూ. అతనుశాంతంగా, సహించుకుంటూన్నట్లుగా, అదేప్రసన్నవదనంతోవున్నాడు. కమలం నావెనుకచేరి, తనగడ్డం నా భుజంపై పెట్టి "మీరుచెయ్యిచూస్తారా?" అంది వెటకారంగా, గేలిగా. అతనుచిరునవ్వునవ్వాడు.

"మీరిక్కడగాదు నిలబడాల్సింది. పొరపాటుగా నిలబడ్డారిక్కడ. ఇది సిటీవైపు, అంటే జార్జిటౌనువైపు, పొయ్యే బస్సు స్టాపింగు కాదు. యెడమవైపునిలబడాలి." అని అవతలవైపు యిరవై గజాలదూరంలోవున్న స్టాపింగుచూపించాడు. ఇంతలోప్యారిస్ కార్నర్ అనే బోర్డు శిరోభాగంలో తగిలించుకొని, ఒకబస్సు బుర్రునవచ్చింది. మాకంటేవాళ్ళు ముందుపరుగెత్తారు బస్సువెంట. తర్వాతమేమురోడ్డు దాటాము. బస్సక్కడాగి, ఒకర్నిదింపి, మరొకర్నెవర్నో ఎక్కించుకొని, ఫుల్ అంటూ వెళ్ళిపోయింది మేమక్కడికి చేరేటప్పటికి.

"కాసేపుండండి, ఇంకొక బస్సొస్తుంది" అన్నాడదే ముఖ ధోరణిలో. మానోళ్ళుమూతలుపడి, మెదడుకవాటాలు తెరుచుకున్నాయ్. పొరపాటుపడ్డాం అనుకుంటూ మాలోమేము ఒకరి మొగాలొకరు చూచుకుంటూ లోలోపల క్షమాపణలుచెప్పుకుంటూ నిలబడ్డాం. వాళ్ళుగూడా కాస్తదూరంజరిగి, అంతకుముందుమాట్లాడుకుంటూన్న విషయాన్ని మావల్ల ఇంతకుముందు అంతరాయం కలిగినట్లుగా - ఇప్పుడు సాగిస్తున్నట్లు, సీరియస్ గా మాట్లాడుకుంటున్నారు. మావైపుగూడా చూడటంలేదు. "తక్షణమే వెళ్ళాలి. తప్పదు" అన్న అతని నిర్ధారణపలుకులు మాకువినిపించాయి. ఇంతలో కేకలువేసుకుంటూ మరొకబస్సొచ్చింది. ఆగింది. మమ్మల్నెక్కమన్నారు. ఎక్కినిలబడ్డాంతావులేక. బస్సుకదుల్తోంది. వాళ్ళక్కడే నిలబడ్డారు. "మీరురావడంలేదూ" అందిశాంత శాంతంగా ఇంతసేపూ ఊరికే వుండి అంతాగమనిస్తూ.

"రావటంలేదండీ, అడయారెళ్ళాలి అర్జెంటుగా" అన్నారు. అప్పటికే కదిలింది మాబస్సు. మేం కండక్టరుతో మౌంట్ రోడ్డని మాత్రం డబ్బిచ్చాం. టిక్కెట్లు పుచ్చుకొని స్థిమితంగా కూర్చున్నాం ఎవరో మగవాళ్ళులేచి తావు చూపించగా, ఆడవాళ్ళ సూస్తే యీ

మర్యాదవుండే అనుకుంటూ. ప్రక్కస్టేషంగివెళ్ళేటప్పటికి ఒకముస లామె యెక్కింది. ఆమెనందరూ చూచీచూడనట్టుగా కూర్చొన్నారు. ఏమగవాడూ లేవలేదు. కడపటికి మాకమలం లేచి ఆముసలామె నుకూర్చోమంది.! అయితే లేచినకమలానికి నురొకయువకుడు లేచి తావిచ్చాడు. బలేవుంది! పయనించిన పదినిమిషాలూ మేము ఒకర్తో ఒకరం మాట్లాడుకోలేదు. దిగి కాసినో హాలుకెళ్ళాం. ఇంకాబుకింగ్ మైంకాలేదు. కమలంఅంది:—

"నేనేదో పోజురాయిళ్లనుకున్నానే" అని

"నేనూ అట్లాగే అనుకొని పొరపడ్డాను"

"అదినిజమే! అట్లాఅని అందర్నీ అనుమానించలేం మనం. పోజులు వేసేవాళ్ళూ యిట్లాగేచేస్తారు. కొంతమంది విశాలహృద యులూ వుంటారు. వారికి ఆడా మగా—కొత్తాపాతా—ఏమీవుండవు. ఏదైనా తరుణంవస్తే యితరుల కెట్లైనాసాయం చెయ్యాలనే వారి ఆశయం" అంది శాంతి.

"ఇంతకూ చాలాపొరబడ్డామే" అన్నానేను ఆలోచిస్తూనే.

" నేనే ఎగతాలిగా మాట్లాడానేపాపం! ఇంతకూఅతనెవరో!" అంది కమలం జిజ్ఞాసతో.

నాకు రెండు మూన్నాళ్ళు మనసులో మెదుల్తూనే వుండిం దావిషయం. అతనుగానీ అతనిమిత్రుడుగానీ మాకుకనుపించలేదెవ రికిగూడా. అదేమో ఒకఆప్తుడుకనబడి, దేశాంతరవాసంవెళ్ళినట్లుగా ఫీలయ్యేవాళ్లంమేము. ఇట్టి హఠాదాగత సంఘటనలు, హృదయాన్ని పూర్తిగా లోబరచుకుంటాయి.

ముచ్చటగా మూన్నాళ్ళుగడిచాయి. సాయంకాలం కాలేజీ అయిపోయింది. ఇక వెళ్ళాలి. ఆడుపిల్లలగది, సాయంకాలం యీాత చెట్లగుమిలాగా రొదరొదగావుంది. కమలంకోసంచూస్తూకూర్చున్నాం.

ఇంతలో గంపంత మొగంతో, ముందుకొచ్చిన పరుగెత్తుకుంటూవచ్చి, పుస్తకాలు శాంతవాళ్ళోవిసిరిపారేసి, నన్నుకరుచుకొని "దా! ఒక రహస్యంచెబుతా" అంది.

బయటికెళ్ళాం.

"అతనుకనబడ్డాడే" అంది ఆనందంతో కంఠ్లారుస్తూ

"ఎవరూ?"

"మనప్రసన్నం" అంది నవ్వుతూ.

"ఇంతలోకే మనప్రసన్నం యెట్లాఅవుతాడే" అన్నాను కొంటెగా దానిపైపుచూచి,

"ఛీ! పోవే, నీకేదిచెప్పినా ఇంతేనూ! నిన్నగూడా అట్లానే అన్నావు" అంది మురిపెంగా.

"ఎక్కడేఅయితే" అన్నాను.

"ఎక్కడేమిటె, మనక్లాసుమేటు! నాగ్రూపుమేటు ! ఈదినం మాగ్రూపుక్లాసులో ఎందుకో అట్లాచూశాను. అతనుకనిపించాడు. పక్కనమిత్రుడుగూడా!"

మరునాడు తెలుగుక్లాసు జరుగుతూవుంది. కమలం ముందే చెప్పినందువల్ల మేము అట్లాచూశాం. గ్యాలరీలో అందరికంటే వెనక కూర్చోనున్నారు. క్లాసువదుల్తూనే మేంముగ్గురం బయటనిలబడ్డాం. అందరూవెళ్ళాక వాళ్ళిద్దరూవచ్చారు. ఏదోమాట్లాడుకుంటూ వస్తున్నారు. "అవునోయ్, అది మన మాతృజాతికాబట్టి" అనిఅంటూన్న అతనిపలుకులు స్పష్టంగావినిపించాయ్. అప్పటికే మాముందు కొచ్చారు. మమ్ముల్నుచూశారు. చూశాక తప్పకమాట్లాడిస్తాడను కున్నాం. నిర్వికారంగా వెళ్ళిపోతున్నారు. మేము నాడావిధంగా చేసిందానికి కోపమొచ్చిందేమోఅనుకోడానికి ఆస్కారంలేదు. ఎందుకంటే ఆనిరసనభావాలేమీ మొగంలో కనిపించలేదు. అప్పుడుగూడా అదే ప్రసన్నవదనం. కొంతదూరంవెళ్ళాక మేమునవుస్తూ,

"పలకరిస్తాడనుకున్నానూ" అన్నా నేను.

"మనల గుర్తుపట్టలేదేమో !" అంది కమలం.

"మమ్మల్ని గుర్తుపట్టకుంటే ఏమోఅనుకోవచ్చుగాని, నిన్ను గుర్తుపట్టలేనంతగుడ్డివాడా" అంది శాంతి చిరునవ్వుతో. ముగ్గురం నవ్వుకున్నాం.

"ఏమండీ, అని మనమే పలకరించుంటే బాగుండేది" అంది కమలం పోగొట్టుకున్నట్టుగా.

మరునాడు యింగ్లీసుక్లాసయ్యాక అదేచోటనిలబడ్డాం. ఎట్లయినా మాట్లాడించాలని. వాళ్ళిద్దరూ మాట్లాడుకుంటూవస్తున్నారు. "ఆడవాళ్లు మనవల్లనే పిరికియిపోయారోయ్" అంటూ వస్తున్నాడు. తటాలున మమ్మలచూచి, నాలుకకొరుక్కున్నాడు. కమలం నావెనకాల నిలబడింది గడ్డం భుజంపై పెట్టి. ఎవరూ మాట్లాడ్లేకపోయారు మాలో. మా మొఖాలుచూచి మాకత అర్థంచేసుకున్నట్లుంది.

"ఏమ్మా! బాగున్నారా ?" అన్నాడుచిరునవ్వుతో.

హెచ్చరించింతర్వాత మాట్లాడ్తాడనుకున్నాను. నేరుగా వెళ్ళిపోయారు మాట్లాడుకుంటూ.

"మనం నిజంగా పిరికేగదూ" అన్నా నేను నవ్వుతూ!

"నిలబడి మాట్లాడ్తారనుకున్నాను" అందికమలం, మోసపోయినట్లుగా.

"అవసరమొస్తేగాని మాట్లాడేరకం కానట్లుంది" అందీశాంత.

"ఈమెగూడా అవసరమొస్తేగాని మాట్లాడేటట్టులేదే" అన్నాడునారాయణ శాంతవైపుచూచి.

"జాగ్రత్తగావింటూ, కొద్దిగా మాట్లాడేరకంలాగుంది" అంది కామాక్షి.

"ఎదుటివ్యక్తిత్వంకనిపెట్టేపద్ధతదే" అన్నాడు రామిరెడ్డి.

ఆదర్శం

"కానీండి. తర్వాత చెప్పండి" అంది శ్రీలక్ష్మి.

అందరివైపూ ఒకసారట్లా చూచి తృప్తిగా యిట్లా అంది కాంతం మళ్ళా.

"ఇంగ్లీసు సమితి ప్రారంభోత్సవం నాడు మేమెంతో ఆనందించాం. అది జయావహంగా నెరవేరింది. ఆ జయం మాదే అన్నట్లుగా మేం గర్వించాం. ఎవరో బి. ఎ. ఆనర్సు చదివే అబ్బాయి ప్రెసిడెంటు. మా ప్రసన్నం సెక్రెటరీ. ఎంత బాగా నిర్వహించాడనుకున్నారు? ఇటువంటి వాటిలో అప్పటికే బాగా తర్ఫీదు పొందిన వ్యక్తిలాగా, అన్నీ చేశాడు. ఇతని ఉత్సాహం చూచి ప్రిన్సిపాలు సంతోషపడి సహాయం చెయ్యటం వల్ల, ఏర్పాట్లన్నీ ఒక నూత్న పద్ధతిలో చేశాడు. చాలా బాగా జరిగింది. మంచి పొగడ్తలే లభించాయి. ఆనాడు ప్రోగ్రాములూ అన్నీ అయ్యేటప్పటికి, రాత్రి 9—45 అయింది. అందరూ కార్లల్లోనూ, జట్కాలలోనూ, సైకిళ్ళల్లోనూ వెళ్ళిపోయారు. మేం ముగ్గురం అదరాబదరా బస్సుకోసం వచ్చేటప్పటికి అన్నీ నిలిచిపోయాయి. ఇంతలో ఒకటి రెండు బస్సులొచ్చాయి! బతుకుజీవుడా అంటూ సిద్ధంగా నిలబడేటప్పటికి, "ఫుల్" అనే బోర్డు తగిలించుకొని, బుర్రున వెళ్ళిపోయాయి.

"ఎట్లా" అంది కమలం కొంచెం భయంగా.

"నడిచేపోదాం," అన్నా నేను నిబ్బరంగా.

"ఏమిటే, బీచిరోడ్డున యిప్పుడు యెట్లా? ఆడపిల్లలం! ఎవరన్నా దొంగలు వస్తే......" అంటూ ఉండగా

"భయమేమిటే పిరికిదానా?" అంది శాంత.

ఇంతలోకే యెగిరి నా మెడ కరుచుకొని,

"అడుగో నే ప్రసన్నం" అంది ఎగురుతూ.

మేంపిలుద్దామనుకున్నాం. అతనే యిట్లావస్తున్నాడు. వెంట మిత్రుడు! "ఏమ్మా మాంటురోడ్డా ?" అన్నాడునవ్వుతూ. అంత మాత్రం ప్రసన్నతలో యీమాత్రంహాస్యంవుంటుందని నేను బాగానే వూహించా నంతకుముందే. అందరం పక్కనవవ్వాం. అంతవరకూ నా వెనకాలవున్న కమలంముందుకొచ్చి

"ఏమండీ బస్సులన్నీ వెళ్ళిపోయాయ్" అందొకమోస్తరుగా చేతులువిదిలించి.

"ఫరవాలేదమ్మా, యెక్కడికెళ్ళాలి?" అన్నాడు.

మాహాస్టలుకన్నాం. "పదండి విడిచిపెట్టివస్తాం" అని బయలు దేరారు. దారిలోజరిగినసంభాషణయిది:—

"మమ్మల్నిక్షమించాలి" అందికమలం.

"ఫరవాలేదులెండి కాశింతదూరమేగా"

"అదిగాదు" అంది మావైపుసిగ్గుతోచూస్తూ

"ఇంకేది" అన్నాడాయన చిరునవ్వుతో

"మాంటురోడ్డు" అంది చిలిపిగానవ్వుతూ. అందరం నవ్వు కున్నాం.

"దానిలో క్షమించడానికేముంది ? మీరుభావించినప్రకారం వ్యక్తీకరించారు."

"భావించుకోడానికెవరూ ఆక్షేపించరుగాని, వ్యక్తీకరించే టప్పుడే కాస్తజాగ్రత్తపడాలి" అంది శాంతమెల్లగా. సాశ్చర్యంగా, సాదరంగా, నవ్వేకండ్లతో అట్లాచూచాడు శాంతవైపు. శాంత ప్రశాంతదృక్కుల్తో మామూలుగా చూచిందాతనివైపు.

"చాలాబాగా అన్నావుతల్లీ" అన్నాడు. మళ్ళా- "తొందర పడితే నష్టమే" అంటూ కమలంవైపు చూచాడు.

"అయితే మొన్న మేంచేసిన గొప్పతప్పును క్షమించరన్న మాట" అందికమలం కొంటెగా చిరునవ్వునవ్వి.

"అబ్బే! మే మెప్పుడో మరిచామన్నా." అన్నాడు. ఇంతలో "మీ దేవూరండీ" అందిశాంత.

"కడపజిల్లా"

ఇంతలోకే కమలం అడ్డొచ్చి,

"ఏమోయ్, ఇతర్ది గూడా కడపజిల్లాయేనట" అంది ఏమోతన వూరైనట్టుగా.

"మీవూరు?" అన్నాడు కమలంవైపుచూచి

"మాది బళ్లారిజిల్లా - మరి, శాంతది అనంతపురంజిల్లా."

ఇంకా యిట్లాయేమేమో మాట్లాడుకుంటూ మాహాస్టలు సమీపించాం. అపుడపుడూ మాహాస్టలు కొస్తూవుండండి, అంటూ సెలవుతీసికొని లోపలి కెళ్ళాం. "ఎక్కడికెళ్లారు?" అని మావార్డనుగద్దించింది. ధైర్యంగా నిజంచెప్పి గుట్టుగా వెళ్ళిపోయాంలోపలికి.

కమలం ఆర్థికపరిస్థితులు మాకంతగా తెలీవుమొదట. మేం బజారుకెళ్తే తానుగూడా మాతోవచ్చేది సావాసంగా. అంతేగాని యేమీకొనదు. మేంసినిమాకు బయలుదేరుతూ రమ్మంటేరాదు. తనకు సినిమాలంటే బహుయిష్టం అని చెబుతుంది. అయితేరాదు. నేనే బలాత్కారంగా లాక్కెళ్ళి యెవరిచేతికో మూడుటిక్కెట్లు మాకు, అని డబ్బిచ్చేశేదాన్ని. అనువంటప్పుడు చీకాగ్గావుంటున్నట్లు ఆమెముఖంపై ప్రస్ఫుటంగా కనిపించేది. ఆలోచించుకుంటూవుండేది. ఆనాడంతా యెక్కువమాట్లాడదు. ఒకనాడేదో డబ్బుకట్టాల్సొచ్చింది. ఆమెచేతడబ్బులేదు. అదికట్టకపోతే వీల్లేదు. కట్టవలసినగడువు గూడా సమీపించింది. నేను తనతోమాట్లాడుతున్నప్పుడల్లా కాస్త పరధ్యానంగావింటూ, ఏదోచెప్పడానికి ప్రయత్నించి విరమించుకుం

టూన్నట్లు గమనించాను. ఒకవిధమైన అసహాయతగూడా ఆమూర్తి లో అప్పుడు ప్రతిబింబిస్తూవుండేంది. నేను బాగాగమనించాను. ఎందుకు కమలం అట్లావున్నావు?'' అని అడిగాను దగ్గరగాకూర్చొని.

“ఇంటికి జాబువ్రాశాను. జవాబురాలేదింకా. ఒకఅయిదు రూపాయలుంటేయిస్తావా త్వరగాయిస్తానుమళ్ళా?'' అంది అడగలేక అడగలేక. న్యూనతాభావం ఆమె మొగంలో ఉద్దీపిస్తూవుంది. ఎంతో మంది నాదగ్గర బదుళ్ళుతీసికొనేవారు. నేనూఅడిగి అక్కడక్కడా తీసుకొనేదాన్ని. వాళ్ళల్లోగానీ, నాలోగానీ, ఇటువంటిభావం కని పించలేదు. ఎందుకంటే డబ్బులేనితనం మేంఫీలుకాము. డబ్బులేని వాళ్ళు అట్లాతప్పక ఫీలవుతారు! అదేతప్పంటాను. అదొకపిశాచం. అది అన్నిట్లోకీవ్యాపించి, జీవితాన్ని నాశనంచేస్తుంది. ఆస్థితిగమనించి వెంటనే,

“ఓ! దానికేయింత వుపోద్ఘాతమా? యింత వెనుకతొక్కిళ్లూ ముందుతొక్కిళ్ళూ యెందుకుకమలం? బాగానేఅడుగుతూవుండు, నీ కేమికావాలన్నా అడుగుతూవుండు జంకుగొంకూలేకుండా'' అన్నా. దానిమొగం గంపంతఅయింది. కృతజ్ఞతతోచూస్తూ “త్వరలోయిస్తా ను'' అంది.

“యిద్దూగానిలేవేఅబ్బా! అవన్నీ యిపుడెందుకు?'' అన్నాను.

నాకు సుమారుగా అర్థమయింది తనఆర్థిక పరిస్థితి. తనదుస్తుల ధారణ- తనముఖంలో కనిపించే అసహాయత- యివన్నీ ఆమెను నా హృదయానికి చాలాదగ్గరగాతెచ్చాయి. ఆమెపై సానుభూతిహెచ్చిం దెందుకో. అంతకుముందే నన్నాకర్షించిందామెబాగా. నాకదేమో ఆపిల్లంటేబలేవాత్సల్యం. తన్నుచూస్తే యీవస్తూయిచ్చేద్దాంఅన్నంత త్యాగబుద్ధి కలుగుతుంది. తనకూఅంతే! నన్నుచూస్తే. తనప్రాణాల్ని నాహృదయంలోకిపంపి, శరీరాన్ని నావొళ్ళోవేసి, పడుకుంటుంది పసి

పిల్లలాగా బుగ్గలునిముర్తూ. అట్లాపడుకొని, తనవిషయాలు ఒక్కొ క్క టేచెప్పేది. ఆసమయంలోనే డైరీలో ఒకపేజీలో నన్నుగురించి వ్రాసింది. దాన్ని చెబుతాను. నన్నుపొగుడ్తూ వ్రాసినందువల్ల మీకు చెప్పడంలేదు. వెనక అదిపనికివస్తుంది. అందుకు చెబుతున్నా. “అబ్బా! నీవెంత దయామయుడవోయ్ భగవాన్! ఎటువంటిమిత్ర రత్నాన్ని ఒసగావోయ్! నాతల్లిగర్భంలో పుట్టిందిగూడా యింత దయగా నాపైనవుండదేమో! హృదయాలుకలిస్తే, కులాలూ, పైపై వ్యత్యాసాలూ యేమీవుండవుగదా! అబ్బా! కాంతి ఎంతప్రేమ హృదయంగలది? ఆజన్మాంతమూ కృతజ్ఞురాలినితనకు!” ఇదీఆమె వ్రాసింది.

గ్రూపుమేటు కాబట్టి అతనితో ఎక్కువమాట్లాడ్డానికి కమ లంకు అవకాశాలుండేవి. ఎందుకో అతన్నిచూచిన మరుక్షణమే తనలో ఒకవిధమైన భావంపుట్టింది. ఆభావం పెరుగజొచ్చింది. నానా టికీ అతనుతనహృదయాన్ని సర్వస్వమూ హరించివేస్తాడేమోఅన్న సందేహము తనకుకలిగింది. ఎప్పుడుగూడాతనతో మాట్లాడుతూ వుండాలన్నధ్యాసఎక్కువైంది. అందుకు తనకు పాఠాలుసరిగ్గా అర్థ మవటంలేదనీ- ఈదినం నోట్సురాసుకోలేదనీ- నోట్సుయివ్వాలనీ- ఒక మాటు తనకు ఈదినం పాఠంచెప్పాలనీ- యిట్లాఅనేది. ఇట్లాయేదో ఒకవిధంగా మాట్లాడుతూవుండేది. అతనుగూడా యెందుకో యీ అమ్మాయిపైన యెక్కువమక్కువ చూపేవాడు. ఎప్పుడన్నా మేమంద రం కలిసినప్పుడు, ఆయమ్మాయినే యెక్కువగా ప్రశ్నించిమాట్లాడే వాడు. ‘బాగా చదవాల’ అని ఆశతో హెచ్చరించేవాడు. ఆఅమ్మా యి ఎట్లాగో బ్రామిన్ అని తెలిసిందట అతనికిమొదట! ఒకనాడు తానూ కమలం మాట్లాడుతూవుంటే, ఏదోకులప్రసంగంవచ్చిందట! అందులో ఆఅమ్మాయి నాన్‌బ్రామిన్ అని తెలిసిందట! అతనుఆశ్చ

ర్యాన్ని వెళ్ళబుచ్చి ఆనందపడ్డాడు! అప్పటికుముందూ పెండ్లవద్దను కుంటూ్ండినవాడు "యీఅమ్మాయిని చేసుకుంటే కులాంతరవివాహమూ, ప్రేమించి పెండ్లిచేసుకోడం- అన్నిఆదర్శాలూ నెరవేర్తాయి గదాఅని అనుకున్నట్లు తర్వాత చెప్పాడునాకు.

ఆగష్టు ఒకటవతేదీనాడు, హాస్టల్లో బిల్సు బోర్డుపై వేశారు. యెనిమిదవ తేదీ జరిమానాలేకుండా కట్టవలసిన ఆఖరు తేదీ. కమలం బిల్లు యిరవై మూడురూపాయలు. తక్షణం మీ యింటికిఁవ్రాసి ఆలోచిస్తూ కూర్చుంది. మూడుదినాలవరకూ యెదురుచూడలేదుగాని, తర్వాత యెదురుచూస్తూకూర్చుంది. నాలుగోనాడు జాబొచ్చింది మనియార్డరుకుబదులు, ప్రస్తుతండబ్బులేనట్లు - తాను జ్వరంతోవున్నట్లు - జ్వరం నెమ్మదిస్తూనే ఎక్కడన్నా సరిచేసి పంపుతానన్నట్లు, తండ్రి వ్రాశాడు. ఆజాబులోని విషయం మాకు చెప్పలేదు. అయితే తక్షణం మళ్ళాజాబువ్రాయడంమాత్రం చూచాను. అప్పట్నుండీ ఆలోచనగా, విషాదంగా కూర్చుంది. యెనిమిదవ తేదీకూడా వచ్చికూర్చుంది. అందరూ బిల్లుచెల్లిస్తున్నారట. అంతసేపూ నేను శాంతరూములోకూర్చొని మాట్లాడుతూవున్నా. అందరితోపాటు కట్టేద్దామని లేచానురూముకు రావడానికి.

"మళ్ళానీరూముకెందుకూ ? నాదగ్గిరవుందిగా - కట్టేశిపోదాం. తర్వాతతీసుకుంటాను" అన్నదిశాంత. మాబిల్లు చెల్లించిరసీదుతీసుకున్నాక, కమలంవిషయం జ్ఞాపకమొచ్చింది. అక్కడకనిపించలేదు. అదరాబదరా రూముకెళ్ళాం. తనస్థలంలో కనిపించలేదు. ఎక్కడెళ్ళిందా, అని "కమలం" అంటూ కేకేసి అటూయిటూ చూశాం. ఒకమూలతన ట్రంకుపైన కూర్చోనుంది. ఆవాలకం చూచి మేమిద్దరమూ స్టన్ అయిపోయాం. పరుగెత్తుకుంటూదగ్గరికెళ్ళి, ముందువైపు మోకాటి ట్లుండేసి కూర్చొని వేడికోలు ధోరణిలో, "కమలం!" అంటూ

మోకాళ్ళపై అదిమివున్న తనతలను ఎత్తాను. ముఖమంతా కమిలి నట్లుంది. కళ్లు మెరిగావున్నాయి. నీటిగుండాల్లాగావున్నాయి! దుఃఖమూ, అసహాయతా హృదయంలో విజృంభించి, ఎగతోసు కొస్తున్నట్లుగా, హఠాత్తుగా నన్ను కౌగలించుకొనియేడ్చింది. శబ్దం రాకుండా బిగబట్టి యేడవడంవల్ల ఎక్కిళ్ళుపుట్టి, వెక్కి వెక్కి యేడ్చింది. నాకు కాస్త అధైర్యం వేసింది. డబ్బువిషయంకాక మరేదైనా కారణం వుందా అనే జిజ్ఞాస కలిగింది!

"ఏమిటికమలం! పసిపిల్లలాగా యేడుస్తావ్," అంటూ తల నిమిరి బుజ్జగిస్తూ, తలలేపాను. చూస్తినిగదా, ఒకవిధమైన న్యూనత మొగంలో తాండవిస్తూవుంది. ఆమెకన్నీటిని నాపైటచెరుగుతో తుడుస్తూ "చూడుకమలం, నాకు చెప్పవూ? నీకు నేను అక్కనుగా! నీ కష్టాలెన్నివున్నా నాకుచెప్పు, చెప్తావుగదూ?" అని అర్థించాను చిరు నవ్వుతో.

ఆకన్నీళ్ళ వేడికాస్తా పోయేటప్పటికి, మెదడు చల్లబడింది. తేలి కయింది. శరీరంగూడా తేలికయినట్లయింది. అదొక విధమైన కృత జ్ఞత, మురిపెము కూడుకున్న చూపులపూర్వకంగా, చిరునవ్వుతో, మావైపుచూచి అట్లా ఊపిరి పీల్చింది విశ్రాంతిగా.

"శాంతీ! ఇదో, ట్రంకు తెరచి, నూరురూపాయల నోటుంది గాని, తీసుకెళ్ళి కమలం బిల్లు చెల్లించి, మిగిలింది నీదగ్గరవుంచు. త్వర గా రా." అన్నాను.

"కాంతీ!" అంటూ అట్లా సోలినాపైనపడి, ఒక విధమైన ఆనందబాష్పాలురాల్చింది నావొళ్ళోపడుకొని. నాకూ ఆనందబాష్పా లుప్పతిల్లాయి. ఒకరి బాష్పా లొకరు తుడుచుకుంటూ అట్లా వుండి పోయాం ఆనందంగా, తృప్తిగా.

ఆసాయంత్రమే, కాలేజీనుంచి వచ్చేముందు, నోటీసుబోర్డు చూచి ఎంత ఆనందించామో చెప్పటంకష్టం. శాంతకుగూడా స్కాలర్ షిప్ వచ్చిందిగాని, కమలానికి రావడంయెంతో ఆనంద మిచ్చింది. నెలకు పదిరూపాయలు. ఆ ఆనందంతో హాస్టలుకెళ్ళాం. అప్పటికి సాయంత్రం ఆరుదాటింది. దాదాపు ఏడైవుంటుంది.

ఏదో ఆదుర్దాగావచ్చారా యిద్దరూ యింకా కొంతమంది మిత్రులూ; మేం సంతోషంగా ఆహ్వానించాం. నాళ్ళునిలబడ్డవారు నిలబడే "మాకుటైంలేదు. తక్షణంవెళ్ళాలి. ఇంకా చాలా తిరగవల సిన చోట్లున్నాయి. రాత్రి పదిగంటలకులోగా మాపనిముగించుకో వాలి. రేపుసమ్మె! మీలోయెంతమంది పికెటింగు వస్తారో పేర్లివ్వండి అని సమ్మెకుకారణంచెప్పారు.

"నేనొస్తా" అంది కమలం.

"మేంముగ్గురం వస్తామనుకోండి. యింకా యెవరన్నావస్తా రేమో కనుక్కోవాలి." అన్నా నేను.

కమలం సగర్వంగా నావెనుక నిలబడి, గడ్డంనాభుజంపై పెట్టి అతనివైపుచూస్తూవుంది.

"మీలోమీరు మాట్లాడుకొని సిద్ధంగావుండండి. రేపువుదయం వస్తాం" అంటూ బరబరవెళ్ళిపోయాడు. అందరూ ఆయన్ను అనుగ మించారు. నాకప్పటికేకాస్త పలుకుబడి యేర్పడిందని చెప్పవలసి వస్తున్నది కాబట్టి చెబుతున్నా. క్షమించాలి. మేముచెప్పడంవల్ల, చాలామందిబాలికలుపోమన్నారుకాలేజీకి. మా హాస్టలులో పదహారు మంది పికెటింగుకు వస్తామని సిద్ధమయ్యారు, సమ్మెయెందుకో చెప్పి ఒప్పించేటప్పటికి తలప్రాణం తోకకొచ్చిందినాకు.

ఉదయం మళ్ళావచ్చారు. ఫలితంచూచి సంతోషించి, ఒక చిన్న లెక్చరుకొట్టి, అందరూ తొమ్మిదిగంటలకే కాలేజీ దగ్గర సిద్ధం

కావాలని చెప్పి వెళ్ళిపోయారు. ఉదయం ఎనిమిదిన్నరకే బయలుదేరాలి. అప్పటికన్నం పెట్టరు. భోజనం లేకుండానే బయలుదేరాం మేం పదహారుమందిమిూ. కమలం ఎంతో సంతోషంతో బయలుదేరింది. దాన్ని పట్టపగ్గాలు లేవు. మే మెంతో చెప్పాం. తాను కాలేజీకి వెళ్ళాలని కూర్చున్నా నేను. ససేమిరా అంది తాను. "స్కాలర్ షిప్ పోతే పోనీలేవే" అంది. దానికి ఉద్రేకం వస్తే అవతలా యివతలా యేమికనుపించవు. యేమి మాట్లాడాలో కేదీ తెలీదు. ఇట్లాంటి ఉద్రేకమే తన జీవితాన్ని నాశంచేసుకొని యింకొక హృదయానికి చిచ్చు పెట్టడానికి కారణమైందిగూడ కడకు. తాను మా వెంట వచ్చేసింది.

పికెటింగుకొచ్చిన వాళ్ళల్లో సుమారు నలభై మందున్నారు బాలురు. మేమొక పదారుమంది. అక్కడక్కడా ఒక్కొక్క సెంటరులోనూ, కొంతమంది బాలురు, కొంతమంది బాలికలు ఉండేటట్లు నిర్ణయింపబడింది. ఒకాయన ఒక చిన్న లెక్చరు కొట్టాడు ఒక నాలుగు నిమిషాలు! నాయుడొచ్చి మరికాసేపు మాట్లాడాడు. తొమ్మిదిన్నర అయ్యేటప్పటికి, మాకు నిర్దేశించిన సెంటరులకు వెళ్ళిపోయేందుకు బయలుదేరాం. నా వెనకాలేవుంది కమలం. నేను అతన్ని పిలిచి "కమలానికి మీరన్నా చెప్పండి, స్కాలర్ షిప్ వచ్చే అమ్మాయి" అన్నాను. కాసేపు యోచించి "సరే, వెళ్ళాల్సిందే, వెళ్ళండి" అన్నాడు. "నేవెళ్ళను" అంది పెంకిగా అతని ముఖంలోకి చూస్తూ.

"నేనాలోచించి చెబుతున్నాను తప్పక పోవాలి" అన్నాడు.

"ఇక తప్పుతుందా" అంటూ వారగా చూచి ప్రక్కకు తప్పుకుంది.

ఇంతలో కొంతమంది వచ్చారు విద్యార్థులు. చెప్పాం సమ్మె అని. కొంతమంది వెనక్కి వెళ్ళారు. చాలామందే వెళ్ళారు. ఒకరిద్దరూ మాత్రం స్కాలర్ షిప్ వాళ్ళు తోసుకొని పరుగెత్తారు. ఇంతల్లో

మెయిన్ గేటుదగ్గరున్న వాళ్ళను తోసుకొస్తున్నారనిన్నీ, తప్పక రావా లనీ వార్త వచ్చేటప్పటికి నమ్మ రమ్మంటూ బయలుదేరాడు బిరబిర. కమలంగూడా వెంటబడింది. మెయిన్ గేటుదగ్గర పెద్దగుంపు నిలిచి వుంది. వాగ్వాదాలు జరుగుతున్నాయి. తోసుకొనివస్తున్నారు. చాలా మంది అప్పటికే లోపలికొచ్చారు. వాళ్ళంతా కాలేజీలోకిపోతే నిరుత్సాహం ప్రబలిపోతుంది. సమ్మె వ్యర్థమైపోతుంది. బిరబిర పరుగెత్తుకుంటూ వచ్చి ఉచ్చైస్వనంతో "ఆగండి! ఆగండి!" అన్నాడు. అందరూ అదేమో మంత్రముగ్ధులుగా నిలబడ్డారు.

"ఈసమ్మె చెయ్యటం మాకోసంగాదు. మేమేమీ తమాషాకు పికెటింగుచెయ్యటంలేదు. ఇదంతా మీపనిగూడా. మీకు సమ్మె విషయం తెలియజెయ్యడానికి పికెటర్సుగావచ్చాంగాని, మీతో వాదించి, పోట్లాడి, నిలపాలనిగాదు. ఆవిధంగాభావించి పొరపడకండి. మీరు తోసుకపోతామంటే మేమేమీచెయ్యలేం. అయితే మీ హృదయానికీ, మీమనస్సాక్షికీ చెప్పుకుంటున్నాం. బాగా ఆలోచించండి! మీరంతా మాకంటే బాగా తెలిసినవారు, అనుభవంగల వారుగూడా. ఆలోచించండి! ప్రపంచంలో మానవుడుగా బ్రతకాలంటే స్వేచ్ఛగావాలి. స్వేచ్ఛఅన్నది మానవుడి జన్మహక్కు. పైన్నుంచిదిగి వచ్చేదిగాదది! ఒకడుప్రసాదించేదిగాదు! స్వప్రయత్నంతో సంపాదించుకొనేదది!! ఒకసారిస్వేచ్ఛపోగొట్టుకొన్నాక, తర్వాతింకేమీవుండదు మానవుడికి పోగొట్టుకోడానికి! మానవత్వంతో జీవించాలంటే స్వతంత్రాన్ని కలిగివుండాలి. ఎవడిహృదయం స్వతంత్రపూర్ణమో, వాడు సరైనమానవుడు. అట్టిస్వతంత్రంకోసం పోట్లాడే వారే సరైనమానవులు! వ్యక్తిస్వతంత్రాన్ని అరికట్టేవారూ, స్వాతంత్ర్యంకోసం పోట్లాడేవాళ్ళను హింసించేవారూ, కేవలం రాక్షసులు. వ్యక్తిస్వాతంత్ర్యంకోసం – జాతిస్వాతంత్ర్యంకోసం – ధన, మాన,

ప్రాణ, సర్వస్వాలనూ అర్పిస్తున్న మహనీయుల్ని హింసిస్తూవుంటే–
చంపుతూవుంటే - మనం - యెవరికోసం వాళ్ళంతా ప్రాణాల్నర్పిస్తు
న్నారో అట్టిమనం - స్వతంత్రంఅంటే తెలియకుండా గుడ్డిగాబ్రతుకు
తూన్నమనం - నిరసనచూపిస్తూ - అసమ్మతి తెలియజేస్తూ - ఒక
పూటైనాసమ్మెచెయ్యవద్దా ? మనకోసం - మనభవిష్యత్తుకోసం -
మనఅభ్యుదయంకోసం వాళ్ళంతా త్యాగాలుచేస్తూవుంటే - వాళ్ళ
తల్చుకొని, మనఅసమ్మతిని - మనంచేయగల్గిన ఒకసమ్మెద్వారా
నయినాచూపవద్దా? ఆవిధంగాచూపినవిద్యార్థుల్ని తలలుపగలగొట్ట
డమా? అందుకు సానుభూతిగానైనా చెయ్యవద్దా?—మనమే చెయ్యటం
లేదిది. సిటీలో, అన్నికాలేజీలలో జరుగుతూవుంది. విద్యార్థిలోక
మంతా యీచర్యద్వారానైనా కృతజ్ఞత తెలియపరచాలి'' అన్నాడు.
అందరూ ఆలోచనా నిమగ్నులయ్యారు. ఉద్ధృతంతగ్గినిలబడ్డారు.
కమలం అమితంగా ఉద్రిక్తఅయిపోయింది. అందులో ఆనందం ప్రవే
శించింది. వివశమైపోయింది. ఉపన్యాసం మొదలుపెట్టింది. గుక్క
తిప్పకుండా యేకధారగా అయిదునిమిషాలు మాట్లాడింది. ఒక
అమూల్యమైనవిషయంఅంది:- "సోదరులారా ! ఒకవిషయం గమ
నించాలి. కష్టాలూ, సుఖాలూ, దెబ్బతగిలితేయేడవడాలూ అందరికీ
ఒకటే. దెబ్బయెవడికితగిలినాచురుకే! అది మనకేతగిలితే ఆచురుకు
దనమేమిటో ప్రత్యక్షంగా బోధపడుతుంది. బాధకలుగుతుంది. అప్పు
డెవరుగూడా సానుభూతిచూపకపోయిరే అనిదుఃఖిస్తాం, సానుభూతి
దొరక్కపోతే. ఇతర్లకుతగిలినపుడుగూడా, మనకుతగిల్నట్టేభావిస్తే,
మనం సానుభూతి తప్పకచూపుతాం. వాళ్ళకుతగిలిన ఉరిశిక్షలూ,
లాఠీలు, మనకే తగిలివుంటే మనం ఎంతఉద్రేకులమౌతామో ఆలో
చించండి!'' ఒక్కసారిగా, అమాంతంగా, కాంగ్రెసుకూజై, గాం
ధీకిజై అనేనినాదాలు మిన్నుముట్టాయి! అందరూ యిండ్లముఖం
పట్టారు. కాలేజీవదిలినట్లుగా, గుంపులుగుంపులుగా వెళ్ళసాగారు.

కమలం అతను మాట్లాడుతూన్నంతసేపూ, అతనివైపూ, నావైపూ చూచి, సగర్వంగా, ముసిముసినవ్వులు నవ్వుకుంటూ నిలబడింది మొదట. అందర్నీఅమాంతంగానిలేసి, ఆకర్షించి మాట్లాడుతూన్నది తానేఅయినట్లు కనిపించింది. తానుగూడా అతనునిలపెట్టిన సర్వకార్యక్రమాలలో భాగస్వామిగావున్నట్లు తాను తెలుసుకోవాలని దానికిఉబలాట. అందుకే తర్వాతఅట్లామాట్లాడింది. మధ్యాహ్నంగూడా కాలేజీకి వెవరన్నావస్తారేమోఅనిచూశాం. కొంతమంది సైన్సువిద్యార్థులొచ్చారు. వాళ్ళనుగూడా వెనక్కితరిమేశాం. అక్కడక్లర్కులనుఅడిగి తెలుసుకుంటే నూటికిఅయిదుమందిగూడా క్లాసులకు వెళ్ళనట్లుచెప్పారు. ఇంకేం! మేంజయించాం. మాఆనందానికి అంతులేదు. ఒకవిధమైనతీవి ప్రవేశించింది హృదయాలలో. అప్పటికి సాయంకాలం మూడుదాటింది. బయలుదేరాం వెళ్ళడానికి. అప్పుడు జ్ఞాపకంవచ్చింద మేంభోంచేయనట్లు. బాలికలందరమూకలిసి హోటల్ కెళ్ళి భాగాటిఫిన్ మెక్కి హాస్టలుకెళ్ళాం నిదానంగా విజయగర్వంతో.

కమలాన్ని పట్టలేకుండాఅయిందినాపని. కూర్చోలేదు. నిల్చోలేదు. ఏదేదోమాట్లాడుతుంది. మాటిమాటికీ చూడే! "ఎంతబాగా మాట్లాడ్తాడో. అంతమందిని అడుగుకదల్నీకుండాచేశాడు!" అంటుంది. మరికాసేపటికొచ్చి, "అతనుమాట్లాడుతూవుంటే, అతనిచూపులెంత నూటిగావుంటాయనుకున్నావ్!" అనేది. కడపటికి నేనువిసిగిపోయి, నీవు నోరుమూసుకుంటావా లేదాఅనిగద్దించి, శాంతిరూంకెళ్ళాను.

భోజనంఅయేంవరకూ అక్కడేకూర్చున్నా శాంతరూములో. గంటకాగానే భోజనానికెళ్ళాం. మామూలుప్రకారం, మామధ్యన శీటువదిలి కూర్చున్నాం కమలానికి. ఎంతసేపటికీరాలేదు. అందరూ దానిమాటేమాట్లాడుకుంటున్నారు, చాలాబాగామాట్లాడిందట అని. విన్నవాళ్లూవాలంటీర్లు అనగా, అందరికీతెలిసి, "అమ్మో, అంత బాగా

మాట్లాడ్తుందా?'' అన్నారు. నేనేదో ఆగౌరవమంతా నాదేఅయి నట్లుగా ''మీకేం తెలుసు దానికతి? హైస్కూల్లో వక్తృత్వపోటీల్లో యెన్నిపుస్తకాలొచ్చాయనుకున్నారు?'' అన్నాను.

త్వరగాభోంచేసి రూంకొచ్చాను. కమలంలేదు. ప్రక్కరూంలో లేదు. రెండోపంక్తిభోజనానికెళ్లిందేమోఅని చూచాను. లేదు. పైకెక్కాను 'కమలం' అంటూ కేకేసి. నాకేక విని కూడా సముద్రంతట్టు చూస్తూ నిలబడివుంది.

''ఏమిటే యిట్లాతయారయ్యావు? ఏదన్నా ఒకమాటంటే అంతరోషమయితే యెట్లా?'' అన్నాను. నన్ను కౌగలించుకొని,

లేదే. నువ్వేమన్నావు? సంతోషంపట్టలేక ఒంటరిగా అనుభవిద్దామని పైకొచ్చా'' అంది ఆనందంతో. నాభయంకాస్తతగ్గింది. మళ్ళా, ''కాంతీ! నీకు చాలా విషయాలుచెప్పాలే'' అంది.

''ముందూ నీవువెళ్ళి భోంచేసిరా పో, మళ్ళాచెప్పుదూగాని.'' అన్నాను.

''పోవే, యేంభోజనం!'' అంది నిరసనగా, మురిపెంతో.

నేను యిూమ్మకపోయాను. అన్నంముందు కూర్చుంది. యేడెనిమిదేండ్లపిల్ల పెట్టించుకొనేంత పెట్టించుకొంది. నెయ్యితెస్తేవద్దంది. ఏదోకూరలువేస్తే, వేలితోతాకి నాలుకపైపెట్టి రుచిచూచి తోసేసింది. పచ్చడికలిపిన కొంచెంఅన్నం ప్రక్కకుతోసేసి పులుసుతెమ్మంది. దాన్నీఒకప్రక్కకు తోసేసింది సగంఅన్నంతో. ఇంకేమీవద్దు. మజ్జిగ తెమ్మంది. ఆమిగిలినఅన్నం మజ్జిగతోకలిపి, కాస్తలోకాస్తతిని లేవబోయింది.

''ఏమ్! తింటూనాలేదా!'' అంటూ వంటమనిషిని యింకా కాస్త అన్నం తెమ్మన్నాను. ''అమ్మో! ఇంకొద్దుతల్లీ'' అంటూలేచింది. నేనుపట్టుకొని, లాగికూర్చోబెట్టాను, మురిపెంగా నవ్వుకుంటూ

కూర్చుంది. తింటూన్నట్లు నటించింది. స న్నేమర్చి పారిపోయి చెయ్యి కడుక్కొంది.

"ఏమి చేసేకత? అన్న మెందుకు తినవు?" అన్నాను, పై కెక్కిన తర్వాత.

"అదిచాల్లేవే యీనాటికి అసలు దిగందే! హృదయంయెందుకో ఉబికిఉబికిపోతూవుంది. అది ఉబ్బికడుపు నాక్రమించిందేమో. తిన బోతే వెగటుగావుంది. హృదయంలో ఉబ్బునకాస్త వెళ్ళగొడితే గాని......కాదు" అంది. ఇట్లాఅని, నా రెండుచేతులూ పట్టుకొని, కాసేపుచూచి, తర్వాత దాని చెంపలకేసి వొత్తుకొని, తర్వాత నా చెంపలపై ఒత్తుతూ.

"ఒకమాట చెబుతానూ" అంది.

"ఊఁ, చెప్పు" అంటూ ప్రక్కకు జరిగాను పై అంచుగోడ పట్టుకొని సముద్రాన్ని తిలకిస్తూ.

"అతనిపైన నాఅభిప్రాయాన్ని మార్చుకున్నా" అంది.

"ఎవరిపైన? ఏఅభిప్రాయం?"

"ప్రసన్నంపైన"

"మార్పేమిటి?"

"అన్న, అని మొదట పొరపాటుగా అన్నాను"

"అంటే?"

"మరొకతీరుగా భావిస్తున్నా. అదేమో అతనంటే నాకదొక విధంగా అయిపోతూవుంది, ఎప్పుడూ అతన్నిగురించే ఆలోచనలు. క్లాసులోగూడా ఎంతవద్దనుకున్నా అతనివైపే పీకుతాయి చూపులు. ఒకవేళ బాహ్యనేత్రాలింకొక దిక్కుచూస్తున్నా, మనో నేత్రంమాత్రం అతన్నేచూస్తూవుంటుందెప్పుడూ! అతడునాహృదయంలో సతతమూ తిష్ఠవేసివుంటాడు. అబ్బా! అతనిదెంత మంచిహృదయం! ఎంతసాయం

చేసేగుణం! ఎంతదేశభక్తి! ఎంతనెమ్మదిగా సంభావించిమాట్లాడ్తాడు! ఎంతచక్కని ఉపన్యాసం......"

"ఆపవే నీకవిత్వాన్ని" అన్నాను. ఒక్కని ఆగింది. ఆగి,

"నీకు పరిహాసంగావుందా కాంతీయిదంతానూ" అంది అదోకమోస్తరుగానిలబడి. ఆచంద్రకాంతిలో ఆమెముఖంలోని ప్రతిభావమూ ప్రస్ఫుటంగాకనిపించకపోయినా, ఆవాలకం, ఆపెదవులు, ఆకనుబొమలుపెట్టినతీరు, చూచి అర్థంచేసుకున్నా తా నెంతతీవ్రంగా ఆవిషయాన్నిగూర్చి ఆలోచిస్తూవుందో, అని.

"అయితే యేమంటావుకమలం ?" అన్నాను.

"అడితే అటువంటివాణ్ణే పెండ్లాడాలి. అబ్బా! ఒకేతరగతి చదివేవాళ్ళు భార్యాభర్తలైతే - ఒకరుచదువుతూవుంటే, మరొకరు వాళ్ళొళ్ళోతలపెట్టుకొనివింటూవుంటే......ఆహాహా ! ఎంతమనోహరంగావుంటుందీ......"

"ఏమిటే నీఘోరణీ నువ్వూనూ? అదెట్లాఅవుతుందే ? అతని కులంవేరు, నీకులంవేరు. అనుకోగానేఅవుతుందాపెండ్లి?" అన్నా.

"మధ్యకులమేమిటే? కులాన్నాచేసుకోడం !" అందితేలిగ్గా.

"నిజమే, యిపుడంతే. సమయంవచ్చినపుడు పిల్లుల్లాగా వుంటారు."

"ఛా! ఇది అట్లాంటిఘటంగాదు. పదన్నాతలపెడితే, లక్షలాదిమందివచ్చి, ఎదురుగ్గానిలబడి అట్లాగొంతులుకోసేసుకుంటామన్నాగానీ నిలపను"

"ఆలోచించుకమలం ! కులాంతరవివాహంఅంటే ఊరికేఅవుతుందనుకున్నావేమో ! ఎన్నెన్నోకష్టాలకు లోనుగావలసివుంటుంది. ఎన్నెన్నోఅవమానాలసహించాల్సివుంటుంది! అందులో మీ లింగాయితలు అందరు బ్రాహ్మణేతరులమాదిరిగాగాదు. బ్రాంబల్ని మీ

కులంవారు శత్రువులకింద పరిగణిస్తారు సంఘవిషయంవస్తే. ఇంకే బ్రాహ్మణేతరుడన్నాఅయితే ఫరవాలేదు. అతడుబాగింబడు.”

“కులంమాటవదిలెయ్ కాంతీ ! అది నాకు వదలిపెట్టు. అది నామట్టుకు నాకడ్డంరాదు. అతను కులాన్ని పాటించేవాడేనా అన్నది విచారణీయం!అతనివిషయంలో చిక్కొస్తుందేమోగాని, నావిషయంలో ఏలాంటిచిక్కులూరావు.”

“ఇట్లామాట్లాడేవాళ్ళే కడపటు పొరపాటుపడ్డాం” అంటూ చింతిస్తారు. వివాహం అంతతొందరలో – ఉద్రేకఘనిర్ధారణలతో – అయ్యేపనిగాదు. మనపెద్దవాళ్ళకు, ఒకపెండ్లిచేసేటప్పటికి యేడుజతల చెప్పులరిగిపొయ్యేవట! అంటే, అయినవాళ్ళన్నీ, ఎద్దులకోసం ఏది మంచిదో అని తిరిగినట్లు తిరగటంకాదు. అంతకాలం జరిగేదన్నమాట రాకపోకలవల్ల గుణగణాలు పరీక్షించడంలో. పోనీ అతను సుము ఖుడేమో కనుక్కోవద్దూ”

“అవునేఅక్కా, అదెట్లాగే!”

“అంతకుముందూ మనమింకొకవిషయాన్ని చూడాల్సొస్తుంది. ఇంతకూ అతనివివాహం యిప్పటికేఅయివుంటే ? అపుడింకా కష్టపడాల్సొస్తుంది. మొన్న అనంతపురంలో ఒకమ్మాయి నీమాదిరే ప్రతిజ్ఞలుతీసిందట! తీరా తెలుసుకున్నాక ఆమెప్రేమించిన పురుషుడి కంతకుముందే వివాహంఅయినట్లు ఒకమిత్రంవల్ల కనుక్కుంది. దాని యేడుపు యింతంతగాదు. కొన్నినాళ్ళకేదుఃఖమట. యిట్లావుంటుంది అవకతవకలుగాపేమిస్తే.”

ఈవిషయం కమలం వీపునదెబ్బకొట్టినట్లయింది. హఠాత్తుగా “అవునే ! ఆలోచించాలి” అంది.

ఇంతలో మమ్మల్నువెదుక్కుంటూ శాంతవచ్చింది. అందరమూదిగి కిందికివెళ్ళాం.

మరునాడు బీచిలో మేంముగ్గురంకూర్చొని మాట్లాడుకుంటున్నాం. కమలమేమేదో తనచిన్ననాటివిషయాలు చెబుతూవుంది. ఇంతలో వాళ్ళిద్దరూ కొంతదూరంలో మాట్లాడుకుంటూవస్తున్నట్లు కాంతమగాచింది.

"వాళ్ళతో మాట్లాడదామా ?" అంది కమలం ఆత్రుత కనపిస్తూ.

"మనముగ్గురంలేచి చిన్నగామాట్లాడుకుంటూపోతూవుందాం. ఇంతలో వాళ్ళువచ్చి యెదురవుతారు" అన్నాను.

"నీకు బలేబలేఉపాయాలు తెలుసునే" అంటూ లేచింది. బయలుదేరాం. కాళ్ళుముందుకున్నా, మనసులు వెనక్కిచూస్తున్నాయి. కొంతదూరంవెళ్ళాక,

అయ్యో ! అంటూ నిరుత్సాహంగా కూలబడింది కమలం. వాళ్ళు వెనక్కితిరిగి పోతూవుండటంచూశాం. కొంతవరకూ హతాశులమయ్యాం.

"సరే - లేమరి" అన్నాను దానిభుజంపట్టుకొని.

"ఊహుం. నే రాను" అంది కమలం మురిపెంగా.

అప్పటికి శాంతాహస్తలువాళ్ళంతా దగ్గరగానేవున్నారు. చూస్తున్నారు.

"చూశావా! వాళ్ళకోసం లేచి, వాళ్ళు వెనక్కివెళ్ళారని, మళ్లా వస్తున్నారు- అని వాళ్ళంతా అనుకుంటారు. మనం యింకా కాస్త ముందుకువెళ్ళాలి అందుకు కాదన్నట్లుగా" అన్నాను.

మళ్ళాకొంతదూరం యిష్టంలేనినడకసాగించాం. తర్వాత అందర్లోకలుసుకొని హస్తలుకుపయునించాం.

కాలేజీలోకనిపిస్తారుగాని మాట్లాడ్డానికివీలుండదు. రెండు నాళ్ళు వరసగా బీచికివెళ్ళాం. వాళ్ళుకనిపించలేదు. మూడోనాడు

మొన్నటిలాగానే వస్తున్నారు. మొన్నటిమాదిరి చెయ్యకుండా, వాళ్లు మాదగ్గిరికొచ్చి, దాటిపోయేవరకూ కూర్చున్నాం. తక్షణమే లేచి వారి వెంటవెళ్దాంఅనుకున్నాం. కాని, అనుమానంవేసి మళ్ళీకూర్చున్నాం. మాహాస్టలువాళ్ళు మాకొకఫర్లాంగుదూరంలో యిటువైపున్నారు. వీళ్ళిద్దరూ ఒకఅరఫర్లాంగు అటుసాగిపోయారుఅప్పుడే. ఈదినంగూడా తటస్థపడరేమోఅనుకుంటూ బయలుదేరాం. మేమురావటంచూచి వాళ్ళిద్దరూనిలబడ్డారు కొంతదూరంవెళ్ళాక. మేమూవెళ్ళాందగ్గరికి. వాళ్ళు ప్రసన్నవదనందాల్చారు.

"ఏమమ్మా, బాగున్నారా ?" అన్నాడతనందర్నీచూస్తూ.

"అవునండీ" అన్నాం.

"అభినందనాలు" అంది కమలం ఉబ్బుతూ.

"ఎందుకూ ?" అన్నాడు చిరునవ్వుతో.

"పెద్దమూకను అమాంతంగా అరెస్టుచేయగలిగిన ఉపన్యాసం యిచ్చినందుకు !"

"అట్లాఅయితే, అది మీకేలభించాలి, అందర్నీ తిరగ్గొట్టి నందుకు!" ఇంకా సమ్మెనుగురించీ-ఆమాటా యీమాటా మాట్లాడు కున్నాక, కమలంతోనే అతను మాట్లాడుతూవున్నాడు ఇంకా గ్రూపు విషయాలూ అట్లాంటివి. "బాగాచదవాలి" అంటూ హెచ్చరిస్తు న్నాడు. ఇంతలో మేము గవ్వలుఏరుకుంటున్నట్లుగా, నాలుగుగజాల దూరంవెళ్ళి ఏదోపెద్దపనివున్నట్లుగా, ప్రక్కనుండేమిత్రుణ్ణి,

"ఇట్లారండీ సుబ్బయ్యనాయుడుగారూ"అంటూ మరినాలుగడు గులు ముందుకేశాం. అతనువచ్చాడు.

ఇన్నాళ్ళూ మీదేవూరో తెలుసుకోకుండా వున్నందుకు క్షమిం చాలి" అన్నాను.

"దాంట్లో యేముందండీ? మాదిపాలిద్దుటూరు."

"ఆయన్నికి మీరు వాయువన్నమాట" అంది శాంత.

మేం ఇంకా ఏవేమో విషయాలు మాట్లాడుకుంటూ నడుస్తున్నాం. మా వెనకాలవాళ్లు గూడా మాట్లాడుకుంటూవస్తున్నారు నెమ్మదిగా. అట్లా చాలాదూరం నడిచాక, పొద్దుగూకింది. మా హాస్టలు సమీపించింది. వాళ్లు వెళ్ళిపోయారు.

సమ్మోనాటి ఆనందం మళ్ళా ప్రవేశించింది మా కమలంలో. దానికి ఆనందం కలిగితే ఉద్రేకం దానిప్రక్కనే వుంటుంది. ఇక దయ్యం ఆవేశించిన ట్టేదాన్ని. ఆదయ్యంగూడా నన్ను చూచినప్పుడే విజృంభిస్తుంది. మాతో గూడా శాంతవుంటే శాంతంగానే వుంటుంది. ఇంకెవరన్నా వుంటే, "ఎంత నెమ్మదిమనిషి పాపం!" అనుకోవాల్సొస్తుంది.

రెండవబంతి భోజనానికెళ్ళాం. దానితిండిచూస్తే నాకు బలే కోపం వచ్చింది. నెత్తిన మొట్టి బలవంతంగా తినిపించాను మరికాస్త. ముందే, తోస్తే తొంభై ఆరామడలో పడేలాగుంటుంది మనిషి. పైగా పెండ్లిపిచ్చి! అందులో అన్నంతినకుండా వుండటం!— తినడం అయిపోగానే నన్ను పైకి లాక్కెళ్ళింది. ఎంతో ఉత్కంఠతతో,

"అతనికి పెండ్లి కాలేదే!" అంది. మళ్ళా,

"నేనతన్ని అడిగాను. కాలేదు అన్నాడు. అంటూ నావైపు అదోకమో సరుగా చూచి, నవ్వి, మీరు తప్పనుకోకపోతే తిరిగి, నేనూ అదే ప్రశ్న వెయ్యొచ్చా?" అన్నాడు. 'దాంట్లో ఏముందీ' నేనూ అంతే అన్నాను. అతినెందుకో చాలా తృప్తిపడినట్లు కనిపించాడు. ఇంకా ఎన్నెన్నో విషయాలగురించి మాట్లాడుకున్నాం. ఎంత బాగా మాట్లాడాడనుకున్నావ్? ఎన్ని విషయాలు మాట్లాడాడనుకున్నావ్? అంది. మళ్ళా అంది:—

నీవెంత ఉపాయశాలివే? నాయుణ్ణక్కణ్ణుంచి లాగేశావు! మీరేమ్మాట్లాడారేమిటి?" అని.

"అతనిదికూడా మాజిల్లా. ప్రొద్దుటూరట! చాలా సౌమ్యుడు. వీళ్ళంతా చూస్తే, పైకి పటపటలాడేవారు కారు. అంతా కార్యశూరులు! అతన్ని మాట్లాడిస్తే యెంత బాగా విషయాలు మాట్లాడాడు అనుకున్నావ్? ఆయనకన్ని విధాలా తగిన స్నేహితుడు." అన్నాను. అని,

"అయితే అతను, అవివాహితుడైనంతమాత్రాన, నిన్ను చేసుకున్నట్టేనా? యిల్లలుకుతూనే పండుగౌనట్టేనా?" అన్నాను.

కమలం కాస్త ఆలోచనలో పడింది. వెంటనే అంది:—

"అతనికి నాపైన ఒకవిధమైన అభిప్రాయమున్నదని నాకు బాగా తెలుసు. నేను కనిపిస్తే నాపైన శ్రద్ధ తీసుకుంటున్నట్లు చూస్తాడు. ఏమిటో... అంతా చెప్పడానికి మాటలు రావటంలేదు"

"కావచ్చు కమలం. అంతమాత్రంచేత కులాంతర వివాహం వరకూ దిగుతాడని భావించకు. అది సామాన్యవిషయం కాదుగూడా! అసలు నీ ప్రేమ లోతెంతో తెలుసుకో! పట్టుదలయేమాత్రముందో ఆలోచించుకో! అసలు కొన్నాళ్ళయ్యాక, అతను సరియైనవాడు కాదంటూ నీ ప్రేమ మార్చుకుంటావేమో! ఆలోచించు. లేకపోతే, ఒక జీవిని, నీకొఱకుగా సర్వాన్నీ పరిత్యజింపచేసి, ఆఖరున అన్యాయం చేస్తావేమో!" "ఇంకా నా హృదయాన్ని తెలుసుకోలేకున్నావా కాంతం?" అంది.

అంతకుముందటిది ఒక చిన్నవిషయం చెప్పడానికి మరిచాను. తనకు యింటినుండి పదిహేను రూపాయలే వచ్చింది. అంతా నాదగ్గరికి తెచ్చింది. యివ్వబోతే తీసుకోలేదు నేను. బలవంతం చేసింది. కడపటికి కంటనీరు పెడితే తీసుకోవాల్సొచ్చింది. దాన్ని దేనికీ వాడకుండా భద్రంగా వుంచాను. ఇంతలో రెండవనెల బిల్లులుగూడా వచ్చాయి. నేను శాంతతో ఆలోచించి, ఒకపని చేశాను. నాకు ముఖ్యమిత్రులైన బాలికల దగ్గరికెళ్ళి, కమలం విషయం కాస్త చెప్పి, ఒక పట్టీ వేసి కొంత డబ్బు

కాబట్టాను. కాబట్టి బిల్లు చెల్లించి, రశీదు భద్రం చేశాను. కమలానికి తెలీదీవిషయం. రానుగడువు సమీపించేకొద్దీ ఆదుర్దాపడసాగింది. అప్పుడే ఎదురుచూస్తున్న మనియార్డరుకు బదులు జాబొకటొచ్చింది ఓదారుస్తూ. కాస్తకుంగినట్లు కనిపించింది. మేంమాత్రం ఏమీపట్ట-కుండా కూర్చున్నాం. జరిమానాతోగూడా కట్టేగడువు ఆనాటితో దాటిపోతుందనగా, చిన్నగా వార్డెన్ దగ్గిరకెళ్ళి "ఏమండీ, మనియార్డరు కోసం చూస్తున్నా. వస్తూనే కడతాను. పెనాల్టీ వెయ్యకుండా!" అందట! ఆమె "కట్టేసినట్లుందే" అని అకౌంటుబుక్కు చూస్తే చెల్లించినట్లుందట! పట్టరాని సంతోషంతో బిరబిరా రూంకొచ్చింది. నేనూ, శాంతం మాట్లాడుకుంటున్నాం. వాకిట్లోంచి, అత్యానందంతో, ఉత్కంఠతతో పరుగెత్తుకొనివచ్చి, 'శాంతా' అంటూ నావొళ్ళోవాలి, ఆనందబాష్పాలు రాల్చింది. అదెందుకో నేనూహించుకోగలిగాను. తర్వాత నిదానంగా చెప్పాను తనకా విషయం. తానెంతగా సంతోషించిందో, అంతగా న్యూనతపడింది. నేనుమందలింపుతో ఓదారుస్తూ "నీకెందుకదీ కమలం! ఆపని నేనుచూచుకుంటాను. నాయీపనికి అడ్డం రాక! తెలిసిందా?" అన్నాను. పాపం! కృతజ్ఞతాసమన్వితానందం ముఖంలో తాండవించింది.

ఈలోపలనే అతను చాలాసార్లొచ్చాడు హాస్టలుకు. కమలాన్ని పిలిచి మాట్లాడే వాడెక్కువగా. తర్వాత మాతోనూమాట్లాడేవాడు. ఒకనాడు నేను, కమలం ఆర్థికవిషయం అతనికి చెప్పాలనుకున్నాను. శాంతం త్వరపడవద్దంది. కొన్నిదినాలాగాను. ఒకసారి తానే నన్నడిగాడు "ఆమె ఆర్థిక పరిస్థితులు బాగా లేవనుకుంటాను" అని.

"నిజమే" అన్నాను. ఆమెవిషయంలో అతను యెక్కువశ్రద్ధ వహిస్తున్న వ్యక్తి కాబట్టి వరుసగా చెప్పాను. నేనుచేసిన పనికి చాలా ఆనందించి, "చూడమ్మా, ఇతరులకు సాయంచేసి, దానిఫలాన్ని

వా రనుభవించడంచూస్తే యెంతతృప్తిగానో వుంటుందిగదూ? నీకా భాగ్యం లభించింది, నన్నుగూడా పంచుకోనీదాన్ని. నాకుగూడా స్కాలర్‌షిప్ వస్తుంది. అయితే యిప్పటికేమీ యివ్వలేదులే! ఆమెకుగూడా వస్తున్నట్లాదివం బోర్డులో చూచాను. నాకు వచ్చే దంతా ఆమెకిచ్చేస్తా. అయితే ఆమెనందుకు ఒప్పించాలి'' అన్నాడు. ఆయన ధార్మికబుద్ధికీ, త్యాగశీలానికీ ఎంతో ఆనందించాను.

మూణ్ణెల్ల పరీక్షలతర్వాత, సెలవులిచ్చారు. అందరం ఊర్లకు బయలుదేర్నాం. అందరం ఒకేబండికే! సామాన్లంతా వాళ్ళే ప్లాట్ ఫారంపైకి పట్టుతూవుంటే మేము సాయంచేశాం. బండిలోగూడా మేమే సామాన్లు పెట్టుకున్నాం. కూలీకిగా ఒకదమ్మిడీగూడా కర్చు పెట్టలేదానాడు. మొట్టమొదట అతనుదిగాడు. తర్వాత నేను. ఆ తర్వాత నాయుడు. ఆతర్వాత శాంతం గుత్తిలోదిగుతుంది. పాపం, గుంతకల్లులో రైలుమారి బళ్ళారిదాటి పోవాల్సింది కమలం ఒకతే! అబ్బా! మావూరుగూడా యీ కడపజిల్లాలోవుంటే యెంత బాగుం డేది'' అంది నవ్వుతూ ప్రయాణాన్నిగురించిన ప్రసంగంవచ్చినపుడు.

''వద్దువుగానిలే మాజిల్లాకు'' అన్నానేనూ భావగర్భితంగా.

ఆయనగూడా చిరునవ్వు నవ్వుతున్నాడట్లా మళ్ళీ.

సెలవువెళ్ళిపోగానే చిన్నచిన్న మార్పులొచ్చాయి. క్లాసులో లెక్చరర్ ఒకాయన అన్నాడు:—

''ఏమోయ్, కేశవరావ్, హాస్టలువదిలేశారటగా, నీవూ, నాయుడూ''. ఈమాట కాంతం పూర్తిగా ఉచ్చరించిందో లేదో, శ్రీలక్ష్మి,

''ఆ కేశవరావెవరు?'' అంది సానుమానంగా.

''అయితే, యేదో మొదలుపెట్టి యేదో చెప్పకపోతున్న ట్లుందే'' అంది సుజాత.

"ఆప్రసన్నం యెవరు? నాయుడెవరు? అన్నయ్యకత చెబుతానంటూ మొదలుపెట్టి................" అంది మీనాకామాక్షి.

ఇంతలో కాంతం నాలుక కొరుక్కుంటూ నారాయణవైపు చూచింది. అతను చిరునవ్వు నవ్వుతున్నాడంతా తెలుసుకున్నాడు గాబట్టి. శాంతంగూడా నాలుకకొరుక్కుంటూవుంది మందహాసం చేస్తూ.

కాంతం మళ్ళా మొదలుపెట్టింది.

"ఆప్రసన్నం కేశవరావుగారే! అన్నయ్యే! అసలాపేరు తగినట్లే పెట్టాంమేం. ఇప్పుడైతే పెట్టేవారంగాము. అప్పుడు కొత్తగాబట్టి ఉపేక్షా భావంతో పెట్టాం. ఎందుకుపెట్టవలసి వచ్చిందంటే మొదట ఆయనపేరు మాకు తెలీదు కాబట్టి. మాలో తొలినాడే ఒక జిజ్ఞాసబీజం వేశాడుగాబట్టి - అతన్ని గురించి మాట్లాడుకోడానికి మాకొక సంజ్ఞ కావలసొచ్చింది. ఆయనప్రసన్నవదనంతో మాకుకనుపించాడుగాబట్టి- మేము వెటకారంగా మాట్లాడినా ఆప్రసన్నతను వదలలేదుగాబట్టి - ప్రసన్నంఅంటూ వ్యవహరించుకొనేవాళ్ళం. ఆపేరుగూడా ఆకమలమే పెట్టింది. ఆపేరే యెక్కడగూడా వ్రాసుకుంటూవుండేది. ఇప్పటికీ, అది ఆపేరుతోనే వ్యవహరిస్తుంది" అంటూంటే నారాయణనవ్వాడు. తక్కినవారందరూ ఆశ్చర్యపడుతున్నారు మన అయ్యావారిన్ని ప్రేమ వ్యాపారాలు వెలిగించివచ్చారా అని - కుతూహలంగా "కానీండి" అన్నారందరూ.

"ఆయన ప్రసన్నం. నాయుడిపేరు మొదట తెలీదుగాబట్టి మిత్రుడు అని పెట్టేశాం. అప్పటి ఆడపిల్లల బృందంలో ప్రసన్నం, మిత్రుడు, అంటేనే అందరికీ బాగా అర్థమయ్యేది. అంతు పట్టించకుండా, గుట్టుగా కథ సాగించుకపోదాం అని, ప్రయత్నపూర్వకంగా పట్టుకపోతూ తప్పటడుగు వేశాను" అని నవ్వింది కాంతం.

"హృదయరంజకంగా, ఎదుటివారిహృదయంలో కుతూహలాన్ని కల్గించేటట్లుగా, కథలు చెప్పడంలో మంచి నిపుణురాలు మా కాంతం" అంది శాంత.

"ఈకథాకథనం సూకమలందగ్గరే నేర్చుకున్నా." అంది కాంతంనవ్వుతూ.

"కానీండి. కానీండి" అన్నారందరూ.

ప్రశాంతముఖభంగిమంతో మళ్ళా మొదలు పెట్టింది కాంతం.

ఆఅయ్యవారన్నమాటకు అన్నయ్యలేచి "అవునండీ పరిస్థితులట్లా వచ్చాయి" అన్నాడు. "పరిస్థితులేమిటా?" అని మనంలో జిజ్ఞాస పట్టుకొంది. వచ్చివారంరోజులయిందందరమూ. మాతో యిప్పటికి అయిదారుపూర్లయినా భోజనాలనీ వేసివుంటారు. ఒకసారికూడా అనలేదు. తర్వాత సాయంకాలం అడిగాం హాస్టలుకునమ్మని. అన్నయ్యమాత్రం వచ్చాడు.

"నాయుడేడీ?" అన్నాం.

"అన్నం చేసుకోవద్దూ. యిద్దరమూవస్తేయెట్లా?"

"అన్నం చేసుకోవడమేమిటి? హాస్టలెందుకు వదిలారు?" అని అడిగాం ఆదుర్దాగా.

"పరిస్థితులట్లావచ్చాయమ్మా. మానాయుడికి చదువుకుగా వచ్చే ఆదాయంసున్న. మొదట నాకావిషయాలు అంతగా తెలీవు. పోనుపోనూ తెలిసింది. అతనికి వాళ్ళుకొంత, వీళ్లుకొంతా యిస్తున్నారు. అదిచాలదు. అందుకుగా యిద్దరంకలిసి, ఒకచిన్నయిల్లు తీసికొని వంటపెట్టేశాం. నాకూ, అతనికీ వచ్చేది బాగాసరిపోతుందని నాఅభిప్రాయం" అన్నాడు.

మద్రాసుజీవితం యిప్పటిమాదిరి కాదానాడు. రెండవప్రపంచ సంగ్రామం యికమొదలుపెట్టారనంగా రోజులవి. అన్నీఅగ్గువగావుం

జేవి. ఇండ్లబాడుగలు, హోటల్ ఛార్జీలు, యింకా యేమైనా వస్తువులూ, అన్నీచౌకగావుండేవి! ఇప్పుడు మద్రాసన్నివిధాలా తగలబడి పోయింది. ఊరికేఅట్లా వెళ్లొద్దామనుకుంటే ఒక పెద్దనోటన్నా కావాలి.

సరే, యింకా యేమిటేమిటో మాట్లాడుకున్నాం. ఆదర్శాల గురించీ— మనధర్మాలగురించీ— అందులో ఆడవాళ్ళ ప్రస్తుతవిధ్యుక్త ధర్మాన్నిగురించీ— వర్ణాంతర వివాహాలప్రాముఖ్యాన్నిగురించీ— యెన్నెన్నో విషయాలు ఉత్సాహంగా మాట్లాడుకున్నాం.

విషయాలు తెలిసేకొద్దీ, అతన్నిగురించి ఆలోచించడం యెక్కువచేసింది కమలం. ఆయనకొచ్చే పదిరూపాయలస్కాలర్‌షిప్పు తనకివ్వడమేగాకుండా, ఇంటికేమో వ్రాసి, చాలినంతడబ్బుకంటే యెక్కువే తెప్పించుకుంటూ నాయుడికోసంగా వంటచేసుకోడానికి దిగిన ఆయనచర్యనుగురించి చాలాయోజించింది. సాధారణహృదయం అట్లాఒకరికోసం కష్టపడదు అనుకొంది. అట్లాఅనుకొనేకొద్దీ, తనమనసు అతనికి అధీనంకావటం యెక్కువైపోయింది.

క్వార్టర్లీ పరీక్షల్లో కమలానికిమార్కులు తక్కువేవచ్చాయి. చాలాతక్కువే వచ్చాయి. తానుచదువుంటేగా! దగ్గిరికెళ్లి "ఏంటి కమలం? ఇట్లా చేస్తే యెట్లా? నీవు స్కాలర్‌షిప్ తెచ్చుకోనేదానివి గదా, మార్కులుయిట్లావస్తే కాన్సల్ చేస్తేనో! ఆపొక్కఆధారం పోతేకష్టంగదూ?" అన్నాను.

కండ్లల్లోనుండి జలజలరాలాయశ్రువులు. మొగమంతా ఒక మోస్తరుగా నల్లబడింది. యేడుస్తూనే:—

"నిజమేకాంతీ, మరినేనేంచేసేది? మనసు పుస్తకాలపైన నిలవడంలేదు. బలవంతంగా పుస్తకాలుతెరిస్తే ఒక్కొక్కసారి అక్షరాలు కనిపిస్తాయి. అవైనా తెలుసుకోడానికి మనసు నిరాకరిస్తుంది. ఆలోచనలు అంతులేకుండా సాగుతూవుంటాయి. పట్టుదొరక్క రెప

రెపలాడడంతప్ప, ఒకగమ్యంలేదు. ఎట్లాగయినా త్వరలో ఒకనిర్ధారణకురావాలి. ఈవిషయాన్ని తేల్చుకోవాలి" అంది.

మరునాడే వాళ్ళనాన్ననుండి జాబొచ్చింది కమలంకు. దాంట్లో స్త్రీలనుగురించే కాస్త వ్రాశాడు. "సంఘపతనానికీ, ఇన్నిఅనర్ధాలకూ, అవకతవకలకూ కారకులు బ్రాహ్మణులు. చదువుకున్నాగూడా వారిలో ఆఆధిక్యతాభావం పోవడంలేదు. ఎంతసంస్కారమున్నా ఏదోఒకమూల, ఏదోకాస్తయినా, అదికనిపిస్తుంది. ఒకవేళ యెవరన్నా ఒకవాగ్దానంచేసినా, అది సంఘమర్యాదవిషయమైతే, బ్రాహ్మణ్ణినమ్మగూడదు."— కమలం సెలవులలో యింటికివెళ్ళినపుడు, వాళ్ళనాన్నతో అన్నయ్యనుగురించి తెగబొగిడి చెప్పింది విషయాలెన్నెన్నో. ఎక్కడపెట్టాలో, పెట్టేస్థలంగూడా తెలీకుండా పొగిడేసింది. కాలేజీలోజరిగిన ప్రతివిషయంలోనూ అతనికి సంబంధం వుందికాబట్టి, అన్నీచెప్పింది మెచ్చుకుంటూ. తననోటికి అడ్డంలేకుండా పొగిడేశింది. ఇంద్రుడు. చంద్రుడు, వీరుడు, విక్రమార్కుడు, అని పొగిడేశింది. ఆయనకు అనుమానంచేసింది. అంతావిని కులం యేమిటని అడిగాడట! చెప్పింది. అప్పట్నుండీ పట్టుకుంది తెగులాయన మనసులో! ఈపిల్లహృదయంలో నాటుకున్నదానిని కూకటివేళ్ళతో సహా పెల్లగించివెయ్యాలని అతనిసంకల్పం! అది యిప్పటికేవృక్షమై, వేళ్ళన్నీ శరీరమంతటావ్యాపించిపోయాయ్ అనితెలీదు. అటువంటి జాబులువ్రాస్తూ, అపుడపుడూ సలహాలుచెప్పడం సాగించాడు. అవి చూచి, నాన్ననే అపార్థంచేసుకోడం మొదలుపెట్టింది.

"ఈప్సితార్థంబునకుఁ బారుహృదయరుచియు,
నిమ్నమున కోడిగిలు నీరు నిలుపరాదు"

అని పెద్దవాళ్ళుచెప్పిందెంతోసత్యం! ఒకవిషయమై పారే మనసును ఎవడూ ఆపలేడు, జలపాతాన్ని మధ్యలో యెవడడ్డగలడు

కిందపడకుండా, గమ్యాన్ని చేరకుండా! కొన్ని ప్రయత్నంలో దేహాన్నయితే జరగలేగాని, మనసునాపలేము! ఒకవేళ ప్రయత్నించామో, అది విజృంభించి, బాహాటంగా పొస్తుంది. అంతే. పైగా అడ్డేవారిని అపార్థంచేసుకుంటుంది! ఆకారు అపార్థం ఎక్కువైపోయే కొద్దీ, అక్కారు ఆకర్షణావేగం హెచ్చుపోతుంది. ఇట్లానే వాళ్ళ నాన్నకూ, కమలానికీవచ్చినచిక్కే.

ఈలోగా, కాలేజీ కార్యక్రమాలలోనూ, మీటింగులలోనూ, ఉభయులూ పాల్గొనటంవల్ల, పరస్పరాకర్షణ ప్రబలిపోయింది. పరస్పరం అడ్మిరేషన్ అధికమైపోయింది. కలుసుకున్నప్పుడల్లా వారు సంఘసంస్కరణవిషయం, సదాదర్శాల ఆచరణవిషయం ఇట్లాంటి వన్నీ మాట్లాడుకొనేవారు. మాట్లాడినఅనంతరమే పరుగెత్తుకుంటూ వచ్చి పూసగ్రుచ్చినట్లు చెప్పేదినాకంతా. ఇన్నీజరుగుతూనేవున్నాయి! తమవివాహవిషయం ఎట్లామాట్లాడుకోగలరు? ఈమె అతన్ని అతిగా ప్రేమిస్తూంది! అతనుమాత్రం అనుమానిస్తున్నాడింకా.

ఇట్లా కొన్నిదినాలుగడిచాయి. అర్ధసంవత్సరపరీక్షలు జరిగినాక యిండ్లకువెళ్ళాం. ఆసమయంలో నాకొక జాబువ్రాసిందా అమ్మాయి. దాంట్లో అంతాతననాన్ననుగురించే. ఆయనొక గొప్ప శత్రువుగావ్రాసిందాఅమ్మాయి! ఇంతకూఅనుమానవిషయంపై వాదులాట! అతన్నేచేసుకుంటానని ఆఅమ్మాయి వాళ్ళనాన్నకు చెప్పలేదు. అతన్నిచేసుకోకూడదని అతనూవాదించలేదు. అయితే, కులాల్ని మధ్యపెట్టుకొని, పరోక్షంగా విషయంపై వాదించుకొనేవారు.

సెలవులయిపోయిన కొద్దిదినాల్లోనే స్వాతంత్ర్య దినంవచ్చింది. జనవరి 26 అన్నది, ప్రతిజ్ఞాస్వీకారదినంగా కొన్నేండ్లుగా ఏర్పాటై వున్నదేగదూ! ఆనాడు మేమంతా ఒకచోటచేరాం! బాలబాలికలతో నిండిపోయిందాప్రదేశం. ఆనాడన్నయ్య మాట్లాడాడు! అన్నయ్య

మాట్లాడినచోటల్లా నాయుడు మాట్లాల్సిందే! అన్నయ్య, యెప్పుడు గూడా మాట్లాడబోయే విషయాన్ని బాగాఆలోచించి, వ్రాసికొన్ని సార్లు చదివి, తయారుగావస్తాడు. ఏమీ కోపకులేకుండా మాట్లాడే స్తాడు! ప్రేక్షక జనాన్ని ఆకర్షించే ధోరణి అప్పటికే ఆయనకు తెలుసు బాగా! ఆనాడాయన, దేశంలోని అస్వతంత్రతను గురించీ - సంఘ పతనమునుగురించీ - సంస్కరణ విధానాన్ని గురించీ - యెంతబాగా మాట్లాడాడనుకున్నాడు! అతనుమాట్లాడుతూవుంటే కమలంస్థితి, నాగస్వరంముందున్న నాగుబామే! ఆవుద్రేకంలో, ఆధోరణిలో అన్నాడు "ఈనాడు చదువుకొన్న, చదువుకుంటున్న, ప్రతియువతీ, ప్రతియువకుడు, స్వకులాన్ని విస్మరించి, పరకులంలో వివాహంచేసు కొని, ఒక్కొక్క హరిజనుణ్ణి స్వంతంగా చేరదీసి ఉద్ధరిస్తే సంఘం చక్కబడుతుంది - సంఘైకమత్యం చేకూరుతుంది; అదే అన్నిటికీ కీలకమై, దేశౌన్నత్యాభ్యుదయాలకు మార్గదర్శక మవుతుంది-ఇట్టిదే ఈనాడు తీసుకోవలసిన ప్రతిజ్ఞ". కమలంకిది ఒకచిన్న ఊతకర్ర వాక్యమైంది.

ఆనాడానందంతో హాస్టలు చేరుకోగానే, కమలం గంభీరంగా నాదగ్గరికొచ్చికూర్చుంది. కాసేపు నిశ్శబ్దంగాకూర్చొని ఆలోచించింది. అంతకంతకూ ముఖంలో ఆనందతేజస్సు అతిశయించింది. ఒక మంద హాసం పెదవులపై తాండవించింది. కండ్లు కలకల లాడాయి. తటా లున నారెండు భుజాలుపట్టుకొని ఊచి

"నేను ప్రతిజ్ఞ తీసుకున్నా" అంది.

"ఏమిటది?" అన్నా ఉపేక్షగా తెలిసిందేగదా అని.

"నీకుత్సాహంలేనట్లుంది! నే చెప్పడమెందుకు?"

"ఉత్సాహంకాదే, నాకు తెలిందయితేగా!"

"తెలిస్తే చెప్పకూడ్దాం"

"నీవే చెప్పు వింటాను."

"తెలిసినవాళ్ళకు చెప్పడమెందుకు? దండుగ!"

చెప్పింది. అంతకంటే కొత్తవిషయమేమీ లేదు. ఈజీవితంలో అంటే, ఈ దేహంలో ప్రాణముండగా, నాకు వివాహంఅంటూ జరిగే టట్టయితే, అది అతనితోనే! లేకపోతే ఆజన్మాంతం బ్రహ్మచారిణిగా వుంటాను. నాదీక్షకెవరడ్డొచ్చినా నిలపను - ఇదీ తన ప్రతిజ్ఞ! "ఇట్లాంటిప్రతిజ్ఞ యెవరన్నా తీసుకుంటారా కమలం" అన్నా నేను భయంగా.

"ఇంకెట్లాంటిది తీసుకోవాలి?"

"అయితే, అతను నిన్ను వివాహంచేసుకోవాలని వున్నాడా?"

"తెలీదు"

"యేమిటే నీపిచ్చి! తెలియకపోతే అతనికోసం ప్రతిజ్ఞ తీసు కోడం?"

"ప్రేమించానుగనుక!"

"ఏమి టేనీప్రేమ? దానికి అవధులు లేవాయేమిటి? అతను నిన్ను వివాహంకోసం ప్రేమించకపోతే?"

"అయితే యింకెట్లా ప్రేమించాడనీ?"

"అదినన్నడిగితే?"

"అతను ప్రేమించకపోతే బ్రహ్మచారిణిగా వుంటాను."

"బ్రహ్మచారిణివిగా వుంటావా? లేక అవివాహితగావుంటావా?"

దానికి కోపమొచ్చింది. బుర్రునవెళ్ళి మూలపడుకుంది అలిగి చాపపైన. నేవెళ్ళి దగ్గరకూర్చున్నాను. తనరెండు చెంపలుపట్టి తల యిట్లాతిప్పాను. పద్మాసనంవేసి కూర్చున్నా ప్రక్కన, నాకుడికాలి మడతంతా దానికడుపుపైన పడింది.

"చూడుకమలం, నిన్ను నేను తప్పుచేశావనటంలేదు. పొరపాటు చేశావనిమాత్రం అంటున్నా. అంతే" అన్నాను.

"ఎట్లా?"

"నీవేమో అతన్నే చేసుకోవాలని ప్రతిజ్ఞ తీసికొన్నానంటున్నావు. అతను నిరాకరిస్తే బ్రహ్మచారిణిగా వుంటానంటున్నావు. అంతే గదా నీయర్థం?"

"అవును. ప్రతిజ్ఞార్థమంతే! నా హృదయమూ అంతే!"

"తనకోసంగా అంత ప్రతిజ్ఞ తీసుకుంటున్నావంటే, తాను నీ ప్రేమ యెడ కృతజ్ఞుడుగా వుండాలిగదూ?"

"తప్పక"

కృతజ్ఞుడైతే, తాను తప్పక పెళ్ళాడ్తాడుగా!"

"నిజం"

"పెళ్ళాడకపోతే?"

"..............."

"కృతఘ్నుడేనంటావా?"

"కావచ్చు."

"అయితే, ఒక కృతఘ్నుని కోసం, ప్రేమిస్తున్న హృదయంపై దెబ్బకొట్టే చెనటికోసం, జీవితాన్ని నిర్బంధించి మలుచేసే ప్రతిజ్ఞ తీసుకోవచ్చా?"

"అట్లాంటి మాటెందుకంటావు కాంతీ?"

"నేననుమానించడం లేదు కమలం. అతని సంస్కారాన్ని నైతికాన్ని నేననుమానించడం లేదు. అతని ఆ గుణగణాలకూ, నిన్ను వివాహం ఆడడానికీ, సంబంధం యేమిటి? వివాహం తన హృదయేచ్ఛను బట్టి వుంటుంది. నిన్న తను భార్యగా స్వీకరించడాని కిష్టపడకపోవచ్చు ఒకవేళ చేసుకుంటే మహదానందం! నాకంతకంటే యేం కావాలి? అయితే, తన హృదయాన్ని తెలుసుకోకుండా, అట్లా చెయ్యడం శ్రేయస్కరం కాదని మాత్రం అంటున్నా. ఇప్పుడైనా కాస్త మనస్సు మార్చుకో ప్రయత్నించు."

"ఛీ, నాలుక ఒకటా రెండా? నాహృదయంకత నీవింకా అర్థంచేసుకోలేకున్నావు. నాహృదయంలో ద్వైదీభావం లేదీవిషయం లో. దీనికితిరుగులేదు."

తాను యింతమూర్ఖురాలుగా యెందుకు ప్రవర్తించిందో నా కర్థంకాలేదు. విషయాన్నిగురించి ఆలోచించడమే నిరాకరించింది. అతనిచేత ఆకర్షింపబడి, అతన్నేచేసుకోవాలిఅన్న ఉత్సాహం, ఉబలాట, ఉత్కంఠత, ఆవిషయంలో ముందువెనుకలు, మంచిచెడ్డలూ, ఆలోచించకుండా, చేశేశాయిఅప్పుడు—

ఆనాటియీమెప్రతిజ్ఞ తర్వాతకాస్త సడలింది. ఆప్రతిజ్ఞేఅతని మెడకొక కొక్కెమై తగుల్కొంది.

అనికాంతం అనేటప్పటికి- అత్యుత్సాహంతో,

"ఏమిటేమిటీ- అంతప్రతిజ్ఞ తీసుకొన్నమనిషే మోసంచేసిందా?" అంది ఆతురతతో శ్రీలక్ష్మి.

రామిరెడ్డి మందహాసంతో చూచాడామెవైపు "నీవుమాత్రం బాగాచేశావాఅనే అర్థంతో.

"నిదానించండి! త్వరపడితేయెట్లా? అరే, తొమ్మిదయిందే! మీకునిద్రవస్తుందేమో" అందికాంతం.

"ఇంకేంనిద్రమ్మా ఇంతింతవిషయాలువిన్నాక, కంటిపై రెప్పపడుతుందా యీరాత్రి! కానీండి" అన్నారందరూ.

కాంతం మళ్ళా చెప్పకుపోసాగింది:—

కమలం, తనప్రేమనిష్కంటకము - నిష్కపటము - నిష్కళంకము అని వాదింపమొదలుపెట్టింది. ప్రతిఫలాపేక్షలేని ప్రేమఅని వచించింది. ఆమెయెంత పొరపడి, పొరపాటుగా ఆమాటఅన్నదో నేనపుడే గ్రహించాను. ఆదర్శప్రేమను, దివ్యప్రేమను, ఆమె తన వివాహప్రేమకిందికి దింపింది.

మనమేదైతే ప్రేమే దేవుడు, సత్యం, అని అంటామో ఆదివ్య ప్రేమకూ, తనవివాహప్రేమకు ముడిపెట్టింది. మంచిచెడ్డలపైనా - దుర్మార్గసన్మార్గాలపైనా- హెచ్చుతక్కువలపైనా- సాధుత్వ క్రూరత్వాలపైనా- ఒక టేమిటి? ప్రపంచంలో అన్నిటిపైనా, వివక్షితలేకుండా, తెరిపిలేకుండా, అమృతాన్ని చిలకరించే దివ్యప్రేమే తనప్రేమ అని పొరపడింది. పొరపాటని చెప్పితే ఒప్పుకోదు. కడకు అన్నాను:—

"కమలం, ఒకవిషయంవిను. తలిదండ్రులప్రేమకూ భార్యాభర్తలప్రేమకూ భేదంవుందంటావా?"

"భేదమేముందీ!" అంది ఆదర్శంగా.

"తాత్త్వికార్థవిషయం అట్లావుంచు. దాన్నిగురించిగాదు మనయీప్రసంగం! లౌకికార్థంప్రకారం భేదముందా? లేదా?"

"ఉంది"

"అన్నాచెల్లెళ్ళప్రేమకూ, భార్యాభర్తలప్రేమకూ భేదముందా?"

"ఉంది"

"భగవంతభక్తుల ప్రేమకూ భార్యాభర్తలప్రేమకూ భేదముందా?"

"ఉంది"

"అయితే, నీవు, తల్లినీ, తండ్రినీ, అన్ననూ, చెల్లినీ, ఇతరుణ్ణీ భర్తనూ- ఒకేదృక్పథంతో ప్రేమించగలవా?"

"అదెట్లా అవుతుంది?"

"అయితే నీప్రేమవ్యక్తిస్థానాన్నిబట్టి మారుతుందని తేలిందా?"

"............"

"అన్న, భర్త, ఇతరుడూ, ఒక్కటికాదుగదా?"

"కాదు"

"అందర్నీ ప్రేమిస్తావుగా"

"నిజమే!"

"అయితే, ఆవ్యక్తినే నీవు వేరేదృష్టితో చూస్తూ, అతని సమాగమాన్నే యెందుకు కోర్తావు!"

"..............."

"అయితే నీప్రేమకు ప్రతిఫలాకాంక్షవుందని ఒప్పుకుంటావా?"

"అదెట్లా" అంది ఓడిపోతానేమో అనేభయంతో.

ఇకచాలు, చెప్పేదివిను! విశ్వప్రేమకూ దీనికీ అంటగట్టక. విశ్వప్రేమకు అందరూసమానులు! విశ్వప్రేమఅయితే ఫలానావాడు నాకు భర్తగావాలని ఎందుకకోరాలి? అసలు వివాహేచ్ఛవుంటే విశ్వప్రేమ యెట్లాఅవుతుంది? కాబట్టి నీవన్నది ఆప్రేమగాదని ఒప్పుకో! ఇదిలౌకికప్రేమ. ఇది కామమోహాలతో సంబంధంగలది. దీనికి ప్రతిఫలాకాంక్షవుంది. వివాహసుఖమే దీనికిప్రతిఫలం. ప్రతిఫలాపేక్షలేనినాడు ఆప్రేమేవుండదు. ఎదుటిహృదయంనుండి ప్రేమ ప్రవహిస్తేనే యీహృదయంనుండీ ప్రవహిస్తుంది. ఆప్రవాహం ఆగిపోతే యిదీ ఆగిపోతుంది? ప్రతిఫలాపేక్షతోడి ప్రేమఅంతే. నిన్ను బాగాప్రేమించి, నీవిషయాలలో శ్రద్ధవహించే తమ్ముడున్నాడనుకో! వాణ్ణి నువ్వుఅట్లేప్రేమిస్తావు! నీవంటే సరిపడనీ - నీచేష్టలుకిట్టనీ - నీ గాలేసహించనీ - అన్నఒకడున్నాడనుకో - ప్రేమతో వాణ్ణివెళ్ళి కౌగలించుకుంటావా? అతన్నిచూస్తే నీకూ అయిష్టతకలుగుతుంది! అంతే భర్తవిషయంగానీ - ప్రియుడివిషయంగానీ. మనకోసం పరితపించేవారైతే, మనంగూడా ఎంతోబాగాప్రేమించి, భారతాలంత జాబులువ్రాసుకుంటూకూర్చుంటాం. ఎపుడూవాళ్ళగురించే ఆలోచిస్తూవుంటాం. వారిసన్నిధిలోవుండి ఆనందింపకోర్తాం. వాళ్ళే కోపిష్టులు, అనుమానపూరితులు, మొగం చిటపటలాడించేపురుషులుగా అయితే, మొదటిధోరణిలో ప్రేమింపలేము.

ఇన్నెందుకు? నిన్నెంతో ప్రేమతో, కనిపెంచి, చదువుచెప్పిస్తున్న తండ్రికి నీపైన ద్వేషమెందుకుపుట్టింది? అతనిమాటవినలేదనిగదా ! పూర్వంమాదిరే యెందుకు ప్రేమించలేడతను ? నీవు ప్రతిగా యేం చేస్తున్నావు ? అతన్ని ద్వేషిస్తున్నావు. పూర్వంమాదిరే ప్రేమించ గూడదూ ? ఏమయిందా ప్రేమ. తెలిసిందా దానితత్త్వం ? అంతే అనుకో ప్రసన్నం ప్రేమగూడా ! ఒకవేళ నీహృదయాన్ని అతనర్థం చేసుకొని, ప్రతిగా నిన్ను ప్రేమిస్తే నీవు ప్రేమిస్తావుగాని - దానికి మారుగా నిన్ను ద్వేషించి, మాట్లాడడంచాలించి, పైగా నీపైన దుష్ప్రచారంచేస్తాడనుకో. అపుడతన్ని యీవిధంగా ప్రేమించగలవా? అతనికోసం ప్రాణత్యాగమైనాచేస్తానని ప్రతిజ్ఞ తీసుకోగలవా ?”

ఆమేమీపలకలేదు.

తర్వాత మళ్ళాఅన్నాను:—

“కమలం, నన్నేమీఅపార్థంచేసుకోకు. నేను బ్రాహ్మణబాలి కనుకాబట్టి యిట్లాఅంటున్నానని అనుకోకు. నీవనుకోవని నాకు తెలుసు! చూడు! మా బ్రాంబలఆచారాలకూ బ్రాహ్మణేతరుల ఆచారాలకూయెంతో తేడావుంది. అవిమూర్ఖమైనవేఅనుకో. మూఢమైనవే అనుకో ! కావాలని మొదట్నుండీ అట్లాపట్టుకొస్తున్నవేఅనుకో ! అయినా ప్రస్తుతం మనంపరికించినట్లయితే, ఎంతోభేదంకనిపిస్తుంది. అసలా బ్రాహ్మణులలోనే యెన్నో తెగలు ! బ్రాహ్మణేతరులలో వున్నట్లే. శూద్రాదులలోనే ఒకరింట్లోఒకరు భోంచేయని కులాలెట్లయితేవున్నాయో, మాలోనూవున్నాయి కొన్నిసందర్భాలలోచూస్తే.

అసలు మాలింగాయితలవిషయం యింకా శోచనీయం! మాకు బ్రాంబలూ, యితరులూ, అంతాఒకటే. యితర్లనెవర్నన్నా యింట్లోకిరానిస్తారేమోగాని బ్రాంబణ్ణిరానివ్వరు. బ్రాహ్మణాచారాలకూ, లింగాయితలఆచారాలకూ బద్ధవైరుధ్యం. ఎంతచేసినా యిట్లాంటి

వివాహానికి మీతలిదండ్రులొప్పుకోరు. ఇటు తలిదండ్రులను ఉల్లంఘించిపోతే అక్కడమాత్రం సుఖంగావుంటుందా ? ఎప్పుడైతే తమయిష్టానికి వ్యతిరేకంగావచ్చినపిల్లయింట్లోవుందో, చీటికీమాటికీ ఏదో కల్పించి అంటూవుంటారు. అసలు యింట్లలోనికి రానివ్వరు మొదట! ఇంకా........"

"ఇకచాలుకాంతీ ! ప్రస్తుతం నిలుపుదాం యీవిషయం." అని అట్లాతిరిగి పడుకొంది. నేనూలేచి శాంతిరూంకెళ్ళాను.

తానతన్ని ప్రేమిస్తున్నట్లు అతనికెట్లా తెలియజెయ్యటం అన్న విషయాన్ని గురించి ఆలోచింప మొదలుపెట్టింది. తాను ప్రేమిస్తున్నాడని యెట్లా తెలుసుకోవాలి? అసలు వివాహం చేసుకుంటాడా? ఇట్లాంటి తర్జనభర్జనలు జరిగాయామె మెదడులో. అతడెప్పుడూ తనతో ప్రేమవిషయం మాట్లాడలేదు. అయితే తనకోసం అంతశ్రద్ధ యెందుకు వహిస్తున్నాడు? ఆశ్రద్ధ నాపైన్నే గాదుగా! తన మిత్రుడు నాయుడు, ఇంకా కొంతమంది మిత్రులు, హరిజనులు– అందరిపైన గూడా శ్రద్ధచూపుతున్నాడు. కాదుకాదు; నాపైన ప్రత్యేకదృష్టివుం దతనికి. నన్నుచూస్తే యేదో దొరికినట్లుగా ఉబ్బిపోతూవుంటాడు. ఎన్నెన్ని విషయాలలో ఉత్కంఠతతో మాట్లాడ్తాడు. తనరహస్యాలు, వ్యక్తుల్ను గురించిన తననిశ్చితాభిప్రాయాలు – ఇట్లాంటివన్నీ మాట్లాడ్తాడు. అతనికి నన్ను చేసుకోవాలనే వుంది. అయినా తానై అడిగితే యెంతబాగుండేది? పోనీ నేనే యెందుకడగ్గూడదు? నే ప్రేమిస్తున్నానని చెప్పితే తప్పేం? ఇది స్త్రీ నైజగుణానికి విరుద్ధమేమో! ఇందులో మళ్ళా తేడా యేముంది?– అడుగుతాననుకో, నిన్ను అన్యథాప్రేమిస్తున్నానంటే? తర్వాత యీభూమిపై బ్రతకగలనా?—ఇట్లాంటి తర్జనభర్జనలతో బాధపడజొచ్చింది.

ఇట్లా వుండగా వీళ్ళిద్దరిమధ్యా చిన్న తమాషాజరిగింది. ఆమెతో అతనేదో చెప్పాడు. చేస్తానని మాటయిచ్చింది. చెయ్యలేదుగాబోలు! అతనికి కోపమొచ్చింది. నే ఫలానాపని చేస్తాను అన్నతర్వాత తల ఎగిరిపోతూన్నా దాన్ని నిర్వహించాల్సిందే అనే పట్టుదలగల మనిషా తను. తనభార్య కాబోయే స్త్రీ గూడా అంత నిజాయితీగా వుండాలిగా! అందుకు కోపమొచ్చిం దతనికి. అందులో ప్రేమిక్యా ప్రేమికుల మధ్య అటువంటి సమయాల్లో అట్లాంటి కోపాలురావటం సహజమే! అవి వివాహితులైన మీకందరికీ అర్థమయ్యే వుంటాయి. ఆమె తన మాటకు ప్రాధాన్యమిచ్చి గౌరవించలేదని కించపడ్డాడు. ఆమె హృదయంలో తనమాటకు విలువ లేదనుకున్నాడు. తనయెడ గౌరవముంటే తాను చెప్పినమాట ప్రకారం చేసేదనుకున్నాడు. ఈధోరణిలో ఆలోచించేకొద్దీ ఆమెకు తనయెడ అంతప్రేమ లేదేమో, అన్నంతసందేహాన్ని తెచ్చిపెట్టింది. ఇట్లాంటివాళ్ళపైన మన అధికారమేమిటి? అని చాలించుకున్నాడు మాట్లాడ్డం! దాదాపు నాలుగురోజులు మాట్లాళ్లేదు. రోజూ నాకొచ్చి చెప్పేది—"అతనెంత సీరియస్ గా వున్నాడనుకున్నావ్? మాట్లాడదామని నేను ప్రయత్నిస్తే, అవకాశ మివ్వకుండా పారిపోవడమో, లేకపోతే యెవరన్నా స్నేహితుడి భుజంపై చెయ్యేసి మాట్లాడుతూనో వుంటాడు" అని. ఆనాల్నాళ్ళు దానిపని, నీళ్ళలో తల అదిమిపట్టిన ప్రాణిమాదిరే వుండింది.

నాలుగోనాడు తెగించి, అతన్ని నిలవేసి

"మీతో పనివుంది, మాట్లాడాలి" అంది.

"మాతో యేంపని" అన్నాడయిచ్ఛగా.

"చాలా పనుంది. చాలా మాట్లాడాలి"

"సరే"

అవన్నీ యిపుడెందుకు గాని, ఇద్దరూ ఏకాంతప్రదేశాన్నే యెన్నుకొని వెళ్ళారు. ఆమె కథ వ్రాస్తున్నాననో, మరేదో ఆలోచిస్తు

న్నాననో-యేదో, అట్లా యిట్లా తిప్పి, కడకు తాను అతన్ని ప్రేమిస్తు న్నట్లుగా అర్థమిచ్చేట్లు చెప్పింది.

వ్యక్తి, యే వస్తువు కోసమై - తదేక ధ్యానంతో నిరీక్షిస్తా వుంటే - ఆవస్తువు లభిస్తే యెంత సంతోష పడతాడో - ఏకైక లక్ష్యంగా ఏవ్యక్తి ప్రేమైతే పొందాలని, ఆశిస్తూ, ఆరాధిస్తూంటే, ఆవ్యక్తే స్వయంగా తనప్రేమను వచించి, తానే అధీననయిపోయా నంటే ఎంత ఆనందపడతాడో చెప్పాల్నా? ఆసమయంలో అన్నయ్య అమృతోపమానమైన అపలుకులు విని ఆనందోదధిలో ఓలలాడాడు. అటువంటి సమయంలోనే యేదో కవి అన్నట్టుగా.

"ఉల్లాసముతో, హృదయ సముద్రము
కల్లోలితమైగగనము నంటగ
అపూరాంతమ్ముగా ప్రేమసాగరము
పొంగి తుంగమయి అవధులు మీరగ"

అట్లా అయిపోయిందాయన హృదయస్థితి అప్పుడు. తటాలున తనభావసంచారాన్ని ఆపాడు. హృదయం మామూలుస్థితిలో వున్న వాడులాగా అన్నాడు:—

"అవునుకమలం. ఏవనుకొన్నవ్యక్తి సోదరప్రేమతోచూస్తు న్నాడనుకో". ఆమాటలంటున్నవ్యక్తి నిర్వికారంగాకనబడటంచూచి, కమలం నిశ్చేష్టురాలైంది. తనమాపు లేమి చూస్తున్నాయో, తన చెవు లేమివింటున్నాయో, నిరాశతో, అవమానంతో మిళితమైనభావాగ్ని తనహృదయాన్ని దహించివేయగా, తజ్జనితమైన దాహంధూమము మొగాన్ని కప్పేసిందా అన్నట్లయిందామె మొగం. ఎంతెంతతీవ్రభావ ఝంఝూమారుతాలామె హృదయంలో లేచాయో మనం ఊహిం చాల్సిందే! ఆస్థితిచూచి లోలోపలనవ్వుకున్నాడు. జాలేసింది. అయ్యో

అనుకున్నాడు. స్త్రీసహజమార్దవం, సిగ్గూవిడిచి, నేనొప్పుకుంటానో లేదో అనేభయంతో తనప్రేమను వచించిందే- అని సానుభూతి హృదయంలోంచి పొంగిపొరింది. ఇంతలో కన్నీళ్ళురాలుస్తూ గద్గదిక స్వరంతో,

"అంతేనా?" అంది కమలం.

"వివాహం చేసుకుంటాడనుకో" అన్నాడు మందహాసంచేస్తూ.

ప్రజ్వరిల్లి పటపటార్భాటంతో దహించివేస్తున్న దావానలం యొక్క, ఉష్ణమూ, ధూమమూ, ఏవిధంగా అయితే, మేఘవృష్టికి ఆరిపోయి, చల్లబడతాయో, అమృతతుల్యమైన ఆతనిపలుకులనే చినుకులవల్ల తనహృదయాగ్ని చల్లారింది. మరుక్షణమే, ముఖంతద్ధూమ రహితమై కలకలలాడింది. దుఃఖాశ్రువు లానందాశ్రువులైనాయ్. ఆశ్చర్యానందోద్భవాలతో హృదయకవాటం తెరుచుకునే టప్పటికి కంళ్ళుగూడా విప్పారినాయ్. ఆమె ఆనందాన్ని భరించేస్థితిలోలేదు. అమాంతంవణికి కంళ్ళుమూసుకుంది.

"కమలం! నాకూ అభిప్రాయముండబట్టి సరిపోయింది. కాని, నేనునిరాకరించినట్లయితే నీప్రతిజ్ఞ యేమయ్యేది!" అన్నాడుజాలిగా. తనకింకా నోటమాట తెమలడంలేదు. ఏదో మింగుతున్నట్లుగామింగి, చేయిచాపి, దగ్గరలో కనిపించే సముద్రాన్ని చూపింది.

అతనాక్షణం యెంతసంతోషపడ్డాడో చెప్పడంకష్టం! తనకోసం అంతప్రతిజ్ఞతీసుకొని, ప్రాణత్యాగంకూడా చేస్తానంటున్నవ్యక్తినిచూచి, అతను, తనఅదృష్టాన్నిగురించీ- వ్యక్తిత్వాన్నిగురించీ- ఎంతఆలోచించివుంటాడో, ఎంతఆనందపడి వుంటాడో ఆలోచించండి. ఆమె తనకోసమే ప్రపంచంలో సృష్టింపబడినట్లు గర్వించాడు. కాసేపునిశ్శబ్దంగా కూర్చున్నాక అతనేదో మాట్లాడ్డానికి నోరు తెరిచాడు. కమలం త్తమకంతో, మొగంపైకెత్తి, అర్ధనిమీలితనేత్రాలతోఅతనిముఖంలోకి

చూస్తూవుంది. అతనిముఖంపై తాండవిస్తున్న ప్రేమప్రకాశాన్ని ఆస్వాదిస్తున్నా యామెచూపులాత్రంగా. అతనన్నాడు:—

"బాగాఆలోచించు కమలం! త్వరపడకు. ఇవుడెంతతొందర పడితే అంతగా దుఃఖించాల్సొస్తుందివెనక! కులాంతరవివాహాలిపు డెంతైనా అవశ్యం; ఆదర్శంకూడాను. అయితే, వీటికి ప్రతిఘటన వున్న యీకాలంలో- ఎంతోపట్టుదలగలవారూ, స్థిరబుద్ధిగలవారూ, ఆపనిచెయ్యగలరేగాని, చంచలచిత్తులు చెయ్యలేరు. నిమిషనిమిషా నికీ చిత్తాన్నిమార్చుకొనేవారు చెయ్యలేరు. తాత్కాలికోద్రేకులు బొత్తిగా చెయ్యలేరు. ఆలోచించు."

"నేనెంతో ఆలోచించాను; ఆలోచించకుండా యీనిర్ధారణకు రాలేను."

"ఇంకా ఆలోచించాలి. ఎన్నికష్టాలు వెనకవస్తాయో గమ నించాలి."

"ఒకవేళ కష్టాలంటూవస్తే నేనొక్కతెనే భరించబోవడం లేదు. అట్టికష్టాలకు భాగస్వామినిమాత్రమే అవుతాను. నాకోసం కష్టాలుపడేవ్యక్తియొక్క కష్టాల్ను పంచుకోడంకంటే నాకుసంతోష మిచ్చేది మరేముంది?"

అంటూ సగర్వంగా, సూటిగాచూచింది అతనికండ్లల్లోకి.

అతనుగూడా తృప్తిపడ్డాడు. మళ్ళాఅన్నాడు:—

"సరే, నాతత్వం బాగా తెలిసినతర్వాతగదా నన్ను ప్రేమిం చాలి ? నీకేం తెలిసినట్లు ?"

"తెలుసు! తమతత్వంనాకు తమకంటేబాగానే తెలుసు"

"పోనీ, ముఖ్యమైనవిషయం ఆలోచించావా ?

"అంటే ?"

"తలిదండ్రులవిషయం ?"

"చాలా బాగా"

"వారు నీపైన ఆధారపడేవాళ్ళన్నావు !"

"అవును"

"అటువంటప్పుడు నీవిట్టిసాహసానికి, వారికి విరుద్ధంగా పూనుకోగూడదు. వాళ్ళమనసునొప్పించకు. నిన్ను నమ్ముకున్నవాళ్ళమనసు నొప్పించడంమంచిదిగాదు"

"వాళ్ళమనసు నేనేమీకావాలని నొప్పించను. నావివాహానికి వాళ్ళిష్టపడి తేసరి! లేకపో తేపోనీ! వాళ్ళమనసు వాళ్ళుకష్టపెట్టుకుంటూ వుంటే నేనేంచేసేది ?"

"అయితే వాళ్ళనట్లా వదిలేస్తావా ?

"అంతస్థితికొస్తే ఆదర్శంకోసం వదిలేస్తా"

ఆయన సంతోషపడ్డాడు. ఎందుకంటే తలిదండ్రుల్ను వదిలేస్తున్నదనికాదు. ఒకఆదర్శాన్ని ఆచరించడంలో తనమాదిరే, యెవర్నీలెక్కించకుండా, ప్రాణాల్నిగూడా యిచ్చేత్యాగం ఆమెలో కనిపించినందుకు. తనకు తగినసహధర్మచారిణిని ప్రసాదించినందుకు, భగవంతుణ్ణి మనసులో పొగుడుకున్నాడు, ఆమెత్యాగశీలానికి మురిసిపోతూ.

"అంతేకమలం! ఆదర్శంకోసం, సత్యంకోసం, వాటిని ప్రతిష్ఠించడంకోసం. తద్వ్యతిరేకులెవరన్నావుంటే వదలబడవలసిందే" అన్నాడు.

ఆమెఆనందం చెప్పశక్యంకాదిపుడు. ఆమె యేస్వర్గసింహాసనంపైనో కూర్చున్నట్లుందిపుడు. కలుషితమైవున్న యింతప్రపంచం తన మనసుకేరాలేదు. అంతా ఆదర్శప్రపంచంలో, తానూతనప్రియుడే పాలక, పాలితులైనట్లుగాకూర్చుంది. ఆభావావేశంలో ఏమేమో చెప్పింది ప్రియుడికి:— తనకున్నఆదర్శాలగురించీ — గాంధీజీఆశయా

లకు తానెట్లా దాసోహంఅని నాటినాచరించాలని యిదివర కేవిధంగా దీక్షవహించిందీ - తానపుడపుడూ తీసుకుంటూవచ్చిన ప్రతిజ్ఞల గురించీ - సంఘంలోని లోపాలుచూచి దానిసమైక్యత కెట్టికృషి. చేయసంకల్పించుకొన్నదీ - అంతా ఒకగంటసేపు చెప్పింది. తననాన్న పైనగూడా ఎంతఅసహ్యంగా చెప్పాల్నో అంతఅసహ్యంగాచెప్పింది. దానికతను మందలించాడుగూడా.

తర్వాత కమలం యెవర్తోనన్నామాట్లాడనీ - అన్నయ్య దేహ భావాలు వ్యక్తీకరించివుంటాన్లో అవేపలికేది చిలకమాదిరిగా. ఆయ నకూ యీామెకూవున్న తేడాయేమిటంటే-ఆయనఆచరిస్తాడు. ఈమె యెందుకులే శ్రమఅనుకుంటుంది!

ఆ వేసవిలో కొన్నిచిక్కులొచ్చాయామెకు. ఈమెపలుకులూ - మెచ్చుకోడాలూ, మించిపోవడంచూచి పూర్తిగా అనుమానపడ్డాడు వాళ్ళనాన్న. ఇద్దరికీ వాదంసంభవించింది. అతనెవరో రెండుసంబం ధాలుతెచ్చి పెండ్లిచేసుకొమ్మన్నాడు.

"ఇపుడెందుకునాన్నా పెండ్లి ?" అంది.

"ఇపుడుకావాలనిగాదు. నీవెవర్ని చేసుకుంటావో చెప్పితే, ఎపు డైనా చేసుకోవచ్చు."

"ఎపుడో చేసుకోడాని కిపుడే తొందరెందుకు ?"

"తొందరేముందిలే, అయినా చెప్పాలి"

"నాకక్కర్లేదు. నీ నిర్బంధం యెందుకమ్మయ్య?"

"నిర్బంధం లేదులే. పోనీ, నీవే యెవర్ని చేసుకుంటావో చెప్పు. చేస్తాను"

"నిజంగానా? నన్నెన్నుకోమన్నావా?"

"అయితే ఒకమాట. అతడు మన లింగాయితగానేవుండాలి"

"లింగాయితేమిటి మధ్య"

"కాకపోతే! యింకెవర్ని చేసుకుందామనుకున్నావు' కులం గిలం అక్కర్లేదాయేమిటి?"

"కులమేమిటి నాన్నా" అంది పెంకిగా.

వాదం పెరిగింది. అక్కడొక తాడు కనబడగా గట్టిగా రెండు పీకాడు. "ఇంక నీకు చదువూవద్దు, గిదువూవద్దు, చాలించెయ్! చెంబులుతోంగోనే రాత రాసింది లే నీకు" అంటూ లేచి వెళ్ళాడు. ఇటువంటిదే ఏదో ఒకరూపాన, ప్రతిదినమూ సాగుతూనే వుండింది.

కొన్ని దినాలు గడిచాయ్, కాలేజీ తెరిచే గడువు సమీపిస్తూ వుంది. ఈదపా "నీవొక్కతెవే వుండడానికి వీలులేదు; మేంగూడా వస్తాం" అని కూర్చున్నారు తలిదండ్రులు. తండ్రి బలేగడుసుమనిషి! కతబాగా అర్థంచేసుకున్నాడు! ఇక యీ అమ్మాయి వాడితో లేచిపోయి, పెండ్లిచేసుకుంటుందేమో అని బాగా ఊహించాడు. పిల్ల వెంటనేవుండి, వీలుపడినప్పుడుకాస్తా విషగుళికవేస్తూ వానిపైనుండి మనసు మరల్పాలని సంకల్పించుకున్నాడు. "నిన్నువిడిచి మేం వుండగలమా తల్లీ, ఈసంవత్సరం వుండేటప్పటికి మాకత అయిపోయింది. మేమూ నీవెంటేవుండి సంతోషంతో వుంటాం" అన్నారు. ఈపిల్ల హృదయంగూడా కరిగింది. నాకూవ్రాసింది తలిదండ్రులు మద్రాసు వస్తున్నట్లు. అన్నయ్యకు వ్రాసింది. అంతేగాదు, తాను ముందూ వెళ్ళి, ఒక చిన్నయిల్లు చూచిపెట్టాలని కోరింది. ఆ ఆదేశాన్ని శిరసావహించి, నాయుణ్ణి పిలుచుకొని, పాపం, మద్రాసుముందే వెళ్ళి, కాలేజీకి దగ్గరగావుండేటట్లు, మాహాస్టలుకుగూడా దగ్గరగా వుండేటట్లు, ఒకమంచియింటిని, కొద్దిపాటి బాడుగలో యేర్పాటుచేశాడు. తలిదండ్రులతోసహా కమలం ఆగృహంలో ప్రవేశించింది.

చేరినఒకవారంరోజులలో మమ్మలందర్నీ ఆహ్వానించిందింటికి. నేనూ, శాంతీ, మరిద్దరమ్మాయిలూ, అన్నయ్య, నాయుడు, వెళ్ళాం.

కమలం ఎంతో ఆనందంతో, తిరుగుతూవుంది అట్లాయిట్లా. తన గృహం కాకపోయినా, అది తాత్కాలికంగానైనా వారిగృహమే కాబట్టీ - ఆయింట్లో ఆతిథ్య మివ్వటం మొదటిసారిగాబట్టీ - ఆనందం పట్టక, ఎంతోయిదిగా తిరుగుతూవుంది - అంతా తానే స్వహస్తంతో తయారుచేసినట్లుంది - అదివ్వారికే అట్లాయిట్లా తిరుగుతూంటే, దానిపొడుగాటిజడ, నితంబాలపై నాట్యంచేస్తూవుంటే అన్నయ్యచూస్తూ ముసిముసి నవ్వులు నవ్వుకునేవాడు. కానేపట్లో వయ్యారంగా పట్టుకొచ్చిం దందరికీ టిఫిన్. మాకందరికీ కాఫీయిచ్చి- అప్పటికింకా కాఫీ చాలించలేదు మేము - మాకు కాఫీయిచ్చి, అన్నయ్యకుపాలూ, తనకూ పాలు తెచ్చుకొని కూర్చుంది. మహా తృప్తిపడుతూ, గర్వంగా కూర్చొంది దృష్టిని దానిస్థానంలో విసిరేసి; మేం ఆనందంగానే మాట్లాడుకుంటున్నాం. వాళ్ళనాన్న కులాసాగా లేడు. నన్నుగురించి ఎన్నెన్నో తనకూతురు చెప్పినట్లుగాఅని, పైకట్లా పంట్లుయిగిలించి, మళ్ళా ఆలోచిస్తూ కూర్చున్నాడు - మేమంతా తనకూతుర్ని చెడగొట్టే గ్రూపని ఆయన దుఃఖం. ఎప్పుడైతే "ఇతనే నాన్నా మాక్లాసుమేటు, కేశవరావు" అని అన్నదో, అతనికప్పుడే గుండెలలో థఢాల్ మంది.

అన్నయ్య పల్లెటూళ్ళోపుట్టిపెరిగినవాడవటంవల్లా - అందులో పూర్వాచారకుటుంబంలో పుట్టినవాడవటంవల్లా - ప్రస్తుతవిద్యయందంత పట్టుదలలేని తలిదండ్రులవటంవల్లా - కొద్దిపాటి ఆలస్యంగా హైస్కూల్లో చేరాడు. ఇంటరుసీనియర్ చదివేటప్పటికి అతనికి పద్ధెనిమిదిదాటాయి. మనిషి చక్కగా అందంగా వుండేవాడు. కమలానికి బాగా సరిపోతాడు. "ఇక వీణ్ణివొదుల్తుందా యీపిల్ల, అనేవ్యసనం పుట్టిందాతండ్రిలో అతన్నిచూచినప్పటినుండీ. పాపం! మేము మాట్లాడించినపుడంతా తెచ్చిపెట్టుకొన్న చిరునగవుతో మాట్లాడేవాడు. కాస్తయేమరితే మొగమట్లాతిప్పి, మలమలమాడ్చుకుంటూ వుండేవాడు.

అంతకుముందుసంవత్సరం మొదట్లో కమలం యేమేమో చెప్పేది మాకు. తననుగురించీ - తనతండ్రినిగురించీ — తనఆస్తినిగురించీ — చెప్పేది. తనతండ్రి మంచికాంగ్రెసువాదిఅనీ - హరిజనోద్ధారకుడనీ- ఆచరణవాదిఅనీ - అందువల్లనే తానట్లా తయారయిందనీ - బలే బలేచెప్పేది. ఆనాడు తండ్రీబిడ్డా పరస్పరం అన్యోన్యప్రేమతో వుంటూ వచ్చారుగాబట్టి యేమేమో చెప్పింది. పోనుపోనూ తండ్రిపై మమత తగ్గజొచ్చింది. ప్రేమస్థానం మరొకరికి అధీనంకాగా, తండ్రిపైకాస్త ద్వేషంప్రబలింది. ఇరువురిమధ్యవున్న అపార్థాలవల్ల నానాటికీ పెరిగిం దది. అంతకంతకూ అద అతిశయించగా కడపటికి తండ్రి సన్నిధే తనకు నరకమయిపోయింది.

వాళ్ళతండ్రి వూరికెళ్ళాడు. కమలంరమ్మంటే యింటికెళ్ళా డాయన. "గృహంపావనం" అంటూ ప్రబంధకన్యలాగా ఆహ్వానించి వయ్యారంగా చూస్తూ ప్రక్కననిలబడింది. కూర్చోమన్నాడు. అది ఆఅమ్మాయి స్టడీరూం. వాళ్ళనాన్నవుంటే అతన్ని అక్కడికి పోనిచ్చి వుండడు. వాళ్ళమ్మకిట్లాంటివేమీ తెలీవు. ఆమెతో ఏదో చదువు కుంటాంఅనిచెప్పింది. ఆమెపాటికామె పనులుచేసుకుంటూ కూర్చుంది. ఇతన్నిగురించి చాలాచాలా చెప్పిందిగాబట్టి తల్లికి ఇతనంటే సద్భావం వుంది. ఇంగ్లీషులో వీళ్ళసంభాషణ మొదలుపెట్టారు.

"నీవు నాభర్తవేగదూ ?" అంది పంక్లుకాస్తయిగిలించి.

"సత్యరీత్యాఅంతే. లోకంమాత్రంఅనదు."

"అవును. మూర్ఖలోకనికి ఆవివాహముద్ర కనిపిస్తేనే?"

"లోకంఅంతే !"

"అవును. మనసున్నా లేకపోయినా, వివాహం అయిందనిపిస్తే ఆమె వాడిభార్యేఅంటుందిలోకం. నిజంగా ఆమెవాడికిచెందుతుందా?"

"మనసుకలవకపోతే యెప్పటికీ చెందదు. వివాహబంధంచేత యెంతబంధించినా, ఆశరీరంమాత్రమేవాడిది అయితేకావచ్చుగాని, మనసుకాదు. హృదయానికి ఎవడుఅధినాథుడో వాడేభర్త. తాళి కట్టినంతమాత్రానకాదు."

"అయితే తాళివల్ల అధికారమొస్తుందికదూ?"

"అవును. ఈతాళిఅనే కుంటెనవల్ల, తలిదండ్రులు ఆడదానిపై తమకుగలఅధికారాన్ని, వరుడిచేతులలోకి కలిపేస్తారు. ఆబంధం త్వరగా తెంచుకోడానికి వీలుకాదు. అంచేతకూడా అవసరమే. కాబట్టి అటువంటిదొకటి నీకూఅవసరమే"

"చాల్లెద్దూ! ?"

"మొన్న ఒకవిషయం విన్నావా? ఒకయువతీ, ఒకయువకుడూ ప్రేమించుకున్నారు మనలాగే. ఆదర్శప్రేమ అనుకున్నారు. హృదయ బంధంతో వివాహమైందనుకున్నారు. దేవునియెదుట వివాహంఅయిన తర్వాత, మానవమాత్రుడు చూస్తేయెంత, చూడకపోతేయెంత అనుకున్నారు. సర్వసాక్షేసాక్షిగా వుండగా, తర్కంతో జీవించేమానవుడు సాక్షిగాలేకుంటేమాత్ర మెంత" అనుకున్నారు. కొన్నిదినాలు గడిచాయి. వాళ్ళఆదర్శం ఏమయిందో, ప్రేమయేమయిందో! హృదయం యేమయిందో! సర్వసాక్షి యేమయ్యాడో- విడివడ్డారు. ఆనాడు హృదయబంధంతో వివాహం ఆడేనాడెవరూ చూళ్ళేదా సర్వమయుడుతప్ప. ఎవరూచూళ్లేదులెమ్మని సులభంగా తప్పించుకొని, ఏమీచేయనట్లుగా, వేరేవేరే వివాహాలాడారు. ఎవరికీకనబడని సర్వమయుడు ఏమిచేస్తాడు?

అసలు వాడికి వివాహంకాలేదా?"

"ఎందుకుకాలేదు? సత్యంకావాలిమనకు: అదిబ్రహ్మస్వరూపంతో ప్రపంచమంతా నిండివుంది. అదేకర్మసాక్షి. దాన్నుండి తప్ప

కోలేం యేదన్నాచేసి. దానిమొదట వివాహంమాడి తేచాలు! వాళ్ళు వివాహంమాడినట్లే! మానవమాత్రుడు చూడలేదని తృప్తిపడ్డారా? భగవంతునిముందు పెండ్లాడి, మళ్ళా పదిమందిముందు కాలేమటెమ్మనే తృప్తితో- విడివడ్డారా? వారిహృదయాలకు, వారిఅంతరాత్మలకు వారేద్రోహంచేసుకున్నారన్నమాట! ఎంత కష్టం! ఎంతఅవివేకత!"

"అట్లావుంటాయి ఉద్రేకపూరితచేష్టలు! అనాలోచితకార్యాలంతే!"

"ఇప్పుడు వారొకర్నొకరు పెండ్లాడలేదని చూడనిమానవలోకాన్నయితే నమ్మించగలరుగాని, వాళ్ళహృదయాల్ను పరస్పరావలోకనం చేసుకుంటే......"

"ఏమో! రేపునీవ్వూ అట్లాగేచేస్తావేమో! అపుడాసత్యానికీ, ఆహృదయానికీ ప్రాముఖ్యతయిస్తావేమో!" అన్నాడడ్డొచ్చి.

"ఏమిటామాటలు ప్రసన్నం? — ప్రసన్నంఅని సంబోధించడానికి ఆమెకొక్కతెకే తైసెన్నువుంది — ఏమిటామాటలు ప్రసన్నం! పైన తథాస్తుదేవతలుంటాయి వూరుకో! అట్లాంటిఅమంగళాలు పలకకు! నన్నంతదుర్బలునుగా యెందుకుభావిస్తావు?" అన్నది కాస్త భయంగా.

కాసేపయ్యాక మళ్ళాఅన్నాడతను:—

"వేసవిలో మీనాన్న యేమన్నాడు? బాగానేవుంటూవచ్చాడా? లేకపోతే అంతకుముందు మాదిరేనా? నీకుజాబువ్రాద్దామని యెంతో యిదిగా అనుకొనేవాణ్ణి. వ్రాయలేకపోయేవాణ్ణి! అంతమాత్రం స్వతంత్రం లేకపోయిందిమనకు! ఎపుడూ నిన్నుగురించే ఆలోచన. అసలు పిచ్చివాణ్ణయిపోయానంటేనమ్ము."

"వేసవిలో విషయాలన్నీ చెప్పాలంటే రోజులుచాలవుమనకు ప్రతిదినమూ మానాన్నకూ, నాకూ యేదోవొకవిషయమై తగువులాట

ఏదో మొదలవుతుందివాద... కడపటికది కులాలవాదంగా పరిణ మిస్తుంది. అపుడిద్దరికీ వైరం. నన్నతడెంతగా హింసించాడో చెప్పడం కష్టం. ఎన్నిసారులో ఊరికేదుఃఖించేదాన్ని. చచ్చిపోదామనికూడా అనిపించేది. ఒక్కొక్కసారి పారిపోయివచ్చి నీకాళ్ళుపట్టుకొని ఏడ్చి వేయాలనిపించేది. సెలవుల్లో ఒక వేళ నేను పారిపోయి వచ్చివుంటే నీవు స్వీకరించేవాడివేనా?''

''వచ్చేవుంటే తెలిసేదిగా?''

''ఒకవేళ వచ్చాననుకో! మీవాళ్ళనుచూచి, వాళ్ళకోసమై నన్నుతిరస్కరిస్తే.''

''అపుడు నీ పక్కనైనా దూకి చచ్చేదానివని నాకు తెలుసు. అయితే, యెవరో తెలియక, యేదో అంటారని, నిన్ను నిరాకరిస్తా నా? ఒక వేళ అట్లా చేస్తే నా ఆదర్శాన్ని - ఆశయాలనూ, తిరస్కరిం చినట్లేగదూ?''

కమలం హృదయం ఆనందంతో ఊగిసలాడిపోయింది.

''నేనిక వాళ్ళదగ్గర వుండలేనోయ్! నాకది యిల్లుగా వుండటం లేదు. యమలోకం అంటే నమ్ము. ఎన్నిరోజులు అసంతృప్త- సంత ప్త హృదయంతో, నీకోసం, అశ్రులుచాచుతూ, అతనిచేత అశ్రు పగలగొట్టించుకుంటూ వుండేది? మనం తొందరపడి వివాహం చేసుకో వాల్సిందే-నాకష్టాలు త్వరగా అంతరించేటట్లు చూడు. లేకపోతే, మానాయన ఒక హంతకుడికంటే తీవ్రంగా కనిపిస్తున్నాడు.''

''నిదానించు కమలం! అంతగా నిరసించక! వాళ్ళ నింకా బెది రేటట్లుచేయక! ఎన్నన్నా నిన్ను కన్నవాళ్ళు! నీకోసం బ్రతుకుతున్న వాళ్ళు! మళ్ళా నీవు ఏ ప్రసంగమూ యెత్తకుండా, అన్నిటికీ వూరికే వుండి, వాళ్ళ పూర్వపు ప్రేమను మళ్ళా పొందడానికి ప్రయత్నించు. అటువంటి హృదయాలను, సానుమార్గంతో సాధ్యమయినంతవరకు మనవైపు తిప్పుకొని, గెల్చి పెండ్లాడితే, గొప్పగాని......''

"చాలు ప్రసన్నం! అనుభవిస్తే నీకు తెలుస్తుంది. మానాన్న కత నీకేం దెలుసు?"

"కావచ్చు. అనుభవం లేకుండా నేనుమాత్రం చెప్పడంలేదు. నీకు చెప్పలేదుగాని, మన కత యావత్తూ మాయింట్లో తెలిసింది. అంతా గోలగోలయింది! నే నబద్ధం యెట్లా చెప్తాను? నిజమేనన్నా. ఇక చెప్పశక్యంకాదు! వంశాధిక్యాన్ని నాశంచేస్తున్నాననీ-డబ్బంతా నాశంచేస్తున్నాననీ - ఒకటేమిటి? ఎన్నెన్నో - ఎంతమందో...... అదంతా యెందుకులే యిపుడు? నీవన్నట్లు మీనాన్నేగాదు. అందరి నాన్నలూ అంతే. తమ అభిరుచికి భిన్నంగా బిడ్డలుప్రవర్తిస్తే వాళ్ళు ఓర్చుకోరు. ఆయెదిరించడం, యెంతధర్మకార్యానికైనా - యెంత లోకకల్యాణానికైనా - దాన్నిగురించి ఆలోచించకుండానే - కుల మర్యాదలనీ - వంశగౌరవాలనీ - అడ్డుపడతారు.! నీవన్నట్లు రాక్షసులుగాగూడా ప్రవర్తిస్తారు."

"అందరినాన్నలవంటి వాడుగాదు మానాన్న"

"కాక యెందుకుపోతాడు?"

"ఇన్నెందుకు? నన్నుకష్టపెట్టడం తల్చుకుంటే వాళ్ళు నాతలిదండ్రులే కాదనిపిస్తుంది! అయినా తలిదండ్రులెవరు? అంతా నిమిత్తమాత్రులు!"

"ఇప్పటి రాజకీయవేత్తలు సాంఘిక సమత్వాన్ని గురించి లెక్చర్లు తెగవాగేసినట్లుగా - నీవూ వేదాంతాన్నిగురించి మాట్లాడవచ్చుగాని - అనుష్ఠాన వేదాంతంకావాలిపుడు మనకు"

"ఇందులో అనుష్ఠానంకాకపోయిందేమిటి? నేనువాళ్ళగురించి అంతగా బాధపడటం లేదిపుడు! నే నింకెవరన్నా దంపతులకు పుట్టివుంటే వాళ్ళగురించే బాధపడేదాన్నిగా!

అపుడు వీరు నాకెవరో అవుతారుగా! అంతే! ఎవరైనాఅంతే! ఆప్రాపంచికవాసన అట్లా అనిపిస్తుంది.

అన్నయ్య యేమీ మాట్లాడలేదు. ఊరికే కూర్చున్నాడాలోచిస్తూ. అవన్నీ తనభావాలే - ఇంతకుముందంతా మేం కలుసుకున్నపుడంతా యిట్లాంటివే మాట్లాడేవాడు! ఆయన నిజంగా అప్పటికే హృదయాన్ని స్వాధీనంచేసుకున్నాడు! మాతరగతే అయినప్పటికీ, మాకంటే యెన్నో పుస్తకాలెక్కువచదివి, యెంతో జ్ఞానాన్ని ఆర్జించాడు. మాకంటే వయసులోగూడ పెద్దవాడు! మగవాడు గాబట్టి - ఎక్కడతిరగడానికైనా తనకు ఫ్రీలైసెన్సు వుందిగాబట్టి - ఎక్కడ యేంజరుగుతున్నా వెళ్ళేవాడు. రాజకీయవేత్తలని చెప్పుకొనే వారితోనూ, సాంఘికవేత్తలమని చెప్పుకొనేవారితోనూ సంపర్కం పెట్టుకొని, వారివెంటతిరిగి, నేర్చుకోవలసినవివుంటే నేర్చుకొని, లోపాలువుంటే జాగ్రతగా జ్ఞాపకంపెట్టుకొనేవాడు. మద్రాసులో ఎవరెవరో, యెన్నెన్నివిషయాలగురించో మాట్లాడినపుడంతా- తాను, నాయుడితోసహా హాజరయ్యేవాడు. జ్ఞానపిపాస ఆయనకున్నట్లు ఎవరికీ లేదనిచెప్పగలను. ఇట్లా ప్రత్యక్షానుభవాన్నిగూడా గడించాడు. తాను కాలేజీకి రాకముందే నాలుగేండ్లు అదేఆహారంగా జ్ఞానంకోసం తపస్సుచేశాడంటే- అహర్నిశాదులూ చదివి, ఆలోచించి- జ్ఞానాన్ని సంపాదించుకున్నాడంటే- మాకంటే- యెంతవున్నతదశలో వుండాలో ఆలోచించండి! ఆయన మాకు యేమేమోవిషయాలు చెప్పేవాడు. అవివింటూంటే, మాకుపుస్తకాల్లో చదివినట్లుండేది. అవన్నీ అతనికి అనుభవాలు! మాకు కేవలం కొత్తమాటలు! అంతేతేడా!

ఆమెనుగురించీ, ఆమెధైర్యాన్నిగురించీ చాలాపొగిడేవాడు. వారివివాహంవిషయాలు నాతోమాత్రమే ముచ్చటించేవాడు. ఇతర్లెవరూ అర్థాలుగా తోచలేదిద్దరికీ. ఎందుకంటే, అప్పటికే నేను వివా

హితను. వివాహంఅయిన రెండవసంవత్సరమే కాలేజీకివచ్చాను. ఎన్నెన్నో నాతో మాట్లాడేవాడు. నేనంటే ఆయనకెంత దయా, వాత్సల్యమో, నేనునిర్వచించలేను. కమలంగూడా నన్ను బాధ పెట్టేది తనవిషయాలతో. వారివివాహావిషయం, స్వవిషయంకంటే ఎక్కువయిపోయిందినాకు. దాన్నిగురించి నేను తీవ్రంగా యోజింప మొదలుపెట్టాను. ఒక్కొక్కనాడు గుచ్చేది తండ్రివిషయంచెప్పి అమితంగా.

"కాంగ్రెసువ్యక్తి అంటూ - హరిజనసేవకుడంటూ - అతనే ఆప్రకారంగా ప్రవర్తిస్తున్నాడా ?" అని నేనంటే, అన్నయ్యన్నాడు:-

"కాంగ్రెసుకావచ్చమ్మా ! హృదయం కావాలిగదూ! ఇపుడే కాంగ్రెసువాది సరిగాప్రవర్తిస్తున్నాడో చెప్పు! వాళ్ళే వాళ్ళఆదర్శాలను ఆచరణలోపెట్టివుంటే - సంఘం కొన్నిదశాబ్దాలక్రిందటే బాగుపడేది. ఇంతపరియత్నం అవసరంలేకపోయేది ! ప్లాటుఫారంయెక్కి, గాంధీజీపేరుచెప్పి, పలుకుబడికోసం ఉపన్యాసాలు దంచేస్తారు. ఆచరణ విషయంవచ్చేటప్పటికి యథాప్రకారం. తనయింట్లోతనకొడుకో - తన కూతురో, కులాంతరవివాహంఅంటే, — తనయింట్లో హరిజనుడు ప్రవేశిస్తే - అపుడు తెలుస్తుంది వారికత ! పూర్వపుసిద్ధాంతాల కెంత విరుద్ధంగా ప్రవర్తిస్తారో అపుడుచూడాలి ! ఇన్నెందుకు ? ఖద్దరు గుడ్డలువేసుకొనేసిద్ధాంతం వారివరకే. యింట్లోఆడవాళ్లు, బిడ్డల వరకూ వ్యాపించదది. వాళ్ళకంతా మంచిమిల్లుసరుకు ! యింతే యెవరుగూడా ? అంతా స్వార్థం ! కుటిలం!" అన్నాడు.

కమలం చెప్పేవిషయాలు హృదయవిదారకంగా వుండేవి. ఒక్కొక్కనాడు నేదూకిచస్తాననేది. అదేవిషయం తనతోనూఅనేది. తాను బహుబాధపడేవాడు. నేనూబాధపడేదాన్ని. తానూబాధపడేది! ఇపుడెవరైతేమాత్రం చేసేదేమిటి ? ఎవరోఒకరన్నా సంపా

దించేవారయితే పారిపోయి రిజిష్టరువివాహమన్నా చేసుకోవచ్చు మొదట. అసలు రిజిష్టరువివాహం చేసుకోవాలి ముందూ అని కొన్ని నాళ్ళు యేడిపించింది కమలం! తీవ్రంగా ఆలోచించిఆలోచించి, కాస్తా ఆగాలి అనేనిర్ధారణకువచ్చాం.

ఏదైనా కర్చుకుకావలిస్తే కమలం నాదగ్గరసిగ్గుపడకుండా తీసి కొనేది. మాలో ఆభేదాలు ఏకోశానాలేవు. అన్నయ్యదగ్గర తీసు కోడం మామూలే. అతనసేవాడు:—

"కమలం! నువ్వేమిా న్యూనతభావించకుండా, కావలసి నప్పుడు అడిగి తీసుకుంటూవుండు! భర్తదగ్గిర న్యూనతెందుకు?" అని.

"భరించేవాడుగాభర్త! కాబట్టి నన్నుభరించాలి" అని నవ్వేది. అన్నయ్య స్కాలర్‌షిప్‌డబ్బుగూడా వాళ్ళనాన్న కేయిచ్చేది.

"తర్వాత అతనిబాకీ చెల్లించవచ్చులేనాన్నా" అనేది. అతను గొప్పఅభిమాని. ఇటువంటి సందిగ్ధబాంధవ్యం అతనికిరుచించ లేదసలు! అందులో యిల్లాంటివంటే బొత్తిగాగిట్టదు. మరిచేసేదేముంది? విధి లేక సరేలెమ్మనేవాడు! ఆనాడు జీవితంగడపటం మద్రాసులో యెంత చౌకఅయినా, ఆకుటుంబానికి నలభైరూపాయలన్నా కావలసొచ్చేవి. నికరాదాయం ఇరవైరూపాయలు! కమలానికి కొన్నికొన్ని అవస రాలే లభించేవిగావు. అన్నయ్యపాపం, నన్నడిగేవాడు "తనకేమి కావాలో బాగాతెలుసుకోమ్మని. నాచేతికి డబ్బుగూడా యిచ్చేవాడు కాస్త తనగుడ్డలకూ మరేదేనికైనా కర్చుపెట్టమని. ఒక్కొక్కప్పుడు నాచేతివి యిచ్చేదాన్ని. మరొకప్పుడు నీభర్తయిచ్చాడు పుచ్చుకో అనేదాన్ని. తాను మామూలుగానే తీసికొనేది. సాధారణంగా సంసారనిర్వహణకోసం భర్తనడిగి తీసుకున్నట్లుగా తీసికొనేదామె. నేను తర్వాత తెలుసుకొన్నాను నాయుడిద్వారా:—

"వాళ్ళిద్దరూ టిఫిన్ తినటం బొత్తిగామానుకున్నారట! కూరలు గూడా ఒకట్లో, అర్లో, చేసుకొనేవారట! గుడ్డలుగూడా చాలవరకూ వాళ్ళేవుతుక్కొనేవారట! సినిమాలు, డ్రామాలు కట్టిపారేశారట! దూరంయెక్కువై తేగాని, బస్సులు ట్రాములూ ఎక్కేదిలేదట! రోజూ కాలేజీకి రెండుమైళ్ళూనడిచేవెళ్ళేవారట! పైవాటికయ్యే డబ్బంతా యెక్కువభాగం కమలంకోసమే వెచ్చించేవారట!" ఈ విషయం తర్వాత రెండేండ్లకు నాయుడుచెప్పాడు. అప్పటికి కమలం కాస్తమారింది. ఆనాడు నేనెంతో దుఃఖించాను. ఇట్లా అనుకొనే దాన్ని:— "ఒకప్రేమజీవి తనప్రియురాలికోసం యెన్నిపాట్లు పడతాడు! పాపం! ఫలించకపోతే......" అట్లా ఊహించేదాన్ని.

అప్పట్లో కమలం యెంతమంచిదనుకున్నారు? దానిహృదయం నిష్కలంకమైనదర్పణంవంటిది. కల్లా, కపటంలేనిది! తిరిగీ అతన్ని యెంతగాప్రేమించిందంటే – అతనికి తలనొప్పివచ్చి కాలేజీకిరాలేదంటే యేడుస్తూకూర్చొనేది. ఒకనాడు అన్నయ్యకు కొద్దిగా జ్వరంవచ్చిందని కాలేజీకిరాలేదు.ఆదుర్దాగా నాయుణ్ణడిగింది."కొద్దిగా జ్వరంగావుందంతే" అన్నాడు.

"నాయుడేం, అంత తేలిగ్గాచెప్పుతాడే!" అందినాతో బెంగగా. మరునాడుగూడా కాలేజీకిరాలేదాయన!

"ఏదోకాస్త వేడిగావుందిలే" అని చప్పరించాడు నాయుడు. నేను వింటూనేవున్నా.

"జ్వరమంటే అంత తేలికెందుకండీ" అనికోప్పడింది. తర్వాత నన్నేడ్పించింది చూడాలిరమ్మని. నేను దాంతోకలిసి వెళ్ళినంతవరకూ యిక్కడున్నకాలు అక్కడ పెట్టనీలేదు.

ఒకముఖ్యవిషయం మరిచాను. తాను వున్నయింటిపొరుగున ఒకడుండేవాడు. ఆ అబ్బాయి మరొక కాలేజీలో చదువుతున్నాడు.

తొలిసంవత్సరాంతంలో వివిధకళాశాలల వక్తృత్వపోటీలో కమలం గూడా పాల్గొంది. ఆసమయంలో ఆ అబ్బాయిచూచాడట! తిన్నగా పరిచయం చేసుకున్నాడు. అంతకంతకూ యింటికేరాసాగాడు. వచ్చి యేదేదో మాట్లాడేవాడు. మనకమలంగూడా వాడు ఊకొడుతూ వుంటే ఏదేదో నేర్చుకొన్న ఆదర్శాలగురించి మాట్లాడేది. అన్నిటకీ బాగా తాళంవేసేవాడు! ఈమెదానికి తృప్తిపడేది. కులాంతరవివాహ విషయాలొస్తే వాడు మరీబాగా తాళంవేసేవాడు. ఇది మరీ ఉబ్బి పోయేది తానొక హీరోయిన్ కాబోతున్నట్లుగా. స్నేహం యెక్కు వైనకొద్దీ "అన్నయ్యా" అనేదివాణ్ణి. నక్కవినయాలు చూపేవాడు బాగా. అది వాళ్ళనాన్నకునచ్చేది. వాళ్ళింటికి రోజూరమ్మని ఆహ్వా నించేవాడు. ఆ అబ్బాయిదిగూడా ఆవూరుగాదు. చదువుకోసంవచ్చిన సంసారమేఅది. ఒకనాడువెళ్ళింది. బాగామర్యాదచేశారు. ఇంట్లో వుండే వాళ్ళఅత్త బాగాచూచింది. తర్వాత అప్పుడప్పుడూ వెళ్ళేది కమలం. వాడప్పుడప్పుడూప్రేమవిషయాలు మాట్లాడేవాడు. తనకాదృష్టే లేదు కాబట్టి అనుమానించలేదు కమలం. పైగాపాల్గొంటూవచ్చింది చర్చలో. ఆచేష్టవాడికి కాస్త ప్రోత్సాహంయిచ్చింది. ఈమె గుణ గణాలను వర్ణిస్తూ "నేను పొగడుతున్నానని అనుకోకండి - ఉన్న విషయాలు చెప్పకపోతే బాగుండదు" అని పొగిడేసేవాడు. పొగుడు తూవుంటే మానవులు సంతోషపడక తిడతారా? ఇదిగూడా సంతోష పడేది. ఇట్లాకొన్ని రోజులు గడిచాయి. ఒకనాడు సంభాషణాక్ర మంలో ఏదో చూచాయగా తనవలపును చొనిపాడు మాటలలో. కొద్దిగా అనుమానించింది గాని ఉపేక్షించింది యేమోలే అనుకొని, వాడట్టి విషయాలు మాట్లాడేటప్పుడంతా, ప్రసక్తి వున్నా లేకున్నా 'అన్నయ్యా' అనేపదం వాడుతూనే వుండేది - మరికొన్ని రోజులిట్లా గడిచాయి. ఈమెకుగూడా కాస్త మనసున్నట్లుంది అనుకున్నాడు వాడు.

"అన్నా, చెల్లి, అని లోకదృష్టిలో సంఘంకోసం, అనుకుంటే మాత్రం, హృదయాలు కలిస్తే పెండ్లెందుకు చేసుకోగూడదు?" అన్నాడొకనాడు. అది ఏదో ఒకరివిషయంవచ్చి దాన్ని సమర్థిస్తూ డొంక తిరుగుడుగాఅన్నాడు. తనహృదయానికి తానేకేటట్లన్నాడని ఆమెకూ తెలుసు! అయితే దాన్నిగురించి యేమనడానికీవీల్లేదు. ఎందుకంటే ప్రత్యక్షంగా అనలేదుగనుక. ఆమె దానిపైన యేమీమాట్లాడలేదు. అయితే "అదెట్లాఅవుతుంది" అనిమాత్రంఅంది. అని, ఆనాటికిలేచి వెళ్ళిపోయింది. వాడెందుకనుకున్నాడోగాని, నిజంగా యీ అమ్మాయికి తనపైన ప్రేమవుందనుకున్నాడు. అప్పట్నుండీ, యెప్పుడైనా, ఏదైనా చిన్నపని చెయ్యాలని అడిగితే,

"ప్రియమైనవారికోసం ఏంచెయ్యమంటే చెయ్యను?" అనే వాడట! అప్పటికి బాగా తెలిసిందమ్మాయిగారికి వాణ్ణిమందలించాలని. అయితే త్వరపడలేదు. వాడుమాత్రం తనధోరణిలో మళ్ళా ఒకనాడన్నాడు:—

"మనం వివాహమాడితే బాగుంటుంది. నే నేవుద్యోగంలో చేర్తేబాగుంటుందో చెప్పు! నీఅభిప్రాయంప్రకారం నడుచుకుంటాను" అని.

అప్పటికీ యీామె మందలించలేదు. మొదట్నుండీ దీనికి బలే మొగమోటమి: ఎంతచిన్నమాటంటే యెంతనొచ్చుకుంటారో అనుకోనేరకం! ఊరికే వైరుధ్యంవస్తుందేమో అనేభయం! ఇన్నాళ్ళూ అంతగా స్నేహంగా వున్నాంగదా, అమాంతంగా దెబ్బలాడితే యెట్లా? అని కాస్తవూరుకుంది. ఇట్లావుండగా వాడొకనాడింకా ఘోరమైనపనిచేశాడు.

'ఏదోమాట్లాడాలి' అని ఈయమ్మాయినిరమ్మని చెప్పంపించాడు. వచ్చింది. యెవరూయింట్లోలేరు. తలుపులుమాత్రం తెరిచి

వున్నాయి. లోపలికొచ్చింది. కేకేసింది. లోపలపలికాడు. కాస్త బయటికొచ్చి, కాస్తనీళ్లియిస్తారా అన్నాడు, లోపల యేమోపని చేస్తావుండివచ్చినవాడిమాదిరిగా. వాడిముఖం యెందుకో గాభరాగా కనిపించిందటప్పుడు! ఈమె అనుమానించిందికాని, ధైర్యశాలిగాబట్టి, యేముందిలేయిందులో అని నీళ్ళుతీసుకపోయింది. లోపలిగదిలోకి తీసుకపోయింది. నీళ్ళుతీసుకుంటాడా చెయ్యిత్తాకాడట! రెండుచేతులు మాత్రం చాచాడట! తటాలున చేతులులాక్కొందిట! బయటికి పరుగెత్తుతూవుందట!

"ఉండండి ఉండండి. కాస్తమాట్లాడాలి. భయపడ్తారెందుకు?" అన్నాడట. అంతటితో పరుగెత్తాల్సింది. బయటఅరుగుపై కూర్చొంది బుద్ధిచెప్పాలనియోజిస్తూ. వాడూవచ్చాడింతలో. ఏదోమాట్లాడాడు. తానూ కొన్నివిషయాలు మాట్లాడింది. సమయంరానిచ్చి, నిక్కచ్చిగాఅందిట:—

"అట్లామాట్లాడకు. సరిగ్గాప్రవర్తించడంనేర్చుకో. నేను ఒకాయన్ను చేసుకుంటున్నా. నాక్లాసుమేటును. నీకంటె యెన్నోలక్షలరెట్లు మేలుగలభర్తను నేచేసుకోబోతూవుంటే, నీవిట్లా నీచంగా ప్రవర్తిస్తావెందుకు" అంటూ యేంమాట్లాడుతున్నదో తెలీకుండా మాట్లాడి, బిరబిరావచ్చిందట. వస్తూవుంటె వాడన్నాడట:—

"తప్పించుకున్నావ్ లే - రక్షించావుగూడా"

ఏడుస్తూ, భయపడుతూ, నవ్వుస్తూ ఆవిషయమంతా చెప్పింది నాకు. నేనుఓదార్చిఅన్నాను:—

"ఎంత తెలివితక్కువదానివే! వాడువదలంగా సరిపోయింది. ఆయింట్లో నిన్నుబలాత్కరించి, యిష్టపడకపోతే చంపేస్తేనో" అని.

"లక్షణంగావుండేది" అంది మురిపెంగా మందహాసంచేస్తూ.

మరునాడు అన్నయ్య వాళ్ళింటికెళ్ళాడు. అప్పటికే అతని కీవిషయం తెలిసింది నాయుడివల్ల. ఇతన్నిచూడగానే కండ్లనిండుకూ

నీళ్లు పెట్టి కతంతా మళ్ళా చెప్పి, 'క్షమించవూ' అంటూ కాళ్ళపై బడింది. "దీంట్లో యేముంది! నీపొరపాటు నీవే తెలుసుకున్నావుగా? యింకేం" అన్నాడుతాను. కమలం అంటే తనహృదయంలో యెంత గౌరవస్థానాన్ని ఆక్రమించిందో తర్వాత అన్నయ్య నాతో మాట్లాడినమాటలే తార్కాణం.

వాళ్ళఅన్యోన్యప్రేమ ఆదినాలలో అనుభవజ్ఞులు ఊహించి కనుక్కోవాల్సిందేగాని, చెప్పడంకష్టం! ఒకర్ని చూడలేకపోతే ఒకరుండేవారుగాదు. శనివారం, ఆదివారంవొస్తే, కనీసం ఒకసారయినా ఆమెయింటికివెళ్ళేవాడు. ఎప్పుడుగూడా, ఏక్షణంలోగూడా, అతని హృదయంలో ఆమెఛాయ స్థిరమయ్యేవుంటుంది. ఈమెకూ వేరే పని లేదన్నట్లుగా అతనిమూర్తి నే ధ్యానిస్తావుంది. ఇదివాళ్ళచదువులపై బాగాదెబ్బకొట్టింది. చదువుకొనేకాలంలో విద్యార్థులు ప్రేమవ్యాపారంలోదిగారో – అంతటితో ఆఖరు. అంటే, యెట్లాగో కష్టపడి ప్యాసుకావచ్చు. సమగ్రజ్ఞానం ఆర్జించలేరు. ఏకాగ్రత చెడిపోయిందంటే, చదువుసరిగారాదు. ప్రేమవ్యాపారం ఏకాగ్రతను అన్యాయం చేస్తుంది. వాళ్ళిద్దరూ దానివల్ల నాశనమయ్యారని అననుగాని, ఎంతోసునిశితబుద్ధిగలవాళ్ళను మందరాశిచేసిందని అంటాను. మందరాశిఅంటే, మామూలు మందబుద్ధులని అనుకోవద్దు. ఇంతకూ చెప్పవచ్చేదేమిటంటే ఏకాగ్రత చెడిందని! ద్వ్యవధానం ప్రవేశించింది. బుద్ధిని రెండువిషయాలపై కేంద్రీకరించవలసివచ్చింది.

ఇట్లా జరిగాయి కొన్నిదినాలు. మాకు పరీక్షలయ్యాయి. అందరమూ బాగానే వ్రాశాము. మేమందరమూ ఫస్టుక్లాసు వస్తుందనుకున్నాం. 'నాకేమీా రాదని' కమలం గోలపెట్టింది.

మేమిక బయలుదేరాలి. ఇదొక ప్రత్యేకఘట్టం. మాజీవితాంతం వరకూ ఆఘట్టం మరుపురాదు. దానికి మాజీవితంలో ఒకవిశిష్ట

స్థానముంది. ఒకరొన్నొకరు విడవాల్సొస్తుందే అనే బెంగ బయలు దేరింది మా హృదయాల్లో. కొన్ని దినాలు జరిపేశాం ప్రయాణాన్నట్లా. కడపటికి యేడవనాడు బయలుదేరాం. నేనూ, శాంతీ, అన్నయ్యా, నాయుడూ బయలుదేరాం. కమలం యింకా నిదానంగా బయలు దేర్తుంతి తలిదండ్రులతో. అందరమూ స్టేషను కొచ్చాం. కమలం వీడ్కోల్పడాని కొచ్చింది. వాళ్ళ నాన్నగూడా వచ్చాడు వెంట. ఆనాడు జాగ్రతగా వుండాలనే వచ్చాడు, కూతురు పారిపోతుందనేమో! కమలం కతచూస్తే మాకంతా దుఃఖం వచ్చింది. అంతకుముందు పరీక్ష లయినప్పట్నుండీ యేడుస్తూ కూర్చుంది. అందరమూ యెంతో ఓదా ర్చాము. అన్నయ్యగూడా తన విషాదహృదయంతో ఓదారుస్తూనే వున్నాడు. ఆనాడు స్టేషనులో కమలం యెంతగా యేడ్చిందో చెప్పటం కష్టం. ప్రక్కన మొగం నల్లగా బెట్టుకొని నిలబడివున్నాడు వాళ్ళ నాన్న. ఇతర ప్రయాణీకులూ వున్నారు. కాలేజీపిల్లవాళ్ళూవున్నారు. చూస్తూనేవుంది. తన హృదయాన్ని మించి, స్వాధీనంగాకుండా పొర్లు కొచ్చే సంతాపతరంగాలు బయటపడందే ఆగలేదు. అంతయేడుపు, అంత ఉద్ధృతంగా వుంటే చూడడం అదే ప్రథమం! అంతగా యేడ్చింది- అదీ ఆనాటి కమలం—

మా బండి కదలడానికి "ఝుప్" అన్నది. మా గుండెలు ధఢాల్ మన్నా యెందుకో! హృదయాలు భారంగా - గాఢ రాగా వున్నాయి. బండితోపాటు మేమూ పోతున్నాం. మా మనసులు వెన క్కి పరుగెత్తుతున్నాయ్. కమలాన్ని చూస్తూ పోతున్నాం. అదికూడా నిర్జీవంగా, నిలబడి కాసేపటికి కదిలింది శరీరాన్ని మరలించుకొని. ఆ సెలవుల్లో మేం వ్రాసుకున్న జాబులు యెంత కవిత్వాన్ని నింపుకున్నా యో యెవరికి తెలుసు?

అదే వేసవిలో అన్నయ్య కెన్ని చిక్కులొచ్చాయో వర్ణనాతీతం. తాను ఆచారాలు పాటించడని ఆపల్లెలో అందరికీ అదొక తేలికభావం! మళ్ళా మర్యాదా వుంది. ఇంట్లో తన చేష్టలవల్ల అంతప్రేమ లేకుండా చేసుకున్నాడు. పైగా వివాహవిషయంలో, జందెం విషయంలో, ఇట్లాంటి వింకా యెన్నిట్లోనో చిక్కులొచ్చాయి. అసాంఘిక విప్లవ పురుషుణ్ణి. అపార్థం చేసుకున్నారందరూ. తనశక్తి వాళ్ళకేం తెలుస్తుంది!

ఎంతజేసినా, వాళ్ళకుపిల్లవాడులాగా నే కనిపిస్తాడుగాని, ఇంత వ్యక్తిఅని వాళ్ళకెట్లా తెలుస్తుంది? తననెంతగా బాధించారో తెలీదు. తాను "ఫలానాపిల్లను తప్పకచేసుకుంటాను. కులంలోమాత్రం చేసుకోను." అని కచ్చితంగా చెప్పాడు. వాళ్లుమళ్ళాకాస్తతగ్గి. కడపటికి బ్రాహ్మణుల్లో యేశాఖఅయినా చేసుకోకావలిస్తేఅన్నారు. కడకు నియోగులపిల్లను చేసుకోడానికిగూడా వాళ్ళుఒప్పుకోరు. వాళ్ళు బ్రాహ్మలుకాదనే వారిఛాందసం! అతనెట్లాగూ హృదయం మార్చుకోడని తెలుసు. అథవా మారితే, అసలుపిల్లనేవదిలి, ఇంకొకశాఖకు మారినవాడు, తనశాఖలోనే చేసుకోకపోతాడా పట్టుపడితే, అనేభావన వాళ్ళలోలేకపోలేదు. ఎన్నోసంబంధాలిదివరకంతా, రాగా, పోగా, ఆ వేసవిలోవచ్చిన ఒకసంబంధంలో అందరూ ఏకంగాపట్టుపట్టారు. పిల్లవకటేనట సంతానం. ఆస్తిబాగా నేవుందట! అంతాతనదే అవుతుంది. పిల్ల మొద్దుగావున్నా చింతలేదు. ఇన్నికారణాలవల్ల పట్టిపట్టే పట్టేశారు. ఇట్లాంటిఆస్తులెన్నయితే, మాకమలానికి సాటిఅనుకున్నాడాయన. అవన్నీ నాకువ్రాశాడు. నాకుచెప్పనివిషయమంటూ యేమీ లేదిప్పటికి. ఇంట్లోఇతను నిరాకరించినందువల్ల చాలాకోపంవచ్చి నానా దుర్భాషలాడారు. కడపటికి వాళ్ళేయిల్లువిడిచిపొమ్మన్నారు అంతే! కట్టుగుడ్డలతో, కోటచేరాను.

టంగ్, టంగ్ మని పదికొట్టింది గడియారం. శాంతం కొద్దిగా తూగుతూవుంది. కాంతానికిగూడా ఉత్సాహంతగ్గిపోతూవుంది. ఇక వచ్చేవన్నీ విషాదవిషయాలవటంవల్ల ఆమె అంతఉత్సాహంగాలేదు. "ఇక పడుకుందామా" అంది కాంతం.

"నో, నో. ఇంకాపడుకోడమేమిటి? అదేదోముగించండి" అంది అనసు.

"మీకు నిద్రవస్తుందేమో!"

"మాకీనాడు నిద్రరాదని చెప్పాంగా!"

కాంతం మళ్ళాసాగించింది:

"పరిస్థితులు కాస్తమారాయి! కాలంచాలా విచిత్రమైన వస్తువు. అదిఎప్పుడూ మారుతూవుంటుంది. దాంతోపాటు మానవులు మారుతారు. అనుగుణంగా, అలవాట్లూ, అభిరుచులూ మారుతాయి. ఈనాడు మనం పొందినగౌరవం రేపుపొందుతామని గ్యారంటీ లేదు. ఈనాడుప్రేమించినవ్యక్తి అదే ఉద్ధృతంతో రేపుప్రేమిస్తాడని చెప్పడంకష్టం! ఈస్వల్పకాలంలోనే మానవుని చిత్తవృత్తి ఎంతో పరిణామాన్నిపొందుతుంద. దానికిచుట్టుపట్లవున్న వాతావరణ ప్రాబల్యం ముఖ్యకారణం– వీటన్నిటివెనుకా, వ్యక్తియొక్క హృదయ సంస్కారంగూడా కారణభూతమైవుంటుంది.

మళ్ళాకాలేజీలు తెరిచేటప్పటికల్లా యెక్కడి వాళ్ళక్కడ చీలిపోయాం. అన్నయ్య విషయం మీకు తెలిసిందే! తర్వాతేం జరిగిందీ మీకు కొంచెం కొంచెం తెలుసు. చాలావిషయాలు తెలీవనుకుంటాను నారాయణగారికితప్ప. అందులో అతనికిగూడా యీముఖ్య విషయం తెలియదు. నేను మద్రాసులోనే బి. యస్. సి. ఆనర్సు చదవడానికి వెళ్లాను. శాంతం, కమల, అనంతపురంలోచేరారు. నాయుడుగూడా మద్రాసులో చేరాడు. ఆకొత్తలో మా ఉత్తర

ప్రత్యుత్తరాల్లో పరస్పరాకర్షణ ఉద్ధృతం ఇంతా అని చెప్పడానికిలేదు. అది పోనుపోనూ తగ్గుముఖంపట్టింది. కాలమహిమంటే అదే. కొత్త మిత్రులొచ్చి అస్థానాల పూరించడంవల్లగూడా కారణంకావచ్చును. అయినా పాతమిత్రులయెడవుండే మమత తొలగదు. వ్యక్తులతోడి సన్నిహిత సంబంధము, వాతావరణంమార్పు - ఇవిరెండూ మానవ చిత్తప్రవృత్తుల మార్చడంలో అగ్రగణ్యాలు. కమలం ఒక విచిత్ర వాతావరణంలో పడిందిపుడు. ఎక్కువమంది బ్రాహ్మణేతరులూ, వాళ్ళలింగాయితలూ స్నేహితులయ్యారు. బ్రాహ్మలతప్పులెన్నుతూ కూర్చుండే వాతావరణంఅది. ప్రస్తుతం బ్రాహ్మణబ్రువులు చేస్తున్న వాటిని నిందించవద్దనిగాదు నాఅభిమతం. తప్పులుంటే నిందించాల్సిందే నిరసించాల్సిందే! ఏవితప్పులోమాత్రం తెలుసుకోవాలి. అందులో వ్యక్తిగతద్వేషాలుండగూడదు. అయినా, వీళ్లు వాళ్ళనూ, వాళ్ళు వీళ్లనూ నిందించుకోడం తప్పితే, బాగుపడేందుకేమన్నా ఆలోచిస్తున్నారా అంటే అదిసున్న. ఇట్లాఅయితే సామరస్యం యెట్లావస్తుంది! మొదట మొదట కమలం కలిసేదిగా దాగ్రూపులో. రానురాను నిజమేఅనుకొనేది. నిజంగాక అబద్ధంయేముంది ప్రత్యక్షంగా కనిపిస్తూ వుంటే! వీళ్లపూర్వులుచేసిన ద్రోహాలు కనిపిస్తూనే వున్నాయి! అందుకు వీళ్లనెందుకు ద్వేషించడం! అదొకతప్పు! ఒకవేళ అన్నారే పో! ఈబ్రాంబలెందుకు పేరులు తెంపుకోడం! ఎవరోచేస్తే మన కెందుకొచ్చిందిరా బాబా యీగొడవ అని చేతిలో చెయ్యేస్తే అంతా అరనిమిషంలో తేలిపోతుందిగా! - అన్నయ్య నిష్పాక్షికబుద్ధితో విమర్శించేవాడు. అతనేవాడు:- "ఇప్పటికిగూడా, బ్రాహ్మణులన బడేవారు చాలామంది సరిగా ప్రవర్తించడంలేదని" అటువంటినిష్పక్ష బుద్ధి గలవాణ్ణి - హరిజనబంధువుఐైన అన్నయ్యను తర్వాతకాస్త అనుమానింపసాగింది కమలం.

'కాస్త ముందటి విషయం! మాకు ఇంటరులో బసవపురాణంలోని ఒకభాగముండేది పరీక్షకు. దాన్ని వ్రాసింది పాల్కురికి సోమన అని మీకు తెలుసుగా! దాంట్లో, బ్రాహ్మణులగురించి, పచ్చిమాలలు, త్రాటిమాలలు, నీచులు, దురాచారులు .... అని యిట్లాంటి తిట్లు బసవన్న తిట్టినట్లుగా ఉంది. దానిపైన ఒకనాడన్నయ్యకూ కమలానికీ వాదమొచ్చింది సీనియర్ క్లాసు అంతంలో,

"ఇట్లా అనిపించగూడదు" అన్నాడాయన.

"ఎందుకనగూడదు" అంది.

"మన అన్ని పురాణాలనిండుకూ ఇట్లాంటి అసహ్యామే. ఆపురాణాలలో యిట్లాంటి, అసమత్వాన్ని అసహనాన్ని, ద్వేషాన్ని పురికొల్పే రచనలుండబట్టే మనం యీవిధంగా తయారై యీనాడు పరస్పరం ద్వేషించుకుంటున్నాం. అట్టి బ్రాహ్మణ హిందూమతంపై దెబ్బతీయాలనీ – అందరూ ఒకటే అని చూడాలనీ –గదా, వీరశైవ మతం బయలుదేరింది? అయితే యిపుడట్లావుందా" అనిశవ్వాడు.

"ఎందుకులేదు"

ఎక్కడుంది చెప్పు! బ్రాహ్మణులుగావుండి లింగాల్ని తగిలించుకున్నవారు ఆరాధ్య బ్రాహ్మణులయ్యారు. వారు నియోగులలో ఒకరే అని చలామణి అవుతున్నారు. కొంతమంది రెడ్లూ, గొల్లూ, కొంత అంతస్తులో వున్నారు. గొల్లలు, కురవలు వేరే అంతస్తులో వున్నారు. బోయలింగాయితలనీ – మేదరలింగాయితలనీ వేరే వేరే వున్నారు. లింగబలిజలు వేరు! లింగధారికోమట్లు వేరు. లింగధారికమసళ్ళు వేరు. లింగధారిమాలలు! లింగధారిమాదిగలు! అంతే. మళ్ళా మనచెడిన హిందూమతంధోరణే!"

"అయినా అందరమూ లింగాయితలమనే ఐక్యబుద్ధివుంది"

"ఇక్కడమాత్రం వుండ్లే! అందరమూ హిందువులమనీ? ఉండడానికిగాదు. కావలసింది సమత్వం.

ఈవిధంగా యింకా కాస్తజరిగిందివాదం. అతను లింగాయితల ఆచారాల్ని మామూలుగానే లోపాలుచూపి నిరసించాడునవ్వుతూ, లోపాలుచూపి, హిందువుల్ని అందుముఖ్యంగా బ్రాహ్మణుల్ని, ఏవిధంగాఅయితే నిరసిస్తాడో - అట్లాగేఅన్నాడు. ఆమెకు కోపం వచ్చింది. అయితే అపుడేమీఅనలేదు. ఇదెంతతప్పో ఆలోచించండి! లోపాలుచూపి, అందర్నీ నిరసించినట్లు, తనకులంవారినిగూడా నిరసించినపుడు తనకు కోపంయెందుకురావాలి? తనకులాన్నిగురించి, తాను ఫీలవుతున్నదన్నమాట! లేకపోతే గుమ్మడికాయలదొంగా అంటే భుజాలెందుకు తవుళ్ళాడుకోవాలి? తర్వాత యీవిషయం నేను తనతోవాదించాను. తనకు తెలుసు! తనలో అట్టిభావంవుండబట్టే అట్లాఅన్నాను, అని తెలుసు! మేమంటే ఒప్పుకోదు! పైగా అన్నయ్యకే అట్లాంటిభావంవుందనిఅంది. హరిజనుడిగదపగూడా తొక్కని ఆకమలం, హరిజనుల పజ్జనపనిచేసి, వాళ్ళ నీరాహారాలను సేవించిన అన్నయ్యను కులవాదిఅంది. ఆవిషయం నాయుడితోగూడా అంది. దానికీ, ప్రత్యక్షంగా అన్నయ్యతోవున్న నాయుడిహృదయం యెంతబాధపడ్డదో ఆమెకు తెలీదు. ఆవిషయం నాయుడు అనలేక అనలేదు. మూడేండ్లకు, అన్నయ్యతోఅన్నాడు. అతను దానికేమీ బాధపడలేదు.

బి. ఎ. జ్యూనియర్ అయిపోయినసంవత్సరం ఒకతమాషా జరిగింది. అన్నయ్య అపుడపుడూ నాద్వారా పంపేవస్తువులు కమలం బాగానే స్వీకరించేది. తాను భార్యమాదిరే అవిస్వీకరించి ధరించేది. అయితే అవి నానుండిఅని తండ్రికిచెప్పేది. తండ్రి ఊరికేవుండేవాడు. అప్పటికి సంవత్సరందాటిందన్నయ్య కమలాన్నిచూచి. ఒకగంట గూడా చూచుకోకపోతే వుండలేనివాళ్లు, ఒకసంవత్సరంపాటు యెట్లా వుండగలిగారో!

వేసవిలో మాకందరికీ జాబులువ్రాశాడు. ఏవేవో పుస్తకాలు మాకందరికీ తలావొక వివేకానందజీవితం పంపాడు. ఆయన స్వార్థం

చూడండి ! కమలానికి కొన్ని మంచిపుస్తకాలుతీసి నేనుపంపినట్లుగా పంపాడు. పాపం! ఎంతప్రేమహృదయంతో తనప్రియురాలికిపంపాడో అవి! అవి తానను కొన్నదానికి విరుద్ధఫలితాన్ని యిచ్చాయి! నాలుగో నాటికల్లా ఒక పెద్దజాబొచ్చిందికమలంనుండి తన్నవమానపరిచినట్లుగా! ఆజాబుచూస్తే అతనెంతగాఫీలవుతాడో ఆలోచించండి! పోనీ! తన తండ్రేఅన్నాడనుకో యేమిటవమ్మాయిదిబాగుందా ? అని. తనతండ్రి ఫీలయ్యాడంటే అర్థముంది! తానెందుకు ఫీలుకావాలి? తనకది కొత్త కాదుగా! తనతండ్రివిషయంలో పరాయివాడు పంపాడనుకోవచ్చు. తనవిషయంలో తనభర్తేగా ! తనకు కోపకారణంగానీ, దుఃఖకార ణంగానీ యేమీకాదు! తనతండ్రియెదుట తాను వాటిని వాడుకోక పోతేపోనీ, ఫరవాలేదు. తాను అది తప్పనడానికిలేదు. ఎందుకంటే అతను, అతనుపంపినవస్తువులూ తనవేగాబట్టి. తా నన్యథాభావిస్తే సత్యవిరుద్ధంగా సంచరిస్తున్నదన్నమాట!—— ఈవిషయంలో వాళ్ళ నాన్న జాగ్రతగా పనిచేశాడు ! ఇదేసందనుకొని, గద్గదికంగా అన్నాడు:——

"నీవు చదువుకున్నావమ్మా! మనవంశాన్ని నిలబెడతావను కున్నాను. కీర్తి తెస్తావనుకున్నాను. అందుకే కష్టపడిచదివించుకున్నా ను. కడపటికి మాకుకాకుండా పోవాలని ప్రయత్నంచేస్తున్నట్లున్నా వు". ఇట్లాంటివెన్నెన్నో మాట్లాడినాడు. నిజంగా కమలానికి మనసు తిరిగిపోయింది. నాకుగూడా జాబువ్రాసింది. అన్నయ్యకువ్రాస్తూ, దాంట్లో:-"మానాన్నగొప్ప అభిమాని. అతనికిట్లాంటివి సరిపడవు. తానుఒకప్పుడు రెండుచేతులా ధనాన్ని కొల్లగావెదజల్లాడు. అట్లాంటి వానిబిడ్డకా, యీఅవమానం?" అనివ్రాసింది. ఇట్లాంటిమాటలు యెన్నిసార్లులోఅంది. తన కఠోరకరకం బేలహృదయం! పాతవి తప్పు కుంటూవుంటుంది. ఎన్నిసార్లులో తనతండ్రి చాలాధనాన్ని దుర్వ్యని

యోగంచేసినట్లు చెప్పింది. కడకిట్లాంటిస్థితికొచ్చినట్లుగా దుఃఖించింది. నేనపుడంతా ఓదార్చేదాన్ని. ఇపుడిట్లా వ్రాయటంలో అర్థమేమిటి? ఎంత తెలివితక్కువ వ్రాత! అతనేదయినా, ఏ దేశసౌభాగ్యంకోసమో వినియోగించి, ఏ పాఠశాలోద్ధరణమో, మరేదైనానో చేసివుంటే, చాలాకర్చుపెట్టాడుపాపం, అనగలంగాని, దుర్వినియోగం చేసుకున్నది చెప్పుకోడంయెందుకు? అట్లా యెందరు చెయ్యలేదు. ప్రతివాడూ యిపుడు బీదగావుంటేపూర్వం మహారాజుగానో- ఇపుడుమహారాజుగావుంటే పూర్వం బీదగానో- వుండేవుంటారు. దాన్నిగురించి యింత ఆలోచనలెందుకు? ఇంత బేలతనపు పలుకులెందుకు?

"అటువంటివాని బిడ్డకా యిట్టిఅవమానం" అన్న వాక్యమే మమ్ములందర్నీ కలతపెట్టింది. తనకేమి కవమానం? తానుహార్దికంగానైనా తనభార్యేగా! ఏదైనా అవమానంఅన్నది భావిస్తే, అదియెవరికో! తనకుమాత్రంకాదు! అట్లాఅయితే స్వీకరించినవన్నీనో! ఏదైనా తెచ్చిచ్చినపుడంతా "నీవుకాబట్టి తెచ్చిచ్చావ్, మానాన్న చూశావా యెన్నిరోజులు చెప్పినా తేలేదు" అని అన్నమాటలో!— ఎంత స్వవచోవిఘాతము! తాను సత్యంఅని యిదివరకు యేదైతేఅన్నదో, యిపుడుదానికి విరుద్ధంగా ప్రవర్తిస్తున్నదన్నమాట! శాంతివ్రాస్తూనే వచ్చింది అదికాస్త మారిపోతూవుందని- దానిమాటలు నమ్మవద్దంటూ తానూవ్రాసేది. మాటలంటే నమ్మకపోతే, తనచేష్టలూ, తన వ్రాతలే ఇట్లావున్నాయిగా!

యెవరన్నాచూస్తే యేమనుకుంటారు?—ఇదివరకంతా యెవరికి తెలిసింది? కడకు పార్సిల్ పైనగూడా నాపేరేవ్రాయవలసొచ్చిందందుకేగా! కడకు పోస్టుమాన్ గూడా తెలుసుకోగూడదని, ఆడదాని పేరు వ్రాశాడుపైన. ఇంకెవరుచూస్తారు? ఎన్నిసార్లు తనస్వగ్రామంనుండి, ఎన్నోపండ్లబుట్టలను, పార్సిల్ చేశాడుగా? ఆఅడ్రసు

చూచి యెవరూ, యేమీఅనుకోనివాడు, ఈవిషయం, తనఅభ్రమను గురించి; ఏమనుకుంటారు? భావమేప్రధానమనీ- భావంమారిందనీ, తేలిపోయిందిగా! ఇట్లాంటిభావం తనకెందుకు కలగాలి? అదివింటే తానేవిధంగా భావిస్తాడో అని భయపడడానికి బదులు తెలివితక్కు-వగా వ్రాయనేవ్రాసింది. అతనెంతచింతిస్తాడో తనకేందెలుసు? అసలు విషయం యింకా తెలీదన్నయ్యకు. తనకుపంపిన వస్త్రాలు, ఆజన్మాంతం తనదగ్గరవుంచుకోవాలిగా! అదేగదా ప్రేమచిహ్నం? ఎవరో బంధువులువచ్చితే యిచ్చివేసిందట! ఇంతకంటే అవమానంయేదైనా వుందా? ప్రేమను తృణీకరించినట్లేగదూ! ఇదివింటే అతనుక్షమిస్తాడా?

ఇన్ని, యిట్లాజరుగుతూనే వున్నాయి. తనకష్టాలు తాను పడుతూ, ఆపంతులపనిలోనే మిగిల్చి, నెలకు అయిదురూపాయలు పంపుతూనే వుండేవాడు. వాళ్ళుతీసుకుంటూనే వున్నారు. మళ్ళా యిట్లాఖీలవుతూనేవున్నారు. ఒకప్పుడు, తనను తనభర్తగాభావించి, తీసికుంటూన్నవ్యక్తి- తనకైతానే, ఫలానాదానికి కావాలి అని డబ్బును అడిగితీసికొనేవ్యక్తి- ఈనాడున్యూనతగాభావిస్తూందంటే తన హృదయం మారిందని తేల్తూవుందిగా! ఆమె హృదయం కులతత్వమయమైపోయింది. దాదాపు నాలుగేండ్లపాటు బాగావిన్నది. చూచింది. హృదయంనిజంగా మారజొచ్చింది. మాపాతమాటలను, వ్యక్తుల్నూ, ఆరంగద్దాలతో చూడసాగింది. అన్నీగూడా తానను కొన్న దృష్టిలో సరిపోయాయి! తనహృదయాన్ని కొంచెంకొంచెమే మానుండి ఉపసంహరించుకోడానికి మొదలుపెట్టింది. మేమంతా ఒకే చోట చదివేటప్పుడు, అట్లాంటిమాటలు అనుకోకపోలేదు. అయితే వాటికానాడు, అపార్థంలేకపోయేది- కలుషితహృదయంతో అట్టిమాటలు పరిశీలిస్తే తప్పుడర్థాలుగోచరిస్తాయి. ఆనాడామెలో అకలుషిత భావంలేదు. ఆస్థానంలో ప్రేమవుండేది. అతనెన్నిసార్లులో అనేవాడు

తనతో:-"కమలం! కులతత్వం వాళ్ళు పాటించడంలేదా? వీళ్లుపాటించడంలేదా? అని ఎందుకంటావు? వాళ్ళతోనీవు పోటీపెట్టుకుంటావా? వాళ్ళకుంటే, నీకూ అట్టిహృదయంకావాల్నా? మనం అట్టిదానికి దూరమై, దాన్ని దెబ్బగొట్టడానికిగదా ఈ ప్రయత్నం! మనకట్లాంటిది రానీకుండా చేసుకోవాలి!"

ఇట్లాంటివెన్నెన్నో చెప్పేవాడు. ఎన్నిచెప్పినా నోరణిమార లేదు. అయిచ్చను బయటికిమాత్రం యేనాడూచూపలేదామె! తన ప్రేమ కొద్దికొద్దిగా చ్యుతమౌతున్నప్పటికీ, అతనికి అంతుచిక్కనివ్వ లేదు. ఇతనదిగ్రహించలేదు. అట్లాంటిఅనుమానాలకే తావివ్వడతను. ఎంత తేడావుందో చూడండి ఆప్రేమహృదయాల్లోనే!

తనహృదయంలో మాస్థానం నానాటికీ దిగుముఖం పట్టేకొద్దీ, నాయుడి స్థానం యెక్కువైంది. నాయుడు కమలానికి మొదట్నుండీ ప్రీతిపాత్రుడే! అతడు బ్రాహ్మణేతరుడని అయినా కావచ్చు - మంచి గుణాలున్నవాడని అయినా కావచ్చు - లేకపోతే అన్నయ్య స్నేహితుడని అయినా కావచ్చు - అతనిని 'అన్నా' అని సంభావించి, సుఖదుఃఖాలు చెప్పుకుంటూ వుండేది. తన వర్ణంలోవాడు గదా అని యేమేమో చెప్పేది. బ్రాంబలను బాహాటంగా విమర్శించేది. ఆ విమర్శన ఇదివరకు మాదిరిగా కనిపించడంలేదు. తన వర్ణంవాడు గదా అని ఆమె ధైర్యంతో అంటూవుంటే, అట్టి భావాలకు విరుద్ధభావం వున్నవాడైనప్పటికీ నాయుడేమీ అనలేక భేదిమాత్రల మింగినట్లు మింగి ఊరికేవుండేవాడు. "కొత్తవిషయాలు యేం మాట్లాడుతున్నావమ్మా" అనిమాత్రం అనేవాడు. వర్ణాన్ని పురస్కరించుకొని నాయుడామెను మాకంటే భిన్నంగా చూడడు. మమ్మలందర్నీ తోడబుట్టిన వాళ్ళకంటే యెక్కువగా మన్నించి మర్యాదచేసేవాడు-ఆనాయుడితో ఇంకా కొన్ని విషయాలు చెప్పసాగింది. బ్రాహ్మణులింట్లో పెండ్లి

చేసుకుంటే ఇంకెన్నో కష్టనష్టాలొస్తాయనీ, పిల్లలు పుడితే సంఘంలో వాళ్ళకు అవమాన కష్టాలు ప్రాప్తిస్తాయనీ – ఇట్లాంటివన్నీ అనేది! నాయుడట్లాంటివి విని నిర్విణ్ణుడయ్యేవాడు. చూడండి ఈ మోసగారిణి! ఇట్లాంటి ప్రశ్నలన్నీ తాను ప్రేమవ్యాపారంలో దిగిన తొలిదినాల్లో నేను ప్రశ్నించేదాన్ని, ఎంతగానో నిరుత్సాహపరిచాను గూడా! ఆనాడు "ఇవొక లెక్కా" అంది. సంతాన విషయమై నేను ప్రశ్నించినపుడు, అసలు కులాంతర వివాహమే అటువంటివాటి కయినపుడు సంతాన విషయం మాట్లాడ్డ మెందుకు? అని నన్నే మందలించింది. నాయుడు ఊరికే ఉండటంచూచి, ఎన్నయినా అతను తన పక్షమే గదా అని, తన తెలివితక్కువ నింకా ప్రదర్శించింది. కడకు అన్నయ్య పైన నేరారోపణలు చేయసాగింది. ఈపని మొదలు పెట్టడం తాను ఉద్యోగంలో చేరినతర్వాత. నాయుడు యిరుకు పరిస్థితిలో పడ్డాడు. ఎటుజోక్యం కలుగజేసికొన్నా బాగులేదనుకున్నాడు. తనకుమాత్రం బాగా తెలుసు కమలం చాలా తప్పుదార్లో నడుస్తున్నదని. ఇవన్నీ యిట్లా వున్నాయిగదా!—ఆమె అన్నయ్యకు ఎట్లాంటి జాబులు వ్రాస్తూవచ్చిందో తెలుసా? తియ్యటి భావాలను తన ఉత్తరాలద్వారా రవాణా చేసేది; చూడండి దాని వ్యవహారం? ఇతర్లతో అంతా తనపైన నేరాలుమోపి చెప్పేది. పైకి అతనికి ఇట్లా వ్రాసేది? ఇంత హృదయ భేదంతో అట్లా ప్రేమ జాబు లెట్లా వ్రాశావని, నిలదీసి అడిగితే ఆమె జవాబేమని చెప్పగలదు?

చూచి ఎన్నోనాళ్ళయిందని ఒకనాడన్నయ్య బయలుదేరాడు అనంతపురం – అనంతపురం కాదనుకుంటాను. అప్పటి కామెగూడా బి. ఎ. అయిపోయి ఉద్యోగంలో ప్రవేశించింది కాబోలు! అంతే లెండి! అప్పటికన్నయ్యగూడా రాజంపేటలోటీచరు. ఎంతో ఆశతో వెళ్ళాడు. పాపం! ఎంతగానో కౌగలించుకుంటుందనుకున్నాడు!

ఇతన్నిచూచి ఆశ్చర్యాన్నయితే ప్రకటించిందిగాని, ఆనందాన్ని చూపలేదు. గమనించాడు. గమనించనివాడులాగానే, తనధోరణిలో ప్రేమవిషయాలు మాట్లాడుకుంటూపోతున్నాడు. ఆయన చెప్పక పోతూంటే - మారువిధంగా తీర్పుచెప్పే జడ్జీలాగా ఊరికే వింటూ పోతూవుందామె! పాపం, అతనిమనసు చివుక్కుమంది. అయినా, తనమాదిరి తానూచేస్తే బాగులేదుగా! తననునిరసించి తానూ వెళ్ళిపోగలదు! అయితే తాను తననేచేసుకుంటానని తనహృదయానికి చెప్పకొని వున్నాడుగా! పదిమందికీ తెలుసుగా! తనమాటను తానుతిప్పకో లేడు! హృదయానికి ద్రోహంచేసి యింకొకదాన్ని వివాహమాడలేడు. ఈమెహృదయం ఇట్లా యెందుకుమారిందా అని ఆలోచిస్తూ వెంటనడుస్తున్నాడు. ఇల్లుచేరగానే యింట్లోనాన్నాలేడు. తానిపుడేస్వేచ్ఛకొచ్చిందంటే, ఎవరొచ్చినా, మాట్లాడదగ్గమాటలుంటే- తనతండ్రిసమక్షంలోనేమాట్లాడాలి - తండ్రిచెప్పినట్లువినాలి. అది బాగానేవుంది. అసాంప్రదాన్ని అన్నయ్యాలోపాటిస్తేయెట్లా? పాటింప దలచుకున్నదిపో! అన్నయ్యా అన్యుడేఅవుతాడుగాని తనకు భర్త కాడుగా! తలిదండ్రులకు తృప్తికరంగా నడుచుకోవాలని మొదట ఇతనేచెప్పాడు. అయితే వాళ్ళయెడ తనకర్తవ్యాన్ని నెరవేర్చు కోడంలో యింతదాస్యభావం — అమ్ముడుపోయినతనం — వహిస్తే యెట్లా? తానట్లాయెందుకయిందో నాకీనాటికీ దురవగాహంగానే వుంది. తర్వాత ఏదోసంభాషణ మొదలుపెట్టాడన్నయ్యా. దూరంగా, అంటరానిమనిషి కూర్చున్నట్లుగాకూర్చొని ఆయన వేసినప్రశ్నలకు ముక్తసరిగా జవాబులు చెప్పతూకూర్చుంది. పూర్వపువిషయాలు జ్ఞప్తికి తెస్తూ యేమేమో చెప్పాడు. తానావిషయాలను స్ఫురణకు తెచ్చుకోడమే నిరాకరించింది. తానుమొదట "ప్రేమించాను" అన్న నాడెట్లాంటి ప్రశ్నలయితే కమలానికి ఫేశాడో - ఆప్రశ్నలన్నిటినీ -

ఆమె యీనాడతనికి వేసింది. మెత్తగా జవాబుచెప్పాడతను. 'బిడ్డలు కలిగితే నీకులంపేరు పెట్టాలా, నాకులంపేరు పెట్టాలా' - అన్న ఆమె బుద్ధిహీనపుప్రశ్న అన్నయ్య నెంత వేధించిందో తెలీదు. కడకెంతో ఉపన్యాసధోరణిలో యేమేమో మాట్లాడాడు. అంతా ప్రాధేయపూర్వకపు పలుకులే - అన్నీవిని, కడపటికి అంది:- అవన్నీ కేవలం ఊహలు! నా స్థితి మారదు’’ అని అన్నయ్య హృదయ గుండంలో ఎన్నెన్ని ప్రళయఝంఝామారుతాలు బయలుదేరాయో! అవమాన దావానలం యెంత పటపటార్భాటంతో దహించివేసిందో- బయలుదేరాడు. 'వస్తా' నంటూ బయలుదేరాడు.

‘‘నే వెళ్తాను- నీవేమీ మనసు నొచ్చుకోకు! నీదోషమేమీ లేదిందులో’’- అంటూ బయలుదేరాడు. అన్నానికి కూడా నిలబడమన లేదామె- నిశ్చేష్టురాలై శూన్యదృష్టితో చూస్తూ కూర్చుంది. శవం సజీవం అయినట్లుగా అడుగువేస్తూ- గుమ్మందాటాడు.’’

కాంతం కండ్లలోనుంచి కన్నీళ్ళు బొటబొటరాలాయి! కంఠం రుద్ధమయింది. సూటిగా నేలపై చూస్తూ చెప్పుకుపోసాగింది:—

ఆయనెంతగా బాధపడ్డాడో చెప్పశక్యంకాదు. ఆయన్ని మీరు కనిపెట్టలేరు. మీరేగాదు, మేముగూడా! మాకంతా తెలుసుగాబట్టి కనిపెట్టగలిగాం. ఆయన ప్రశాంతముఖచ్ఛాయక్రింద, అనవరతమూ అగ్నిగుండాలు ప్రజ్వరిల్లుతూనేవచ్చాయి! వాటికీలలు అధోముఖానికి పంపి, గుండెలు మండేటట్లు చేసుకుంటాడేగాని, ముఖంపైకిరానీడు. ప్రశాంతతను పోగొట్టుకోడు! ఆ ప్రసన్నవదనం చూచి, ఏలాటి చీకూ చింతలూలేని మనిషనుకుంటారందరూ. ఆయన చింత భగవంతుడి కెరుక! ఒక్క స్త్రీకోసం, ఏకైకవ్రతంగా- అన్నివిధాలా తనకుమించిన వారు లభిస్తున్నాగానీ, ఆ అమ్మాయికోసమే- తనమాటను నిలబెట్టుకోవాలనే పట్టుదలతో- పెళ్ళిచేసుకోకపోతే సముద్రంలోదూకి చస్తా

ను- అన్నవ్యక్తిని దృష్టిలోపెట్టుకొని, ఆయన తహతహపడటం చూస్తే ప్రేమించడం తెలిసిన ప్రతివ్యక్తికి అర్థమవుతుంది! ఆసమయంలో నేనునూవూర్లోవున్నా. ఆయన్నుచూచి, అప్పటికి రెండేండ్లు దాటాయి. అంతకుముందు అప్పుడప్పుడూవచ్చేవాడు, నేను మద్రాసులోవున్నపుడు! ఆదపాచూడాలని నాకెంతతీవ్రమైన కోర్కెపుట్టిందంటే, తక్షణం తంతిలాగాభావించి, బయలుదేరాల్సింది అని కార్డుమాత్రంవ్రాశాను. దాంట్లో ఒకేవాక్యంవ్రాశాను. అదిప్పటికీ బాగా జ్ఞాపకంవుంది:- "నీవుఅన్నవు — నన్ను చెల్లీఅంటావు. అది కేవలం పెదవులపైనుంచి వస్తున్నట్లుంది! నేనే, మీఅమ్మకడుపులోపుట్టివుంటే, ఇన్నిసార్లు రమ్మంటున్నా రాకుండాపోతావా ?"— అని వ్రాశాను. రెండోనాటికే నాకు పెద్దకవరొచ్చింది. చూచాను. నాకానందమిళితమైన దుఃఖంవచ్చింది. ఎంతవడిలో నడిచిందాజాబు!- అందులో కొంత ముఖ్యవిషయం చెబుతాను.

అమ్మా! నీజాబుచదువుకున్నాక నాహృదయం తీయటి బాధనుపొందింది. తక్షణంవ్రాస్తున్నా. నీవు నామాతృయోని సంజాతవుకాకున్నా నాచెల్లివే! ఒకవేళ యేకయోని సంజాతులయితే మాత్రం అన్నాచెల్లీ, అనే అనుకోవాలని యెక్కడుంది? అట్లా అనుకోవాలని కేవలంభావం! అంతే! ఒకతల్లివుందనుకో! ఒక కొడుకున్నాడు! రెండేండ్లకు ఒకఆడపిల్లపుడుతుంది. ఆపిల్లను వీడికి తెలీకుండా ఎక్కడో దూరంగా పెంచుతారు. వీడితల్లికూతురని వీడికితెలీదు. ఆపిల్లకూ తెలియదు! ఒకవేళ వీళ్ళిద్దరూ ఒకేస్కూల్లో చదవటంసంభవిస్తే - ఇతరపిల్లల్నట్టుగా ఈపిల్లనూ చిలిపి మాటలంటాడు. ఇతరపిల్లల్నుగురించి స్నేహితులతోమాట్లాడినట్లే, ఈపిల్లను గురించికూడా మాట్లాడతాడు. అంతస్థితికొస్తే ప్రేమిస్తాడు! పెండ్లికూడా చేసికుంటాడు. ఇపుడేమయింది? వాడితల్లికూతురే వాడి

భార్యఅయింది. వాళ్ళిద్దరూ ఒకతల్లిబిడ్డలని ఎవరికీ తెలీదు. సత్యం యేదిందులో !— అదిదూరమైంది. కేవలం భావంచేసుకున్నాం మనం. మనభావనప్రకారం నడుచుకుంటున్నాం. అంతేనమ్మా. ఒకే తల్లికడుపులోపుడితే పుట్టావచ్చు. లేకపోతే, పుట్టకాపోవచ్చు. భావం వుంటేచాలు ! ఆభావంతో ప్రవర్తించుకుంటేచాలు! నేనుఅన్నను ! నీవుచెల్లివి. ఆజన్మాంతం మనంఅంతే !! చెల్లి వేడికోలుప్రకారం, అన్న యీరాత్రిబండికే వస్తున్నాడు "

ఆజాబుచదువుకొని యెంతఆనందించానో, ఎంతయెగిరానో నాభర్తకుమాత్రమే తెలుసు ! ఆరాత్రంతా అన్నవిషయమైనకలలే ! తెల్లవారి యెనిమిదిగంటలకు కారులోవెళ్ళాం, నేనూ నాభర్తా. తీసుకొచ్చాం. ఆయనప్రసన్నపుపలుకులకు, కొత్తఅయినప్పటికీ నాభర్త యెంతో ఆనందించాడు! అన్నవున్నన్నాళ్ళూ నేను స్వర్గంలో వున్నట్లే ! అంతగా ఆనందపడనిచ్చి, కడపటవెళ్ళేనాడు ఒకవిషపు గుళికవేశాడు. అంటే ఒకజాబుయిచ్చాడన్నమాట ! అంతవరకూ కమలాన్నిగురించి నేనువేశేపరిశ్నలకంతా ఏదోచెబుతూ, శాస్త్ర తప్పించుకుంటూవుండేవాడు. జాబుచూచాను. జాబెంతదారుణంగా వుంది. అన్నయ్య యిక ఆకమలం ముఖంగూడా చూడలేడేమో అనే ధోరణి – అన్నీ యీతనిపై ఛార్జిలు ! తాను కులవాడట! మొండిగా వాదించేవాడట! తన నూతనతలిదండ్రులనూ అవమానపరిచాడట! మొదట ఒకనాడు తలిదండ్రులను విడిచిపారిపోయి అని ఉద్బోధించినాడట !— తానుమొదట పొరపడిందట. అప్పుడు తలిదండ్రుల విషయం అంతగా ఆలోచించలేదట – తానెప్పటికీ అట్టి ఆశయాలు కలిగివుండలేదట – ఆదర్శంకోసం వివాహమాడటంలేదట ! మళ్ళీ ప్రేమవున్నదట! తనను చాలాకష్టపెట్టిందట. తలిదండ్రులకోసమై, వివాహంచేసుకోకుండా బ్రహ్మచర్యం అవలంబిస్తుందట !— ఇట్లాంటి

వెనో్న వ్రాసింది. అజాబు నాచేతికిచ్చి గంభీరంగా కూర్చున్నాడు. ఆజాబుచదివి నేనెంతగానో దుఃఖించాను! ఆమె యింత తెలివి తక్కువగా, దారుణంగా యెందుకువ్రాసిందో నాకర్థంకాలేదు! తాను తన హృదయాన్ని పరీక్షించుకుందోలేదో -- అథవాపరీక్షింప ప్రయత్నించినా, ఆకలుషితభావాలు పూర్తిగాకప్పేశాయేమో! నేను మాట్లాడుతూనేవున్నాను దుఃఖంతో. . అతనన్నాడు:—— ఇం తేగదమ్మా! యిప్పుడే యింతవయసయింది. ఇకపదేండ్లు కండ్లుమూసుకుంటే యీ యౌవనం గడిచిపోతుంది. ఏలాంటిచింతలూలేకుండా, అనుకున్నపని కాస్తచేసుకొని, సుఖంగా ఈప్రపంచాన్ని వదలవచ్చు. కమలం మాత్రం యింతకంటే యేమిచెయ్యగలదు ?'' అని.

''ఇంతపనికిమాలినపని చేస్తుందనుకోలేదన్నయ్యా'' అన్నాను.

''ఏమోనమ్మా! అదినీహృదయభావం! ఆమెహృదయంలో ఎట్లాంటిభావంవుందో? ఎట్టివిపరీతపరిస్థితులలో ఉందో ఆమె!'' అన్నాడు నిర్వికారంగా. నాకు నిజంగా కోపమొచ్చిందా శాంతపు పలుకులువిని. అటువంటిసమయాలలో అవమానాన్ని ఒకవైపు రుచి చూస్తూగూడా, అట్లామాట్లాడితే, అది చేతగాని తనమని యెవరైనా భావిస్తారు. నేను గౌరవంగానే, ప్రేమపురస్కారంగా నాలుగు అనవలసినమాటలు అనేశాను. తాను మందహాసంతోఅన్నీవిన్నాడు. నేనింకా ఉద్రేకంతో ఏమేమో మాట్లాడుతున్నా. ప్రశాంతంగా వింటూన్నాడు. కడపటికి నేనుమళ్ళా,

''పోనీ, వేరేకులంలోనే, యింకెవర్నన్నా యెందుకుచేసుకో గూడదు?'' అనిఅన్నాను.

''ఇన్నేండ్లు యింతదగ్గరగా జీవించిన - బాగా చదువుకొన్న - ఎన్నెనో్న మాట్లాడిన కమలమే యిట్లాఅయితే - ఇంకొకతె బాగా చేస్తుందని నమ్మకమేమిటి?'' అన్నాడు. ఆయన ఆవిశ్వాసానికి నేనేమీ అనలేకపోయాను.

మరునాడు సజలదృక్కుల్తో పీడ్కోల్పాను. ఆయనపోతున్నా డట్లానడిచి, నాభర్తవెనుక బస్సుస్టాండుకు! నేను పరికిస్తూ నిలబడు కున్నా. నాదృష్టిలో ఆయన ఒక్కొక్కసారి, మనిషిచీలి ఎంతో మందిగా కనిపించేవాడు. కండ్లునలిపి మళ్ళాచూస్తే ఒకడుగానే కని పించేవాడు. తర్వాత "ఎన్ని విజృంభిత భూతాల్ని హృదయాంత రాళంలో అణచుకొన్నవ్యక్తి!" అనుకుంటూ లోపలికెళ్ళిపోయాను.

ఆనాడే నాయుడికి తంతిచ్చాను. వచ్చాడు. కతచాలా అడ్డం తిరిగిందనిచెప్పాను. ఆయనకు తెలియని కడపటివిషయంగూడా అంతా చెప్పాను. కమలంఅంటే నాకింకా ఆమమతపోలేదెందుకో! మళ్ళా విశ్వప్రయత్నాలన్నాచేసి వాళ్లను కలపాలని సంకల్పించే, నాయుణ్ణి పిలిపించాను. నేను జోక్యంకలుగజేసుకోడానికివీలు లేదు. కులతత్వాలు ప్రబలి మమ్ములనామె అనుమానిస్తున్నది. మేమంతా అదేకులం గాబట్టి కేశవరావు విషయంలో పట్టుపట్టినట్లుగా యిప్పటికీ ఆమె నాయుడితోఅంది! మాజాబులకు, మాటలకు, ఇటీవల చాలా వెగ టైన జవాబులే వ్రాసింది. నాయుడెంతో బాధపడ్డాడుపాపం! ఆనాడే బయలుదేరాడు.

నాయుడంటే వాళ్ళనాన్నకుగూడా ఆదరణ మర్యాదలున్నా యి. నాయుడువెళ్ళగానే బాగానేమర్యాదలు చేశారు. నాయుడు స్థిరబుద్ధితో చాలావిషయాలు మాట్లాడాడానాడు. కమలం కాస్త తగ్గింది. కొద్దిగా ఆలోచింపమొదలుపెట్టింది. అంతమాత్రం అవకాశ మిచ్చి, నాయుడూరికెళ్ళి, మళ్ళాకొన్ని మాసాలలోవెళ్ళాడు. ఈదఫా నాయుడు చాలా జాగ్రత్తగావెళ్ళాడు. ప్రస్తుతవిషయానికి పనికివచ్చే ఉత్తరాలూ, తనడైరీ, తీసుకున్నాడు. చిన్నగా అన్నయ్యడైరీగూడా కొట్టేశాడు. ఒకటొకటే మాట్లాడ్డం మొదలుపెట్టాడు. కమలంయిక వెళ్ళి అన్నయ్యను పెండ్లిచేసుకొని సంసారాన్ని వెలిగించాలనేధోరణ్ణి

గాదు నాయుడిపుడవలంబించింది- కమలం తన తెలివితక్కువవల్ల యింకొకరిజీవితం యెట్లా నాశనం చేసిందో, బాగా తెలియజెప్పాలని. డైరీ- ఉత్తరాలప్రమాణాలతో, ఆయాసమయాలలో తా మెట్లాకష్టపడిందీ- ఏమిచేసిందీ- అంతాచూపించి ఆదేసమయంలో కమలండైరీ గూడాచూస్తే అదేవుంది! అన్నయ్యడైరీ, కమలండైరీ, రెండూఒకరు వ్రాసినట్లేవున్నాయి! ఉత్తరాలుగూడా మొదటచాలాసాక్షిగా వున్నాయి. కడపటిఉత్తరాల్లో పొత్తుకుదరలేదు. కడపటిప్రవర్తనపై నాయుడికి కోపం వచ్చింది.

“ఇంతహృదయ విరుద్ధంగా ప్రవర్తిస్తావని అనుకోలేదమ్మా! నీడలుచూచి భయపడ్తావని నేననుకోలేదు. నిన్నూ, నీచేష్టలూ, చూచి, గుండెనిబ్బరం, గుండెధైర్యంగల మనిషివని అనుకొనేవారలం అందరమూ. ఆనాటినీభావాలుచూచి, ఎంతోగొప్పఉద్యమకర్తగూడా అయిపోతుందనుకొనేవారం! ఆనాడు నిన్నుగురించి కేశవరావు ఎంతగర్వపడేవాడో నాకొక్కడికే తెలుసు! నీకొఱకెంతకష్టపడేవాడో, నీకోసంగా వాటినెంతతృణప్రాయంగా చూచేవాడో నీకు తెలీదు.— ఇపుడిట్లాతయారయ్యావు!

ఆవ్యక్తినిగురించి నాతోనే ఎన్నెన్నివిషయాలన్నావో జ్ఞాపకముంచుకో. నీవుప్రేమించినా దూరంగావుండేదానివి. నేను ఏక్షణంలో గూడా అతనితో వుండేవాణ్ణి! అతనిలోయేమాత్రమన్నా మలినముందా? స్వార్థంతో, అసూయతో, ఏవిషయాన్నన్నా చూచేవాడా? అతనికా, నీవుకులతత్వాలంటగట్టడం! మేమిద్దరమూ ఒకకంచంలో గూడా తినేవారంఅని తెలీదా? మాకుఎక్కువ హరిజనఅతిథులేవచ్చేవారని తెలీదా?- ఇవన్నీ తెలిసిగూడా నీనోటికొచ్చినట్లనేశావు. నానా దుర్భాషలాడావు. అవమానపరిచావు. నీమాదిరే ప్రవర్తించేవాడ

యితే యీ వేళకు ఎప్పుడో హృదయంమార్చుకొని వివాహంచేసుకొనే వాడు!

నీవేదో గొప్పఆదర్శనారివిఅని అతనువ్రతంపట్టికూర్చుంటే, నీవిట్లాంటిప్రవర్తనగల నారివై కూర్చున్నావు. ఎంత బాగుందో చూడు! అందర్నీవదలి అతనునీకోసంవస్తే, నీవు అతన్నీవిధంగావదిలావు. ప్రపంచం యిట్లా గేవుంటుందేమో!......

అనియీధోరణిలో మాట్లాడేశాడు. అజ్ఞానమేఘాలు పటాపంచలై పోగా, జ్ఞానసూర్యుడు ప్రకాశింపమొదలుపెట్టాడు. ఆమేఘాలు వర్షంగా కురిసినట్లుగా, కమలంఎంత కన్నీరుకార్చిందో చెప్పలేం! ఎంతగానో పశ్చాత్తాపపడింది. తీవ్రంగా ఆలోచింపమొదలుపెట్టింది. క్షమింపమని వేడుకుంటూ అన్నయ్యకు ఉత్తరంవ్రాసింది. అప్పటికీ ఆయన నిర్ధారించుకున్నాడు.

కమలంకోసంగా ఒకప్పుడు ఇతరస్త్రీని పెండ్లాడనని ప్రతిజ్ఞ పట్టేశాడు. ఎందర్నోనిరాకరించాడు. ఆస్త్రీయే యిపుడిట్లాఆచరించినప్పటికీ, చాలానాళ్ళు ఆలోచించి- ఏపరిస్థితిలోగూడా కమలాన్ని వివాహమాడలేను'' అని ప్రతిజ్ఞతీసుకున్నాడు. అంతే! ఇకదానికి చలనంలేదు, అదిబండ!

అన్నయ్య వైవాహికవిషయంలో యిదిచరమఘట్టం! కమలం కొన్ని నెలలు జాబుకోసం యెదురుచూచింది. రాలేదు. ఎంతో వేదన పడింది. మళ్ళావ్రాసింది. జవాబులేదు. నాకూ, శాంతకూ, పాపం, దుఃఖిస్తూ, పశ్చాత్తాపంతో వ్రాసింది. మేము అసహాయపరిస్థితిలో వున్నాంఅంటూ జవాబులిచ్చాం. అన్నయ్యకు మళ్ళాబతిమాలుకుంటూ వ్రాసింది. ఇదివరకంతా జరిగినఉత్తరప్రత్యుత్తరాలలోని ప్రేమ

సాహిత్యం తిరగవేస్తూకూర్చుంది. వైరీతిప్పితిప్పి చదువుకోడం మొదలు పెట్టి ది. పశ్చాత్తాపాగ్ని అజ్ఞానాన్ని పూర్తిగాదహించగానే కేమోయన వేదుస్తూకూర్చుంది. ఒకేతీరున ఆలోచిస్తూకూర్చుంది. ఒక్కొక్క నాడు అన్నంగూడామాని ఆలోచిస్తూకూర్చొనేది. ఏదోపిచ్చిపట్టినట్ల యింది! తనకన్నివైపులా అసహాయత్వమే కనిపించింది. తండ్రిదగ్గరి కొచ్చి యేదోమాట్లాడించాడు. అమితంగా అసహ్యంవేసిందామెకు! ఆదినాల్లో అసహ్యించుకున్నట్లుగా అసహ్యించుకో, మొదలుపెట్టింది. నాయుడుప్రయత్నిస్తున్నానని వ్రాస్తూ కడపటిజాబులో ఇకనావల్లకా దని వ్రాశాడు. మళ్ళా మేమేగతిఅయ్యాం. పాపం, శాంతికివ్రాసి, దానింటికొచ్చింది, అన్నీమరిచి. అదెంతగానో ఆదరించిందిప్రేమతో. ఇద్దరూకలిసి మాయింటికొచ్చారు హఠాత్తుగా! ఆహఠా దాగమనా నికి ఎంతోఆశ్చర్యపడ్డాను. కండ్లనిండుకూనీరునింపి 'కాంతీ' అంటూ ఆవేగంతోవచ్చి నన్నుకౌగలించుకుంది. అబ్బా! అదేపాతకౌగిలి! అదే భావం! ఎంతసానుభూతికలిగింది దాన్నిచూచి! అయితే చేసేదేముంది? అప్పటికేఅంతా అయిపోయింది. ఇక గతజలసేతుబంధనమే అవుతుంది యేం జేసినా!

శాంతివుందిగా ఆలోచనచెప్పడానికి! అన్నయ్యకు అర్జెంటుగా వైరిద్దామంది. ఇదంతా మొన్నమార్చిలో జరిగినవిషయం! ఆరాత్రి పదిగంటలకేవచ్చాడు.

లోపలికడుగుపెట్టగానే అందర్నీ ఒక్కసారి తేరి పారజూచాడు. ఆమొగంలో అప్రసన్నతగానీ, ఆమందహాసంగానీలేదు. గాంభీర్యం తాండవమాడుతూవుంది! మాహృదయాలు ఉద్వేగంతో కొట్టు కుంటున్నాయి. ఆగంభీర వదనంలోనుంచి దుందుభిస్వనంలాగా,

"ఎందుకుకాంతీ వైరిచ్చావ్?" అన్నశబ్దం వినిపించింది.

అతను మావైపైవరివైపూ చూడ్డంలేదు. తనలోపల తానే చూచుకుంటున్నాడు! ఎవరమూ మాట్లాడలేదు. అంత చనువున్న మేంగూడా, సాహసించలేకపోయాం. తనపెండ్లాం అని ఒకప్పుడు చెప్పుకున్న వ్యక్తి ఇవుడు సాహసింపలేకపోయింది. అదేమిటో అదొక భయంకర వాతావరణమే అనాలి. నిశ్శబ్దంగావుందంతా, హృదయాన్ని పగలదీసికొని బయటపడేదుఃఖం గొప్పగా ధ్వనిచేసుకుంటూ కమలంహృదయ కుహరంలోనుండి వెలువడింది. బిగ్గరగా యేడ్చి, అట్లా, ఆయనకాళ్లపైబడి చుట్టుకుంది. ఒకక్షణం కాళ్ళపై ముఖాన్ని అదిమి, మళ్ళా తలపైకెత్తి, అతనిమొగంలోకిచూచింది. కండ్లూ, మొగం, అంతాజలమయం! కండ్లల్లోవస్తున్నది రక్తమేఅనాలి! ఎంతోదీనంగాచూస్తూ ఎక్కిళ్ళుపెడుతూ,

"క్షమించవూ?" అంది. అని, మళ్ళామొగం కాళ్ళపై వేసి, అదుముతూ వెక్కివెక్కియేడ్చింది.

నిశ్శబ్దం, కాసేపునిశ్శబ్దం! నిశ్శబ్దాన్ని చీల్చుకుంటూ ఒక గంభీరవాక్కు!

"ప్రతిజ్ఞం చేసీయింటి పూరిపుల్లనుకోకు కమలం! ఎంతోకాలం యోచించి, కడకుప్రతిజ్ఞ తీసికొన్నాను. ఇక ప్రయోజనంలేదని నీకర్థమయి వుంటుందనుకుంటాను"

అంతే! బంధంతొలిగించుకున్నాడు! అట్లేబయలుదేరాడు - మేము చేతులుచాపి, దుఃఖిస్తూ అరుస్తున్నాం, ఆచీకట్లోపడి వెళ్ళిపోయాడు. వెతికించినా కనిపించలేదు - అక్కడే పడిపోయింది కమలంకూలిపోయి! ఓదార్చాం! "నీపెండ్లయేటట్లు చేస్తాంలే కమలం" అని ఓదార్చాం - ఇదీకత! అంది కాంతం.

కాంతం కండ్లలోనుండి నీళ్ళుస్రవిస్తున్నాయి. శాంతకుగూడా! ఇంతలో వచ్చాడు కేశవరావానిశ్శబ్దవాతావరణంలోకి—తాను విశ్రాంతి

కనిపడుతున్నాడు రూములో. కాంతం కథ చెబుతూవుంటే స్వప్నావస్థలోవున్నట్లుగా భావిస్తూన్నాడు. కడపటికి బయలుదేరివచ్చాడు! అతనికండ్లలోగూడా నీరుప్రవహిస్తూవుంది!

“ఎందుకమ్మా, ఆవ్యక్తినిగురించి పిల్లవాళ్ళముందు చెప్పావు?” అన్నాడు.

“తథాస్తు” అంటూ గడియారం ఒకదెబ్బకొట్టింది.

స ం పూ ర్ణ ము.

జాన్సన్ ముద్రాక్షర శాల, రాజమహేంద్రవరము–1950.

శ్రీవాణీ గ్రంథమండలివారి ప్రచురణలు.

మొదటి పుస్తకము:—

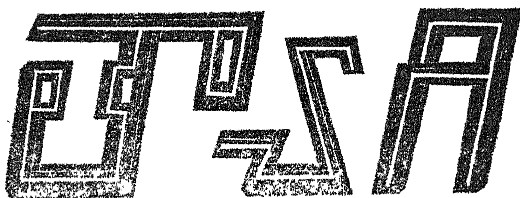
కాలచక్రము

శ్రీ॥ శే॥ కవిశేఖర భోగరాజు నారాయణమూర్తిగారు.

ఇందు కాలపరిభావమువల్ల ఓడలు బండ్లగుచున్నవి. బండ్లు ఓడ లగుచున్నవి. నేడు దరిద్రులుగా నున్నవారు దైవవశమున అతి సంపన్నులగుట; లక్షాధికారులు, జమీందారులు కన్నుమిన్ను గానక దుర్వ్యయము, అతిపోకడలకు పోవుటవల్ల భిక్షాధికారు లగుట— సంఘీయులలో అనేక పరివర్తనలు శాఖాంతర వివాహములు, వితంతూద్వాహములును తేట తెల్లముగ వర్ణింపబడినవి.

వెల **2-8-0**

రెండవ పుస్తకము :—

1—8—0

భాట్టం సూర్యప్రకాశశర్మ

అక్క కాపురమును నిలబెట్టుటకై బావగారు చేసిన హత్యను తనపై నిడుకొని, ఒక పరోపకారిచేతను, తనను ప్రేమించిన వనిత వల్లను నిజము యేరూపమున వెల్లడియైనది పాఠకులుచదివి యానందింతురుగాక!